

**KAFKAS MÜSLÜMANLARININ BAĞIMSIZLIK
MÜCADELESİNDE KAFKAS İSLAM
ORDUSUNUN ROLÜ**

Muharrem Yunus ÇELİK

**2020
YÜKSEK LİSANS TEZİ
ULUSLARARASI POLİTİK EKONOMİ**

**Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Marziye MEMMEDLİ**

**KAFKAS MÜSLÜMANLARININ BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİNDE
KAFKAS İSLAM ORDUSUNUN ROLÜ**

Muharrem Yunus ÇELİK

**T.C.
Karabük Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalında
Yüksek Lisans Tezi
Olarak Hazırlanmıştır**

**Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Marziye MEMMEDLİ**

**KARABÜK
Haziran 2020**

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	3
DOĞRULUK BEYANI	4
TEŞEKKÜR	5
ÖZ.....	6
ABSTRACT.....	8
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	10
ARCHIVE RECORD INFORMATION	11
KISALTMALAR	12
ARAŞTIRMANIN KONUSU	14
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	14
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	15
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM	15
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	16
BİRİNCİ BÖLÜM	19
1.1. Kafkas Müslümanları: Etnik, Siyasi, Kültürel Bakış	19
1.1.1. Kafkasya'nın Adı ve Stratejik Önemi	19
1.1.2. Kafkasya'nın Toplumsal Yapısı.....	21
1.2. XX. Yüzyıl Başlarında Rusya'da Genel Durum.....	25
1.2.1. 1905 İhtilali	27
1.2.2. 17 Ekim 1905 Manifestosu.....	31
1.3. XX. Yüzyıl Başlarında Rus İmparatorluğu Müslümanlarının Siyasi Faaliyetleri	35
1.3.1. Rusya Müslümanları Kurultaylarında Kafkasya Halkları.....	37
1.3.2. Devlet Duma Seçimleri ve Duma'da Bulunan Müslüman Vekiller	42
1.3.3. Şubat Devrimi (27 Şubat (12 Mart) 1917).....	47

İKİNCİ BÖLÜM.....	53
KAFKAS İSLAM ORDUSUNUN OLUŞTURULMASI.....	53
2.1. Osmanlı Devleti'nin Kafkas Siyaseti	53
2.2. İttihat Ve Terakki Dönemi Enver Paşa'nın Panturanizm Hayalleri.....	60
2.2.1. İttihat ve Terakki Dönemi Siyasal Hareketlilik ve Turancılık.....	60
2.2.2. Rusya'nın Pantürkizm Korkusu	66
2.3. Kafkas İslam Ordusunun Kurulması.....	68
2.3.1. Kafkas İslam Ordusu Düşüncesinin Doğuşu	68
2.3.2. Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Arasındaki 4 Haziran 1918 Tarihli Dostluk ve İşbirliği Antlaşması	74
2.3.3. Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Komutanı Olarak Vazifelendirilmesi	77
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	82
KAFKAS İSLAM ORDUSUNUN KAFKAS HAREKÂTI.....	82
3.1. Kafkas İslam Ordusunun Kafkasya'ya Gelişi.....	82
3.1.1. Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan Harekâtı (Güney Kafkasya) 82	
3.1.2. Kafkas İslam Ordusu'nun Dağıstan Harekâtı (Kuzey Kafkasya).....	92
3.2. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı Yenilgisi Ve Mondros Ateşkes Antlaşması.....	96
3.2.1. Osmanlı Devleti'nin Savaştan Çekilmesi ve Birinci Dünya Savaşı'nın Sonu 96	
3.2.2. Mondros Ateşkes Antlaşması - 30 Ekim 1918.....	100
3.3. Bolşeviklerin Kafkasya'yı İşgal Etmesi Ve Kafkas İslam Ordusu'nun Geri Çekilişi.....	102
SONUÇ	109
KAYNAKÇA	114
ÖZGEÇMİŞ	124

TEZ ONAY SAYFASI

Muharrem Yunus ÇELİK tarafından hazırlanan “KAFKAS MÜSLÜMANLARININ BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİNDE KAFKAS İSLAM ORDUSUNUN ROLÜ” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Dr. Öğr. Üyesi Marziye MEMMEDLİ .....

Tez Danışmanı, Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalı nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 15/06/2020

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Doç. Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU (KBÜ) .....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Marziye MEMMEDLİ (KBÜ) .....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ali Samir MERDAN (ÇKÜ) .....

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Hasan SOLMAZ .....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntılarım intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Muharrem Yunus ÇELİK

İmza :

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans tezimin hazırlanma sürecinde desteğini benden hiçbir zaman esirgemeyen aileme, kendisini her zaman örnek aldığım, bilgi birikimi ve önerileri ile beni yönlendiren ve her aşamada yanımda olan kıymetli danışman hocam, değerli Dr. Öğretim Üyesi Marziye Memmedli'ye, bu süreçte bana desteğini sunan ve yardımcı olan diğer hocalarıma, değerli Doç. Dr. Ersin Müezzinoğlu'na ve son olarak yüksek lisans çalışması boyunca desteğini esirgemeyen Hilal Akgüller'e çok teşekkür ederim.

Karabük / 2020

Muharrem Yunus ÇELİK

ÖZ

Kafkas Müslümanlarının yirminci yüzyılda başlayan siyasi mücadelelerinin hukuki dayanağı Osmanlı Devleti ile imzaladıkları antlaşma metinleri olmuştur. Bu metinlere dayanarak bölgede oluşturulan Kafkas İslam Ordusu'nun da devreye girmesiyle bağımsızlıkları ve özgürlükleri uğruna yaptıkları mücadele siyasi ve askeri anlamda farklı bir sürece girmiştir. Kafkas Türkleri, üzerinden yüzyıllar geçse de Kafkas İslam Ordusu'nun bölgedeki önemli etkisini hiçbir zaman unutmamıştır. Türkiye'de Kafkas İslam Ordusu konusunda yapılan çalışmaların azlığı sebebiyle, Kafkasya bölgesinin tarihine, stratejik açıdan önemine, Rusya ile olan ilişkilerine, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkas siyasetine, Kafkas İslam Ordusu'nun oluşumuna ve ardından gerçekleştirilen Kafkas harekâtına, Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı sonunda yenilmesi ile imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması hükmünce Kafkasya'yı boşaltmasına ve akabinde Bolşeviklerin Kafkasya'yı istilası hakkında bilgi vermek ve bu alanda daha sonra yapılacak araştırmalara kaynak niteliği taşıması amacıyla bu çalışma kaleme alınmıştır.

Çalışma hazırlanırken, temel kaynaklar olarak gösterilen Akdes Nimet Kurat'ın "Türkiye ve Rusya - XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk - Rus İlişkileri (1798-1919)", Halil Bal'ın "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu" ve Mustafa Görüryılmaz'ın "Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler - 1918" isimli kitapları kullanılmıştır. Ayrıca kronolojik bir sisteme göre oluşturulan konu ile ilgili pek çok çalışmaya sahip araştırmacıların bu konuda yaptıkları çalışmaların gün yüzüne çıkarıldığı "Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu" isimli eser de bu çalışmada değerlendirilmiştir. Kafkas İslam Ordusu hakkında yazılan birkaç tez olarak, Nasır Yüceer'in "Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı" başlıklı yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İsmail Özer'in "Nuri Paşa (Killigil), Hayatı, Askeri ve Siyasi Faaliyetleri" başlıklı yayınlanmamış yüksek lisans tezi ve Nejdet Karaköse'nin "Askeri, Siyasi ve Silah Sanayicisi Kişiliği İle Nuri Paşa (Killigil)" başlıklı yayınlanmamış doktora tezi de kullanılmıştır. Bunların yanında konu ile ilgili yazılan Rusça, Azerbaycan Türkçesi

ve İngilizce makaleler çevrilip yararlanılmış, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'ndan çalışmaya katkısı olan arşiv belgeleri ve konu ile ilgili raporlar olmak üzere ulaşılan tüm kaynaklar objektif bir şekilde analiz edilerek çalışmada değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya; Osmanlı İmparatorluğu; Rusya; Kafkas Müslümanları; Kafkas İslam Ordusu; Azerbaycan; Dağıstan.

ABSTRACT

The legal basis of the political struggle of Caucasian Muslims in the twentieth century was the treaty texts they signed with the Ottoman Empire. With the establishment of Caucasian Islamic Army in the region based on these texts, the struggle for their independence and freedom entered into a different political and military process. The Caucasian Turks have never forgotten the important influence of the Caucasian Islamic Army in the region, even after centuries. This study was put down on paper due to the scarcity of studies on the history of the Caucasian Islamic Army in Turkey to provide information on the history of the Caucasus region, its strategic importance, its relations with Russia, Ottoman Empire's Caucasian politics, the establishment of Caucasian Islamic Army and the subsequent Caucasus campaign, Ottoman Empire's evacuation of Caucasus by virtue of the Mondros Armistice Agreement as a consequence of Ottoman's defeat in the World War I and the invasion of Caucasus by Bolsheviks immediately afterwards and to be a source for future researches in this field.

In the preparation of the study, the books of Akdes Nimet Kurat titled "Türkiye ve Rusya - XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk - Rus İlişkileri (Turkey and Russia - Turkish-Russian Relations from the End of the XVIII. Century to the War of Independence) (1798-1919)", of Halil Bal titled "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu (The Struggle for the Establishment of the Republic of Azerbaijan and the Caucasian Islamic Army)" and of Mustafa Görüryılmaz titled "Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler (Turkish Caucasian Islamic Army and Armenians) - 1918", which are shown as the main sources, were used. In addition, the work titled "Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu (The Formation of the Caucasian Islamic Army and the People's Republic of Azerbaijan)" in which the studies carried out by the researchers who have many studies on the subject created according to a chronological system were unearthed was considered in this study. As a few theses written about the Caucasian Islamic Army, Nasır Yüceer's unpublished master's

thesis titled “Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas İslam Ordusu’nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı (Operation of Azerbaijan and Dagestan of Caucasian Islamic Army in World War I)”, İsmail Özer’s unpublished master’s thesis titled “Nuri Paşa (Killigil), Hayatı, Askeri ve Siyasi Faaliyetleri (Nuri Pasha (Killigil), His Life, Military and Political Activities)” and Nejdet Karaköse’s unpublished doctoral thesis titled “Askeri, Siyasi ve Silah Sanayicisi Kişiliği İle Nuri Paşa (Killigil) (Nuri Paşa (Killigil) with his Military, Political and Arms Industrialist Personality)” were also used. In addition to these, Russian, Azerbaijani Turkish and English articles were translated and utilized, all sources obtained from the Presidency of State Archives, including archive documents and reports on the subject, were analyzed objectively and evaluated in the study.

Keywords: Caucasus; Ottoman Empire; Russia; Caucasian Muslims; Caucasian Islamic Army; Azerbaijan; Dagestan.

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Kafkas Müslümanlarının Bağımsızlık Mücadelesinde Kafkas İslam Ordusunun Rolü
Tezin Yazarı	Muharrem Yunus ÇELİK
Tezin Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Marziye MEMMEDLİ
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans Tezi
Tezin Tarihi	15/06/2020
Tezin Alanı	Uluslararası Politik Ekonomi
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	124
Anahtar Kelimeler	Kafkasya; Osmanlı İmparatorluğu; Rusya; Kafkas Müslümanları; Kafkas İslam Ordusu; Azerbaycan; Dağıstan.

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	The Role Of The Caucasian Islamic Army In The Struggle For Independence Of Caucasian Muslims
Author of the Thesis	Muharrem Yunus ÇELİK
Advisor of the Thesis	Dr. Öğr. Üyesi Marziye MEMMEDLİ
Status of the Thesis	Master Thesis
Date of the Thesis	15/06/2020
Field of the Thesis	İnternational Political Economy
Place of the Thesis	KBU/LEE
Total Page Number	124
Keywords	Caucasus; Ottoman Empire; Russia; Caucasian Muslims; Caucasian Islamic Army; Azerbaijan; Dagestan.

KISALTMALAR

- ABD:** Amerika Birleşik Devletleri
- Age. :** Adı Geçen Eser
- Bkz. :** Bakınız
- BOA:** Başbakanlık Osmanlı Arşivi
- Çev. :** Çeviren
- Der. :** Derleyen
- Ed. :** Editör
- Haz. :** Hazırlayan
- KİO:** Kafkas İslam Ordusu
- Km :** Kilometre
- Km² :** Kilometrekare
- R.S.D.R.P. :** Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi
- RF :** Rusya Federasyonu
- SDP :** Sosyalist Devrim Partisi
- Ss. :** Sayfa Sayısı
- SSCB:** Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
- TTK:** Türk Tarih Kurumu
- Vb. :** Ve Benzeri
- Vd. :** Ve Diğer
- XIX. :** On Dokuzuncu
- XVI. :** On Altıncı
- XVIII. :** On Sekizinci

XX. : Yirminci

Yy. : Yüzyıl

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Kafkas Müslümanlarının yirminci yüzyıl başlarındaki bağımsızlık mücadelesi, Osmanlı Devleti'nin Kafkas Müslümanlarına bakışı ve politikası, Kafkas Müslümanlarının Osmanlı Devleti'nden yardım isteği ve bu anlamda oluşturulan Kafkas İslam Ordusu, oluşturulan bu ordunun düşmana karşı Kuzey ve Güney Kafkasya'da yürüttüğü askeri harekât ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı sonucunda mağlup olması ile Kafkasya'dan çekilmesi çalışmanın temel konusu olmaktadır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu çalışma, Kafkas Müslümanlarının Rusya ile ilişkilerini ve bağımsızlık için mücadelesini, Enver Paşa'nın Turancılık düşüncesini ve Kafkas halklarının Osmanlı Devleti'nden yardım isteği ile yapılan görüşmelerini, bu anlamda çok fazla çalışılmamış bir konu olan Kafkas İslam Ordusu'nun oluşumunu ve Azerbaycan ile Dağıstan'da düşmana karşı yürütülen askeri mücadeleyi, bu mücadelenin sonunda ise Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı yenilgisi sebebiyle imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşması ile Kafkasya bölgesinden çekilmesini ve stratejik açıdan önemli olan Kafkasya bölgesinin bu durumda Bolşevikler tarafından istila edilmesini ele almayı amaçlamıştır.

Bu araştırma, Kafkas halklarının siyasi mücadelesi ile Kafkas İslam Ordusu'nun oluşumunu ve bölgede yürüttüğü kapsamlı harekâtı detaylı bir şekilde ele alması açısından ve Türkiye genelinde bu alanda yapılan çalışmanın az olmasından dolayı önem taşımaktadır. Bu açıdan çalışma, Türkiye'de ve Kafkasya'da unutulmayacak bir yeri olan "Kafkas İslam Ordusu" konusunda daha sonra yapılacak olan araştırmalara da kaynak niteliği sağlamaya çalışmıştır. Kafkasya bölge açısından öneminden dolayı diğer devletler tarafından hep ilgi odağı olmuş ve bu yüzden de büyük devletler buraya göz dikmiştir. Bağımsızlıkları ve özgürlükleri için sonuna kadar mücadele etmiş olan Kafkas Müslümanları, en büyük düşmanları olan Rusya ve diğerleri ile mücadeleye girişmiş ve büyük kayıplar vermiştir. Netice itibarıyla Azerbaycan Cumhuriyeti ve Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti her ne kadar bağımsızlıklarını ilan etmiş olsa da bu iki genç devlet, Osmanlı İmparatorluğu'nun da yardımlarıyla bir yandan beyaz, bir yandan da kızılılarla mücadele etmiştir. Fakat Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı sonrası ordusunu

çekmek durumunda kalmasından dolayı bölge tekrar Rus boyunduruğu altına girmiştir. Bu açıdan Osmanlı Devleti'nin desteğiyle kurulan Kafkas İslam Ordusu'nun bölgede yürüttüğü çalışmalar Kafkas Müslümanları için büyük önem taşımıştır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışma hazırlanırken uluslararası ilişkiler, siyasi tarih, uluslararası politik ekonomi gibi önemli alanlara ait ve bölge hakkında yapılan çalışmalar başta olmak üzere bilimsel makaleler, kitaplar, bölge hakkında dosyalar, raporlar, analizler, dergiler, tezler, ansiklopediler, arşiv belgesi ve internet siteleri taranarak tarihsel, sosyolojik analiz yöntemi kullanılmıştır. Toplanan veriler değerlendirilmiş, elde edilen sonuçlar yorumlanarak açıklama ve tespitler yapılmıştır.

Çalışmanın ana teması açısından Halil Bal'a ait "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu" eseri ile Mustafa Görüryılmaz'a ait "Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler" çalışmada kullanılan temel eserlerdendir. Cemil Hasanlı'nın "Али Мердан-бек Топчибашев, Жизнь за идею" (Alimerdan Bey Topçubaşov, Bir Fikir Hayatı) adlı Rusça eseri ile Necip Hablemitoğlu'na ait "Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri (1905-1917)" adlı eseri Rusya'da yaşayan Kafkas Türklerinin özgürlükleri ve hakları uğruna sürdürdükleri siyasi mücadeleleri ve bu kapsamda düzenledikleri kurultayları ele almaları açısından önemli eserler olarak çalışmada kullanılmıştır. Yine pek çok araştırmacının bu konuda kaleme aldığı çalışmalarının yer aldığı "Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu" isimli eser, Kafkas İslam Ordusu konusunu kapsamlı bir şekilde işleyen önemli temel kaynak olarak çalışmada kullanılmıştır. Bilhassa da bu konuda pek çok araştırmaları olan Mehman Süleymanov'un da çok değerli çalışmaları kullanılmıştır. Bunun yanında Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'ndan alınan konu ile ilgili birkaç arşiv belgesinin de gerekli görülen yerleri çevirilerek çalışmaya katkısı olması açısından kullanılmıştır.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM

Çalışma içerisinde genelde Kafkas Türklerinin siyasi mücadelesine ve Kafkas İslam Ordusu'nun kuruluş aşamasıyla birlikte yürüttüğü askeri harekâtlara ve savaş sonunda çekilmesine geniş bir şekilde yer verilmiştir. Kafkasya bölgesinde Ruslar başta olmak üzere diğer dış güçlerin de bölge üzerinde yürüttükleri planlara ve buna

yönelik saldırıları hususunda detaylı bilgi verilmiştir. Rusya ile süren asıl mücadelenin ise 18. yy sonlarından itibaren başladığı ve bunun hem kanlı bir mücadele şeklinde hem de siyasi arenada sürmesi bakımında yaşanan önemli gelişmelerden bahsedilmiştir. Kafkas Türkleri yakaladıkları her fırsatta özgürlükleri ve bağımsızlıkları uğruna, canları pahasına mücadele etmişlerdir. Bu anlamda Osmanlı İmparatorluğu da Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti'ne her türlü desteği vermeye çalışmıştır. Yine Osmanlı İmparatorluğu bölgede bir ordu oluşturmuş ve Kafkas Türkleri ile beraber düşmanı geri püskürtmüştür. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi ve askeri sahadaki başarısı, Birinci Dünya Savaşı'ndan galip çıkmasına yetmemiştir. Sonunda savaştan çekilerek Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalamak durumunda bırakılmıştır. Bu antlaşmanın Kafkasya ile ilgili maddeleri hükmünce ve İtilaf devletlerinin baskısı üzerine Kafkas İslam Ordusu'nu bölgeden çekmek zorunda kalmıştır. Buradan yola çıkarak günümüzde bağımsız bir şekilde varlığını sürdüren Azerbaycan Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu içerisinde özerk bir halde yaşamlarını sürdüren Kuzey Kafkas halkı, bağımsızlıklarının tehlikeye düşmesi vaziyetinde ve özgürlüklerine hususunda bir sıkıntı yaşamaları durumunda düşmana karşı ayaklanarak her türlü mücadeleye girişecekleri ve sonuna kadar savaşıacakları iddia edilebilir.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Araştırmanın ana konusu gereği Kafkas Müslümanlarının siyasi mücadelesinden ve Kafkas İslam Ordusu'nun yapısından söz edilmiştir. Çalışmanın genel kapsamı 20. yy başlarından itibaren başlayan Kafkas halklarının siyasi mücadelesi ile Kafkas Türklerinin yardım isteği doğrultusunda Osmanlı İmparatorluğu tarafından oluşturulan Kafkas İslam Ordusu dönemi gerçekleşen olaylar incelenmiştir. Ayrıca kaynak olarak karşılaşılan fakat konuyu kapsamından uzaklaştıracak, konuları ziyadesiyle derinleştirecek, kapsamını genişletecek verilerin kullanılmasından kaçınılmıştır.

Çalışmanın hazırlığı esnasında ülkemizde Kafkas İslam Ordusu ile ilgili çalışmaların az olduğu tespit edilmiştir. Aynı zamanda bu konu ile ilgili çok sayıda önemli Rusça arşiv belgelerinin ve eserlerin çevrilmeyi beklemesi ve bu kaynaklara kolaylıkla ulaşılamaması karşılaşılan güçlüklerden olmuştur.

GİRİŞ

Yirminci yüzyıl başlarında Rusya iç siyasetinde kırılmalar yaşanmaya başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda savaşıyan taraflardan biri olan Rus İmparatorluğu, 1917 yılında iki devrim üst üste yaşamıştır. Birinci devrim Şubat 1917'de Çarlığı yıkan ve monarşiden cumhuriyete dönüştüren bir devrim olmuştur. Rus İmparatorluğu içerisinde yaşayan Kafkas Müslümanları da özgürlükleri ve hakları uğruna Çarlık Rusya'sında siyasi faaliyetlere başlamışlardır. Bu kapsamda Kafkas Müslümanları bir araya gelerek pek çok toplantı düzenlemiştir. Ayrıca Rusya'da yapılan Duma seçimlerinde tüm Kafkas Müslümanlarını temsilen bazı vekiller seçilmiştir. Ekim 1917'deki ikinci devrimle ise, Lenin'in Bolşevik Partisi'nin iktidara gelmesine, cumhuriyetin çoğulcu parlamenter biçiminden tek partinin hâkim olduğu Leninist forma sokulmasına ve Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmesine yol açan bir devrim olmuştur. Rusya'da 1917 Devrimi ile ortaya çıkan irade boşluğu neticesinde Rus olmayan milletlerin ulusal devletlerini kurma süreci de başlamıştır. Kuzey Kafkas halkı, 11 Mayıs 1918 tarihinde Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti'ni kurmuştur. Azerbaycan Türkleri ise 28 Mayıs 1918 tarihinde Tiflis'te Mehmet Emin Resulzade önderliğinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu Kafkasya'da kendisinden başka devletlerin de (İran ve Rus İmparatorluğu) bölgede mücadele etmesinden dolayı dönem dönem farklı politikalar izlemiştir. Osmanlı Devleti'nin özellikle de 1774'te Rus İmparatorluğu ile imzaladığı Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım'ı kaybetmesi üzerine Kafkasya'ya daha çok önem vermiştir. Bölgede bu zaman dilimine kadar yürütülen politika yetersiz ve hatalı bulunmuş ve Osmanlı Devleti de yeni stratejiler geliştirmek durumunda kalmıştır. Bağımsızlıklarını ilan etmiş genç Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile 4 Haziran 1918 tarihinde ve Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti ile de 8 Haziran 1918 tarihinde imzalanan dostluk ve yardımlaşma antlaşmaları ve Kafkas Müslümanlarının Osmanlı Devleti'nden yardım istemesi üzerine bölgeye yönelik gerekli adımların atılması ve bir İslam ordusunun kurulması için başta Nuri Paşa olmak üzere pek çok birlik bölgeye gitmesi için görevlendirilmiştir. Ayrıca Enver Paşa'nın Turancılık hayallerini Kafkasya politikasına dâhil etmesi üzerine durum farklı bir boyut kazanmıştır.

Nuri Paşa liderliğinde bölgede Kafkas İslam Ordusu oluşturulmuş ve bölgede yürütülecek olan Kafkas Harekâtı'na ilk olarak Azerbaycan'dan başlanmıştır. Azerbaycan'da Ermenilere, Beyaz ve Kızıl Ruslara karşı yapılan zorlu mücadelede pek çok yer kurtarılmış ancak kayıplar da verilmiştir. Bakü 15 Eylül 1918 tarihinde kurtarılmış ve Azerbaycan'ın başkenti buraya taşınmıştır. Güney Kafkasya'da devam eden mücadeleyle birlikte diğer yandan yardım talebinde bulunan genç Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti de o esnada Ruslar tarafından işgal edilmekteydi. Verilen yeni bir talimatla diğer birlikler Met Yusuf İzzet Paşa ve İsmail Berkok liderliğinde Dağıstan'a, Kuzey Kafkas halkına (Dağlı halkı) yardıma gitmiştir. Burada gerçekleştirilen askeri harekâtla birlikte Kuzey Kafkasya'nın işgale uğrayan pek çok şehri düşmandan kurtarılmıştır. Kafkas İslam Ordusu yardıma gittiği yerlerde bölgede yaşayan Kafkas Müslümanları tarafından sevinçle karşılanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki bu başarısı diğer cephelere çok fazla yansımamıştır. İttifak devletlerinin yenilgisiyle sonuçlanan Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı İmparatorluğu, 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile savaştan çekilmiştir. İmzalanan bu antlaşmanın 11. ve 15. maddesi uyarınca İtilaf devletleri Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'yı boşaltmasını ve derhal askerlerini çekmesini istemiştir. Bu durum neticesinde Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki askeri başarısı burada noktalanmıştır. Osmanlı Devleti, Ocak 1919'a kadar kademeli olarak tüm askerlerini bölgeden çekmek durumunda kalmıştır. Kafkas Müslümanları da bu durumdan olumsuz etkilenmiş ve Türk askerinin bölgeden gitmesini istememiştir. İtilaf devletlerinin artan baskısıyla Osmanlı Devleti bölgeden çekildiği gibi Bakü Bolşevik destekli İngilizler tarafından ve Dağıstan'da Bolşevikler tarafından işgal edilmiştir. Sonuç itibariyle Ocak 1919'da Osmanlı Devleti, Kafkasya'yı terk etmiş ve Kafkas İslam Ordusu Harekâtı sona ermiştir. Bu durumla Enver Paşa'nın Turancılık hayallerinin de gerçekleşmediği görülmüştür.

BİRİNCİ BÖLÜM

XX. YÜZYIL BAŞLARINDA RUSYA MÜSLÜMANLARININ SİYASAL MÜCADELESİ

1.1. Kafkas Müslümanları: Etnik, Siyasi, Kültürel Bakış

1.1.1. Kafkasya'nın Adı ve Stratejik Önemi

Adını ilk olarak Yunan tragedyalı şairi Aiskhylos'un M.Ö. 490 yılında kaleme aldığı “*Zincire Vurulmuş Prometheus*”, “*Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence*” oyununda geçen *Kavkasos* (Καύκασος) dağından alan Kafkasya, Ortaçağ İslam müellifleri tarafından *Kabk* diye isimlendirilmiştir. Latince Kafkasya için kullanılan, Grekçeden alınma *Caucasus* kelimesi Avrupa dillerine *Caucase*, *Caucasus*, *Caucaso*, *Kaukasus* ve Rusçaya da *Кавказ/Kavkas* olarak geçmiştir.¹ Kafkasya ya da Kafkas Dağları ismi, Eschylus ve Herodot döneminden itibaren kullanılmaya devam edilmektedir. Daha önceleri Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki bölgede, batı-kuzeybatı istikametinden doğu-güneydoğu istikametine uzanan dağ zincirini ifade etmek için kullanılan bu isim, bugün Astrahan vilayetinin güneyi ile Don'dan başlayarak Türk ve İran sınırlarına kadar olan toprakları içine alan ülkeye verilmektedir.² Araştırmacıların Kafkas kelimesi hakkındaki genel görüşüne göre, Kafkas kelimesinin “dağ” anlamına gelen “*kaf*” ve kavim adı olan “*Qaz*” (Qas, Haz) kelimelerinin birleşiminden oluştuğu ve “Qas veya Qaz kavminin yaşadığı, yerleştiği dağ” anlamına geldiği bilinmektedir.³ Türkçe kaynaklarda “Kafkasya” adına 1856 yıllarında denk gelmektedir. İlk kez Ahmet Cevdet Paşa'nın, Paris Konferansı'nda bahsetmek için hazırladığı raporda “Kafkas” kelimesi geçmektedir. Hazırlanan raporda bölge için, “Kafkasya ve Cebel-i Kafkas” ifadeleri geçmektedir.⁴

Kafkasya, eski dünyanın (Asya, Avrupa, Afrika) içerisine sokulmuş 5000 km uzunluğunda ve birbirine bağlı iç denizlerin oluşturduğu bir su yolunun doğu ucunda yer almaktadır. Bu su yolu, Akdeniz, Ege Denizi, Marmara Denizi, Boğazlar,

---

¹ Sadık Müfit Bilge, “Ortaçağ'dan Rus İstilasına Kadar Kuzey Kafkasya ve Gürcistan'da Toplumsal Yapı ve Mülkiyet İlişkileri”, *Şeyh Şamil ve Kafkasya (Mücadele-Sürgün-İskân)*, Ed: Mehmet Ali Bozkuş, Hakan Yazar, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2017), 1.

² John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, (İstanbul: Kayhan Yayınevi, 1996), 19.

³ Erhan Ateş, *XII-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar*, (Yüksek Lisans, Ankara Üniversitesi, 2015), 22.

⁴ Demet Şefika Acar, *Kafkasya'nın Güvenliği ve Türkiye'nin Rolü*, (Yüksek Lisans, Selçuk Üniversitesi, 2004), 6.

Karadeniz ve Azak Denizi'nden oluşmaktadır.⁵ Siyasi ve tabii açıdan genel anlamda Sirkafkasiyen (Circaucasie-Önkafkasya) ve Transkafkasiyen (Transcaucasie-Kafkasötesi) diye ikiye ayrılan Kafkasya'nın doğu kesimi Asya, batı kesimiye Avrupa kıtaları içinde ele alınmaktadır.⁶ Kafkasya, kucağında sakladığı tükenmez hazineleriyle, efsane ve kahramanlık destanları ile göz alıcı muazzam tabiat güzellikleriyle '*dünyanın cenneti*' unvanını hak ederek kazanmıştır. Asya'yı Avrupa'dan ayıran ve Karadeniz ile Hazar Denizi arasında 450.000 km² genişliğindeki bu büyük berzahı ikiye ayırabilmekteyiz:

1) Şimali (Kuzey) Kafkasya

2) Cenubi (Güney) Kafkasya⁷

Bu iki kısım arasında Karadeniz sahilindeki Tsemezkale (Novorosiysk) şehrinden başlayıp Azerbaycan'ın başkenti Bakü'ye ve petrol kaynağı Apşeron yarımadasına kadar uzanan ve bir set vazifesi gören Kafkas Sıradağları yer almaktadır. Fakat birkaç geçit veren ve 1200 km uzunluğundaki bu heybetli silsile, Avrupa'nın en yüksek tepesi olarak bilinen Mont Blanc'tan çok daha yüksek 25 zirve içermektedir.⁸

Kafkasya bölgesi üzerinde çalışmalar yapan uzmanlar bölgeyi genel anlamda kuzey ve güney diye ikiye ayırmışlardır. Bölgenin güneyinde kalan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'dan meydana gelen kesime "*Güney Kafkasya*", bölgenin kuzeyinde kalan ve bugün Rusya Federasyonu (RF) içerisinde yer alan Çeçenistan, Adige, Karaçay Çerkez, Kabardey-Balkar, Kuzey Osetya, İnguşetya ve Dağıstan Özerk Cumhuriyetleri'nden meydana gelen bölgeye de "*Kuzey Kafkasya*" denilmiştir.⁹

Tarih süresince Kafkasya, üzerinde büyük devletlerin egemenlik savaşının yaşandığı bir bölge olmuştur. Kafkasya, dünya enerji kaynaklarının yarıdan da fazlasının yer aldığı Avrasya'nın mühim bir geçidi ve kapısı konumundadır. Tarih boyunca orduların doğudan batıya, batıdan doğuya geçtikleri önemli bir geçit olma özelliğini taşımaktadır. Yine Kafkasya'nın Orta Asya ve Hindistan ticaret yolları

---

⁵ Ahmet Hazer Hızal, *Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklal Davası*, (Ankara: Orkun Yayınları, 1961), 13.

⁶ Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, (İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, 1979), 3.

⁷ Hızal, *age.*, 16.

⁸ Mustafa Zihni Hızaloğlu, *Şeyh Şamil (Şimali Kafkasya İstiklal Mücadeleleri)*, (Ankara: Serdengeçti Yayınevi, 1958), 9-10.

⁹ Elşan İzzetgil, "Kafkasya'nın Jeopolitiği ve Rusya'nın Bölgeye Yönelik Stratejisi", *Bölgesel Çalışmalar*, Cilt: 1, Sayı: 1, (Yaz 2016), 53-55.

üzerinde kesişmesi tarih boyunca pek çok devletin arasında rekabet alanı ortamı oluşturmasına neden olmuştur.¹⁰

Kafkasya her zaman Avrupa ile Asya arasındaki ilişkileri sağlayıcı ya da tehdit edici bir özelliğe sahip olmuştur. Bu durumundan ötürü bölge, Avrupa ve Asya'nın tüm devletleri için her zaman mühim ve dikkat çekici olmuştur. Daha önceleri sadece otokton (yerli) Kafkas halklarından meydana gelen nüfusu içinde bugün pek çok yabancı; bilhassa da Rus, Tatar, Alman, vs. bulunmakta ve bunların sayısı da gittikçe çoğalmaktadır. Köken olarak yerlisi olan Kafkasyalılar, bugünkü nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturmakta ve en etkili unsur olmaktadır.¹¹

Kafkasya'nın stratejik öneminden dolayı bölgeye komşu devletler bu durumu daima göz önüne almış ve bu devletler, Kafkasya politikalarını köklü temellere dayandırmışlardır. Batıdan Osmanlı İmparatorluğu'nun ve güneyden İran'ın 18. yüzyıla kadar ki bölgeye hâkim olma mücadelelerine, 18. yüzyıl başlarından itibaren güneye inme politikası izlemeye başlayan Rusya'da dâhil olmuştur.¹²

1.1.2. Kafkasya'nın Toplumsal Yapısı

Kafkasya çok uluslu, farklı dinlerden ve dillerden oluşan bir bölgedir. Farklılık o kadar karışıktır ki, bazen Kafkasya'nın bir ucundan diğer ucuna geçildiğinde değişik bir ülkeye giriş yaptığımızı hissetmeniz mümkündür. Tarihi, kültürü, coğrafi konumu, dilleri ve kozmopolit yapısıyla Kafkasya için dünya tarihinin kara kutusu olduğu söylenebilir. Bu kara kutu, bölgenin zengin mozaiğini bozmamak ve dengelerle oynamamak şartıyla keşfedilmeyi, araştırılmayı ve öğrenilmeyi beklemektedir. Kafkasya'da yaşanan dini ve etnik sorunlar çoğunlukla da bu koşulların bozulmasından kaynaklanmaktadır.¹³

Kafkasya'nın doğal ve coğrafi vaziyetinden ötürü bu bölgede yaşayan insanların karakterlerinin oluşmasında büyük rol oynadığı şüphesiz bir gerçektir. Kafkasya, güzel bir coğrafyada bulunan, toprakları ekilebilir, bereketli ve iki tarafı

---

¹⁰ Selda Kılıç, “Kafkasya'ya Dair (1916-1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor”, *TAD*, Cilt 34, Sayı 58, (2015), 690.

¹¹ Yusuf İzzet Çünatıkho Met, *Kafkas Tarihi – Birinci Cilt*, Çev: Fahri Huvaj, (Ankara: Kafdav Yayınları, 2009), 3-4.

¹² Ensar Köse, *XVIII. Yüzyıl Başlarında Kafkaslarda Nüfuz Mücadelesi*, (Yüksek Lisans, İstanbul Üniversitesi, 1996), 26.

¹³ Beşir Mustafayev, “Türk İslam Ordusunun Kuzey Kafkas (Dağıstan) Harekâtına Dair (Arşiv Vesikaları Işığında 1917-1919)”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 30, (2013), 18.

denizlerle çevrili bir bölgedir. Bu sebeple Kafkasyalılar, her türlü maddi ve manevi ihtiyaçlarını kolaylıkla vatanlarından temin edebilmektedirler. Ayrıca Kafkasya'nın doğal durumu da Kafkasyalıları her türlü tehlikeden koruyabilecek bir vaziyettir. Kafkasya'nın bölgelerinde bazı yerler daralarak boğazlar ve kapılar oluşmuştur. Böylece bu bölgelerin korunması da kolay hale gelmiştir. Bununla beraber bu bölgenin sakinleri arasında ulaşım ve iletişim imkânları zorlaşmıştır. Bunun sonucu olarak ta bu bölgedeki insanlar dağınık gruplara ayrılmış ve bu gruplar da bağımsız yaşam sürmek durumunda kalmışlar ve bu durumdan ötürü de aşiretlerde, kabilelerde ve hatta bireylerde otarşik, kendi kendine yetme bir imkân ve düşüncesi oluşmuştur. Sonuçta bireyci bir topluluk oluşmuştur. Buna mukabil coğrafi durum gereği olarak Kafkasya sürekli saldırılara ve akınlara maruz kalmıştır. Bu hal ve vaziyetinden ötürü de Kafkasyalılar, daima vatansever, cesur, bireyci, vatanını ve kendisini kıskanan, kendi kimlik ve aidiyetini üstün tutan ve yabancılarla ilişkili olmaktan hep sakınan kişiler olmuşlardır. Kafkasyalılar tarihlerinin ve vatanlarının kendilerine kazandırdıkları bu karakteristik vasıfları temsil etmek ve yaşatmak konusunda gösterdikleri sadakatle tüm milletler arasında üstün görünmektedirler.¹⁴ Kafkasya halkları tarih boyunca aynı tarihi, kültürü ve coğrafyayı paylaşmalarına rağmen, toplumsal yapılarında güçlü olan aile-soy bağlılığı, kabilecilik gibi saydığımız özelliklerinden ötürü tarih boyunca birlik ve bütünlük oluşturamamışlardır. Bu durum ise Kafkasya'da gerek savaş metodolojisi açısından gerekse bireyi aşan bir birlik yani bir devletin ya da kolektifin oluşturulması açısından sorunlar oluşturmuştur.¹⁵

Kafkasya'nın etnik yapısı Balkanlar ve Afganistan'daki etnik karışıklığı andırıyor olsa da gerçekleştirilen araştırmalar neticesinde bu bölgelerden daha karmaşık etnik ve sosyal bir yapıya sahip olduğu görülmüştür. Yaşayan insan toplulukları ve dilleri incelendiğinde, her biri farklı dili kullanan elli kadar etnik grup bulunmaktadır.¹⁶

Kafkasya bölgesinin ırklar, diller diyarı olmasının yanında aynı şekilde dinler diyarı olduğunu da görmekteyiz. Neredeyse her dinden insan bu bölgede mevcuttur.¹⁷ Hıristiyan, Müslüman, Yahudi, Budist, Brahman, Zerdüş ve az sayıda Şaman da

---

¹⁴ İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1958), 13-14.

¹⁵ Rahmi Tuna (Tuma), *11 Mayıs 1918 Cumhuriyeti'ne ve Dönemin Olaylarına Özet Bir Bakış*, (İstanbul: Baskı Evi, 2015), 17.

¹⁶ Acar, *age.*, 19.

¹⁷ Muharrem Yıldız, *Kafkasya'da Yaşayan Türklerin Dini Hakkında Sosyo-Kültürel Bir Araştırma*, (Doktora, Selçuk Üniversitesi, 2000), 61.

bulunmaktadır. Fakat Kafkasya bölgesinde yaşayan çoğunluklu dinler Hıristiyanlık, Musevilik ve İslamiyet olmuştur. Ruslar, Ermeniler, Gürcüler, Abhaz ve Osetinlerin bir bölümü Hıristiyan'dır. Bu Hıristiyanların ortak özellikleri ise Ortodoks olmalarıdır.¹⁸ Oransal olarak duruma genel olarak bakacak olursak Kafkasya bölge halklarının daha çok %55.9'u Müslüman ve %49.6'sının ise Hıristiyan olduğunu bilmekteyiz.¹⁹

Kafkasyalıların Ruslarla yaptıkları savaşın başlangıcındaki nüfusları 4 milyondan az değildir. Sadece Dağıstan'ın nüfusu 500.000'dir.²⁰ 18. yüzyılın ortalarına doğru Rus İmparatorluğu da Kafkasya'daki geleneksel devletlerarası mücadeleye katılmıştır. Ruslar, 18. yüzyılın sonlarına doğru ise Kuzey Kafkasya'da ele geçirdikleri topraklara Ukraynalıların bir bölümünü yerleştirmişlerdir. Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesinin ardından orada yaşayan halkın durumu daha da değişmiştir.²¹ Çünkü Kırım'ın ilhak edilmesinden sonra bölgede Rus baskısı artmıştır.²² Ruslar, Kırım ve Kafkasların kuzeyinde gerçekleştirdiği askeri harekâtlarının yanında “Kolonileştirme” eylemine de başlamışlardır. Rus kolonileştirme metodu, askeri harekât sonrası işgal ettiği bölgelere kaleler inşa etmek ve çevresine Kozakları (Kazakları) ve Rusya'nın içinden getirilen Rus göçmenleri iskân etmektir. İlhak sonrası burada yaşayan halka ve özellikle de Müslümanlara karşı Ruslar tarafından bir kıyım başlamıştır. Aynı zamanda Ruslar bölgeye sadece Rusları değil, Alman, Bulgar gibi diğer milletlerden unsurlar getirmiş ve bölgenin demografik yapısını değiştirmişlerdir. Yine Ortodoks Kilisesi vasıtasıyla bölge halkının Hıristiyanlaştırılması ve misyonerlik çalışmaları yapılması planlanmıştır.²³ Rusların iskân politikasına uymayan Kafkas halkı zoraki sürgün, göç ve katliama tabi tutulmuşlardır. Ruslar ağır vergilerle halkı yıldırma politikası da yürütmüştür.²⁴ Neticede 1817-1864 yıllarını kapsayan Kafkasya savaşı sonucunda bölgenin kuzey-

---

¹⁸ Tuba Tombuloğlu, *Kafkasya'nın Etnik ve Kültürel Yapısının Oluşumunda Türklerin Rolü*, (Yüksek Lisans, Ankara Üniversitesi, 2003), 187.

¹⁹ Alâeddin Yalçınkaya, *Kafkasya'daki Siyasi Gelişmeler: Etnik Düğümden Küresel Kördüğümüne*, (İstanbul: Lalezar Kitabevi, 2006), 11.

²⁰ Kadircan Kaflı, *Şimali Kafkasya*, (İstanbul: Vakit Matbaası, 1942), 21.

²¹ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), 33-35-36.

²² Ömer Karataş, “Kafkas Göçünün Mağdurları”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 42, (Yaz 2014), 121.

²³ Nedim İpek, “Kafkaslar'daki Nüfus Hareketleri”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 20, (1997), 274-275.

²⁴ Osman Köse, “Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'da Hristiyan Nüfusu İskan Siyaseti (1770-1870)”, *1864 Kafkas Tehciri-Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Ed: Mehmet Hacısalihoğlu, (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Basım Yayın Merkezi, 2014), 129-132.

batı ve kuzey-doğusunda oturan yerli halk Türkiye'ye göç etmek mecburiyetinde kalmıştır. Özellikle 1858-1865 yıllarını kapsayan göçler neticesinde Kuzey Kafkasya'nın etnik haritası köklü bir değişime uğramıştır.²⁵ 1856 yılından 1914'e kadar geçen süre zarfında kaba tahminlerle Türkiye'ye gelen muhacirlerin sayısı 6 milyon 425 bin'i bulmuş; 1923-1960 yılları resmi evraklara göre ise 1 milyon 187 bin 292 kişi Türkiye'ye göç etmiş bulunmaktadır. On binlerce Kuzey Kafkasya halkı, Osmanlı Devleti'ne göç etmiştir. Göçmenleri kabul etmek için Osmanlı Devleti Batum, Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun, Sinop, Akçakoca, Burgaz, Varna ve Köstence'de kamplar kurma girişiminde bulunmuştur. 1864 yılında büyük göç sonucu Batum'a 70 bin, Trabzon'a 24.700 (19 bini hastalıktan ölmüştür), sonrasında 63.900 Çerkez yerleştirilmiştir. Aynı zaman zarfında Samsun'a 110 bin Çerkez yerleştirilmiştir. Pek çoğu hastalıktan ölmüştür. 1860 yılına kadar az sayıda olan bu göçler bu yıldan sonra çığ gibi büyümüş milyon sayılara varmıştır. 1860-1865 yılları arasında daha da büyük artış gözlenmiştir. 93 Harbinden itibaren göç yine hızlanmıştır.²⁶ Osmanlı Devleti göçmenleri beğenecekleri boş arazilere bir an önce yerleştirmek ve üretici duruma geçmelerini sağlayarak, perişan hallerine son vermek için ilk göç hareketinden itibaren elinden geleni yapmıştır.²⁷ Rus işgali altında uzun yıllar süren hadiseler sonucunda 1867'de 4 milyon 600 bin'i aşan Kafkas nüfusu 1882'de 7 milyona ve 1914'te 12 milyona yaklaşmıştır.²⁸ Bu sayı Kafkasya'nın Müslüman nüfusunun azalması ve daha sonradan yerleştirilen Hıristiyan nüfusun artması demektir.²⁹ Kafkasya'nın nüfus yapısında, demografik ve siyasi olarak Türkler, Gürcüler ve Ermeniler belirleyici unsur olarak bilinmektedirler. Kafkasya'nın nüfusunun, yaklaşık %35.2'sini yerli olanlar, %64.8'sini ise yerli olmayanlar oluşturmaktadır. Takribi otuzdan fazla millet ve milli grubu içeren, otokton nüfus içerisinde, Gürcüler %46.5 ve Çeçenler %11.9 birinci sırada bulunmaktadır. Bunların haricinde kalan ve bölgenin yerlisi olanlarsa %41.6'lık bir paya aittirler. Nüfusun

---

²⁵ Marziye Memmedli, "Kendi Kayıtları Işığında Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya'da İskân Politikası", *I. Dünya Savaşı'nda Karadeniz ve Kafkasya-Askeri, Siyasi ve Sosyal Gelişmeler*, Ed: Mehmet Okur, Bahadır Güneş, Ülkü Köksal, (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2017), 443.

²⁶ Sevinç Qasımova, "XIX Yüzyılda Kuzey Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler: Tarihçilik Açısından Göçün Nedenleri, Sorunları ve Sonuçları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 13, (Aralık 2017), 601-602.

²⁷ Mesut Erşan, "Balkanlarda Kafkas Göçmenleri", *Balkanlarda İslam Medeniyeti*, Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri, 1-5 Kasım 2006, Bükreş-Romanya, Cilt: 2, (İstanbul, 2011), 394.

²⁸ İpek, *age.*, 288.

²⁹ Köse, *age.*, 132.

%67.4'ünü meydana getiren yerli olmayanların %56.6'sı ise Türklerden meydana gelmektedir. Bu nüfusun %82.7'sini Azerbaycan Türkleri oluşturmaktadır. Otokton olmayan nüfusun içerisinde ise Ermeniler %22.7 ve Ruslar %16.2 ile bulunmaktadır.³⁰

1.2. XX. Yüzyıl Başlarında Rusya'da Genel Durum

20. yüzyıla gelindiğinde dünyadaki karanın altında birine sahip olan 135 milyon nüfusunun %90'ının köylerde yaşam sürdüğü Rus İmparatorluğu, ekonomik, sosyal ve siyasi krizlerin fazlasıyla yaşandığı büyük bir imparatorluğa dönüşmüştür. Bir yandan 1900-1903 dünya ekonomik krizi kapsamında Rusya'nın ekonomisi ağır darbe almış, üretim düşmüş, enflasyon yükselmiş ve halkın yaşam koşulları zorlaşmıştır. Bununla beraber Rus ordusunun yenilmesi ve donanmasının iş görmez duruma gelmesi ile neticelenen 1904-1905 Rus-Japon savaşı itirazları daha da fazlalaşmıştır. Liberal-burjuva kesim ise ülkede parlamenter bir yönetim sistemine geçme isteğindedir. Muhalefetin bastırılması yoluyla ülkede istikrarın sağlanamayacağını farkında olan Çarlık yönetimi birtakım tavizlerin verilmesi gerektiğinin bilincine varmıştır. 12 Aralık 1904'te Çar tarafından yayınlanan manifestoda dolaylı bir ifadeyle köylülerin yaşamıyla alakalı mevzuatın değiştirileceği, zem ve şehir yönetimlerinin faaliyetinin genişletileceği yönünde vaatler yer almıştır. Ancak burjuvazinin başlıca talebi olan parlamentonun oluşumuna dair herhangi bir ifade bulunmamış, aksine mutlakiyet rejiminin değişmezliği vurgusu yapılmıştır.³¹ Rusya'nın dört bir yanında işçi gösterileri ve grevler gerçekleşiyordu. 1898'den beri nerdeyse sürekli olarak öğrenci gösterileri yapılıyor ve huzursuzluk giderek artıyordu. Bazı zamanlarda köylülerin olay çıkartmaları kırsal alanlarda da tansiyonu yükseltmişti ve işçi hareketinin büyümesiyle Sosyal Demokratlar güçlenirken, köylü olayları aracılığıyla Sosyalist Devrimciler güçlenmekteydi. 1902-1903 yıllarında ve 1904 başında ulusal ekonomi ile alakalı komiteler, öğretmen ve doktor konferansları ile tüm diğer kamusal kuruluşlar reform talebinde bulunuyorlardı. Bununla beraber, Sosyalist Devrimciler, Halkın İradesi gibi kendilerinden önce gelen örgütlerin terörist taktiklerini uygulamaya kalkışmışlardır. Sosyalist Devrimcilere bağlı olan *Savaş Örgütü* bazı ileri gelen memurlara suikast organize etmişlerdi. İçişleri Bakanlığı yapan gericiler Sipiagin ve Plehve 1902 ve 1904

---

³⁰ Hakan Kantarcı, *Soğuk Savaş Sonrasında Kafkasya'da ABD ve Rusya Federasyonu (RF)'nin Güç Mücadeleleri ve Mücadelelerin Türkiye'ye Etkileri*, (Yüksek Lisans, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2006), 16.

³¹ Alesker Aleskerov, *Eski Sosyalist Ülkelerde Siyasi Rejim Değişimleri*, (Doktora, Ankara Üniversitesi, 2007), 165.

yıllarında öldürülürken, 1905'te Moskova bölgesi ordu komutanı olan II. Nikola'nın kayınbiraderi ve ikinci göbekten kuzeni olan Büyük Dük Sergey cinayete kurban gitmiştir.³² 1904-1905 Rus-Japon savaşında Rusya'nın Japonya'ya mağlup olması tüm dünyaya Rusya'nın güçsüzlüğünü göstermiştir. Bu mağlubiyetin en önemli sonucu Rusya'nın içinde kendini göstermiş ve Rusya'nın kaderini değiştirecek olan ilk devrimin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Gerçekleştirilen terör hareketleri Çarlık hükümetini yumuşatma yoluna sevk etmiştir. Çar, 6-9 Kasım 1904 tarihlerinde Petersburg'ta Zemski Sobor'u (Yerel İdare Temsilcileri Meclisi) toplamıştır. Temsilcilerin çoğu idari sistemin değiştirilerek yeni bir meclis kurulması ve kurulacak olan bu meclisin yasama hakkına malik olması gerektiği fikrini ileri sürdükleri halde, temsilcilerin bir diğer kısmı da bunun ancak danışma (istişari) mahiyette olması gerektiği fikrinde olmuşlardır. Bu son görüşe hükümetin prensibi de tam anlamıyla uyuyordu. Bu suretle 1904 yılı sonbaharında artık Çarlık yetkilerini kısıtlayacak yeni bir idare şeklinin kurulması fikri, Rus yüksek tabakası ve halk tarafından ifade edilmekteydi. Bu düşünce, sosyalist hareketlerin çoğalmasıyla daha da güçlenmiştir.

Aralık 1904 tarihinde Kafkasya'daki sosyalist-ihtilalciler arasında ünlenen Gürcü Stalin'in provokasyonu ile Bakü'deki petrol işçileri grev yapmışlardır. 1904 yılının Kasım-Aralık aylarında Petersburg, Moskova ve Harkov şehirlerinde hükümet aleyhinde gösteriler düzenlenmiştir. Üniversite öğrencileri bu gösterilerde ön sıralarda bulunuyordu. '*Kahrolsun istibdat*', '*Kahrolsun harp*' tabelalarını taşıyarak taleplerini ifade etmişlerdir. Ancak hükümet bu gibi taşkınlıkların üzerinde durmamış ve 1904'te çıkarılan bir fermanla, Çarın mutlak egemenliğinde herhangi bir değişiklik yapmak düşüncesinde olmadığı bildiriliyordu. Oysa Rusya'nın uğradığı askeri yenilgi, idarenin birtakım yolsuz hareketlerini ortaya çıkarmış ve mevcut düzenin artık olduğu gibi korunmasının mümkün olmadığını ortaya koymuştur. Fakat İmparator ve bakanları bu durumun farkında olmamışlar ve mevcut sistemin devamından yana ısrarcı tutumlarını sürdürmüşlerdir.³³

---

³² Nicholas V. Riasanovsky ve Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze*, İng. Çev: Figen Dereli, (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2011), 421.

³³ Hilal Akgüller, *XX. Yüzyıl Başlarında Kafkas Halklarının Siyasi Mücadelesi Kapsamında Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti*, (Yüksek Lisans, Karabük Üniversitesi, 2019), 56.

1.2.1. 1905 İhtilali

Rus hükümeti, işçiler arasında bir süreden beri devam eden Çar karşıtı hareketlerin önünü almak ve işçilerin bir kısmına ulaşmak amacıyla bir süre öncesinden birtakım girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimlerden biri, Moskova *Ohranka*³⁴ şefi Zubatov tarafından uygulanan bir sistem olmuştur. Zubatov işçiyi kendilerine çekmek için bir teşkilat oluşturmuştur. Oluşturulan bu teşkilat tarafından işçilerin içerisine gönderilen casuslar, İmparatorun işçilerin vaziyeti ile yakinen alakadar olduğunu ve işçilerin gereksinimlerini karşılayacak önlemler alacağını ifade ediyorlar ancak işçilerin de grevler ve taşkınlıklara gitmeden sükunetle oturmaları gerektiğini söylüyorlardı. Rus halkında İmparatorlarına karşı endişe ile karışık bir sempati duygusu güçlüydü. Halkın yoksul kesimi arasında Tanrı ile İmparator yaklaşık olarak aynı anlama gelmekteydi. Avam kesiminde, İmparatorun “*Müşfik bir baba*” olduğu, fakat çevresindeki bakanlar ve yüksek rütbeli subayların İmparatorun halkın yoksul vaziyetini öğrenmesine engel olduklarına dair bir düşünce vardı. Bu durumdan dolayı Zubatov’un casusları işçiler arasında taraftar bulmuş ve işçilerin bir bölümü bu propagandanın etkisiyle İmparatora sadakatlerini açıkça ifade etmişlerdir. Japon savaşı nedeniyle, Rusya’da grevler artınca Zubatov, metodunu tekrardan hayata geçirememiştir. Bu görevi bir rahip olan Gapon devralmıştır.

1904 yılında Gapon tarafından “Petersburg Fabrikası İşçileri Derneği” kurulmuştur. Bu dernek, monarşinin erdemleri hususunda konferanslar vermekte, dinletiler ve temsiller düzenlemekteydi. 1905 yılında Petersburg’taki Putilov lokomotif fabrikası yönetimi dört işçiyi işten çıkartmış ve bu durum üzerine de tüm fabrika işçileri greve gitmişlerdir. Bu grev eylemi başka fabrikalara da yayılmıştır. 8 Ocak’ta Petersburg’ta 150 bin işçi bu greve dahil olmuştu. Rahip Gapon, grevin politik bir eylem haline dönüşmesini engellemek amacıyla, işçiler tarafından durumlarının kötülüğünü belirten bir dilekçe yazıp İmparatora sunmalarını teklif etmiş ve sonradan bu dilekçeye sosyalist casusların teşvikiyle siyasi talepler eklenmiştir. Ayrıca işçilerin

---

³⁴ *Ohranka*: Rus Çarlığında devrim öncesinde, siyasal şiddet eylemleri ve devrimci etkinliklere karşı kurulmuş gizli polis örgütü (1881-1917). Çalışmalarını özellikle sendikalara, siyasal partilere ve gazetelere ajan sızdırma yoluyla yürütürdü. Özellikle 1905 devriminden sonra çalışmalarını arttırdı. 1917 Şubat devriminin ardından Geçici Hükümet kararıyla kaldırıldı.

ağzından yeni bir teşkilat yasası düzenlenmesi için bir Meclis'in çağrılması talep edilmiştir.³⁵

22 Ocak 1905 tarihinde (resmi takvime göre 9 Ocak 1905), Pazar günü (*Kanlı Pazar*), Rahip George Gapon'un düzenlediği işçiler ve ailelerinden oluşan büyük bir kalabalık, İmparator'a bir dilekçe sunmak için Petersburg'a Kışlık Saray'a doğru yürüyüşe geçmişlerdir. Silahsız bir şekilde aralarında kadın ve çocukların da yer aldığı kalabalık, dini resimler ile İmparator'un ve İmparatoriçe'nin portreleriyle ilahiler ve yurtseverlik şarkıları söyleyerek Kışlık Saray'a doğru gidiyorlardı. Giderek Kışlık Saray'a yaklaşan bu barışsever kalabalık İmparator'un amcası olan Grandük Vladimir'in emriyle saray askerleri tarafından ateş altına alınmıştır.³⁶ Kışlık Sarayı önünde binden fazla işçinin hayatına son verilmiş ve iki binden fazla işçinin ise yaralandığı telaffuz edilse de, resmi rakamlara göre bu sayının söylenenden daha az olduğu bilinmektedir. Ölen şahısların fazlaca olmasından dolayı bu hadiseye, işçiler içerisinde *Kanlı Pazar* ismi verilmiştir.³⁷

İmparator, kendisine ricada bulunmak arzusu ile organize edilen bu olayı böyle dağıtarak ve kan dökerek büyük bir yanlış yapmıştır. Kanlı Pazar olayı tüm Rusya'da büyük bir etki yapmış, protestolarla beraber her yerde grev girişimleri başlamıştır. 24 Ocak 1905'te Moskova fabrikaları ardından Polonya, Finlandiya, Ukrayna, Kafkasya ve Sibirya'da da grevler artmıştır. Bu harekete katılan işçi sayısı hemen hemen 440 bin kişiydi. Rusya'da adeta bir ihtilal başlamıştı. Hükümet önlem amacıyla, Moskova Eski Polis Müdürü Trepov'u, Petersburg Genel Valisi (General Gubernator) olarak atamış ve Petersburg'ta sıkıyönetim ilan edilmiştir. Çar II. Nikola, işçiler arasından seçilen ve huzuruna gelen heyete işçileri affettiğini belirtmiştir. Birkaç gün sonra, işçilerin memnuniyetsizliklerinin nedenini araştırmak için bir komisyon oluşturulmasına karar verilmiş fakat Petersburg işçileri seçimleri boykot ettiği için bu yoldaki tedbirler de sonuçsuz kalmıştır. Şubat 1905'te Rus kuvvetlerinin Mançurya'nın Mukden yakınında uğradığı büyük yenilgi, halkın iyice huzursuz olmasına sebep olmuştur. Cemiyetin yüksek tabakası ve burjuva sınıfları dahi, İmparatorun istibdat yönetiminden memnuniyetsizliklerini dile getirmişlerdir. Bu durum karşısında hükümet mutlak

---

³⁵ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987), 379-380.

³⁶ Hasip Saygılı, *1905 Rus Devriminin Osmanlı İmparatorluğuna Etkileri*, (Doktora, İstanbul Üniversitesi, 2012), 85.

³⁷ Akgüller, *age.*, 58.

rejimi biraz yumuşatma kararı almıştır. II. Nikola adına düzenlenen, Şubat 1905'te İçişleri Bakanı Boligin'e hitaben yayınlanan açık bir mektup ile yürütme organı, danışma mahiyetinde bir Duma'nın (Parlamento) kurulacağını haber vermiştir.³⁸

12 Aralık 1904 tarihinde ilan edilen ıslahat fermanının ardından 18 Şubat 1905 tarihinde ilan edilen dinlere ve herkesin her türlü konuşma yapmasına müsaade eden İmparator fermanının yanında danışma mahiyetinde de olsa bir Millet Meclisi (Duma) kurulması fikrinin duyulması Rus ve gayri Rus tüm halkları memnun etmiştir. Müslümanlar da kendilerine sunulacak hürriyetlerden, bilhassa din özgürlüğü, ana dillerini kullanma ve Müslüman okullarının iyileştirilmesi hususlarında gerekli onayın verileceği şeklinde haberlerden oldukça memnun olmuşlar ve Petersburg'a her kesimden vekiller yollayarak milli taleplerini bildirmişlerdir. Hürriyetlerin işareti olarak Bakü'de *Hayat*³⁹, Petersburg'ta *Nur*⁴⁰ gazeteleri kurulmuştur. Aslen Müslüman olduğu halde her nasılsa defterlere Hıristiyan olarak kaydedilen Kreşinlerin de Müslüman yazılmalarına izin verilmiştir. Ancak bu sıralarda Rusya'da gergin hava devam etmekteydi. İhtilalci liderler, Rusya'daki sosyalist ve devrimcilere destek vermişlerdir. Bolşevikler ve Menşevikler ayrı ayrı konferanslar tertip etmişlerdir. Vladimir Lenin'in yönetiminde bir araya gelen Bolşevik grubu, Rusya'da kanlı bir ihtilal çıkarma gayesini güdüyor ve işçileri silahla ayaklanmaya kışkırtıyordu. Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin (R.S.D.R.P.) III. Kongresi'nde, Lenin'in idaresi altında gelecekte ihtilal çıktığında, takip edilecek plan hazırlanmıştı.⁴¹ Menşevikler ise daha ılımlı bir politika izliyordu.

Bu dönemde, Rusya'da birçok mühim olay meydana gelmiştir. Varşova, Petersburg, Lodz, Odesa, Bakü, Tiflis, Batum gibi Rusya'nın çeşitli şehirlerinde karışıklıklar çıkarılarak kan dökülmesine neden olunmuştur. Güney Kafkasya da ise Ermeni ve Azerbaycan Türkleri arasındaki gerilim artmıştır. İslam ulemasının ve ileri

---

³⁸ Kurat, *age.*, 381-382.

³⁹ *Hayat Gazetesi*: 1904'te Bakü'de Hacı Zeynel Abidin'in sponsorluğunda Ahmet Agayev, Ali Merdan Topçubaşov ve Haşim Vezirov tarafından yayınlanmaya başlanmıştır. İlk sayısında "*İslamiyetsiz kurtuluş olmaz*" diye yayın yapan *Hayat Gazetesi*, demokratik bir karaktere sahip olup, kurtuluş fikrini yaymıştır. 1906 yılının sonunda gazete kapanmıştır.

⁴⁰ *Nur Gazetesi*: 1905 İhtilalinden kısa bir süre önce Tatarlar tarafından yayınlanan ilk gazete olmuştur. Petersburg imamı ve ahundu Ataullah Bayezidov tarafından yayınlanmaya başlayan gazete, mahiyeti itibarıyla muhafazakâr ve Çarlık rejiminin koruyucu olmuştur. Tatarların nüfusunun yoğun olmadığı yer olan Petersburg'ta çıkan *Nur Gazetesi*, o dönem milli ve dini hislerine ve özellikle ihtilalden çok şeyler ümit eden ileri görüşlü molla, öğretmen, tüccar ve öğrencilerin ihtiyacına cevap vermediği için dağıtımını fazla yapılmamış ve okunmamıştır.

⁴¹ Akgüller, *age.*, 59.

gelenlerin çabalarıyla bu olaylar bastırılmıştır. Diğer şehirlerdeki şiddet hareketleri ise işçi meselesinden ileri gelmiştir. İşçilerin hizmet bedellerini ve gündeliklerini arttırmak maksadıyla fabrikalarda yaptıkları grevlerle başlayan işçi meselesi, işçiler ve işverenler arasında uzlaşa sağlansa bile, sanayi ve ticareti tehdit edecek kadar korkutucu bir hal almıştır. Köy halkı arasında da bu tür hareketler yayılmıştır. Gazeteler, bu olayların, açılacağı vaat edilen Millet Meclisi'nin (Duma), açılmaması halinde hızla büyüyeceğini yazıyordu. Nitekim 1905 ilkbaharında her tarafta başlayan grevler artık hükümet ile işçilerin arasını iyice açmıştı. 1 Mayıs şenlikleri, İmparator'un istibdat rejimine karşı yöneltilen gösteriler halini almıştı. Moskova'ya yakın İvanovo-vozenesensk dokuma fabrikalarında 70 bin işçi grev ilan etti. Grevcileri idare etmek için ilk defa işçi üyelerinde seçilen "Sovyet" (şura) kurulmuştur. Grevlerin en şiddetlisi Polonya'nın çeşitli şehirlerinde olmuştur. Sosyalist bir hareketten ziyade Polonyalıların milli hareketi mahiyetindeydi. 1905 yılı yazında, liberaller ve sosyal inkılâpçılar revolüsyonerler (Es-Er)'lerin liderliği altında, *Rusya Köylüler Birliği* oluşturulmuştur. Bu birliğin amacı meşruti bir idare olmuştur. Birliğin başında Es-Er'ler ve Menşevikler bulunmaktaydı.⁴²

Bu kargaşa dönemi içerisinde 1905 Rus İhtilali'nin önemli olaylarından bir diğeri de Prens Potemkin Zırhlısı'nın isyanı olmuştur. Potemkin isyanı, Rusya'da İmparatorluğun yıkılmasına yönelik askeri isyanlar içerisindeki en bilinenidir. Rusya'da Sovyet döneminin resmi görüşünü yansıtan *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*'nin (Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya, 1969-1978), Potemkin İsyanı'nı ifade eden maddesine göre isyan, merkezi Rus Karadeniz Filosu'nun karargâhı olan Sivastopol beldesinde yer alan Karadeniz Filosu Demokratik Örgütü Merkez Komitesi'nin (Tsentralka), 1905 yılının sonbaharında filonun tüm gemilerinde aynı anda çıkarmayı planladığı toplu başkaldırıdan önce, kendiliğinden ve olgunlaşmamış olarak meydana gelmiştir. Donanmada ihtilalci bir isyanın zemini olarak, donanmadaki şiddetli disiplin ve en ufak bir itaatsizliğin ağır bir şekilde cezalandırılması ve subaylarla erler arasındaki husumet olduğu belirtilmektedir. İhtilalcilerin kışkırtmasıyla da bu husumet daha çok artmıştır. Potemkin zırhlısı, sayıları 70 ile 100 arasındaki denizci ile birlikte 27 Haziran 1905'te etkileri yıllarca sürecek isyan bayrağını kaldırmışlardır. İsyancılar geminin yönetimini ellerine aldıktan sonra, o esnada genel grevin yaşandığı Odessa limanına gelmişlerdir. İsyancılara destek olmak için limana kalabalık toplanmıştır.

---

⁴² Akgüller, *age.*, 60.

Burada olaylar kontrolden çıkmış ve ordu olayları bastırmak için limanı kontrol altına almaya çalışmış ve kalabalık üzerine ateş açmıştır. Yaklaşık 2000 kişi öldürülmüştür. Çar II. Nikola, isyanın bastırılması için en şiddetli tedbirlerin alınmasını istemiştir. 30 Haziran 1905'te St. George (Georgi Pobedonets) ve diğer bazı savaş gemilerinde de isyan başlamıştır. Fakat bu isyanlar, iki günden fazla uzun süreli olamamıştır. İsyan eden gemilerin teslim olmaları, Potemkin savaş gemisi isyancılarının da moralini bozmuştur. Potemkin gemisi, erzak ve kömür yetersizliği sonucu moral bozukluğu ile 8 Temmuz 1905'te Romanya makamlarına teslim olmak zorunda kalmıştır.⁴³

6 Haziran 1905 tarihinde, Prens Sergey Trubetskoy'un başkanlığında, İmparator'u ziyarete gelen Zemstvo üyelerinin oluşturduğu bir kurul, Millet Meclisi'nin (Duma) çağrılması gerektiğini kendisine bildirmişlerdir. Memleketteki karışıklıktan dolayı telaşa düşen hükümet, 6 Ağustos 1905 tarihli bir yasayla Millet Meclisi'nin (Duma) çağrılacağını bildirmiştir. İçişleri Bakanı Buligin tarafından düzenlenen Millet Meclisi (Duma) projesi tam bir hayal kırıklığına sebep olmuştur. Çünkü bu Millet Meclisi (Duma), ancak istişare mahiyette olacak şekilde tasarlanmış, tek başına yasa çıkarma gibi bir işlevi düşünülmemiştir. Hatta Millet Meclisi'nin (Duma) seçimlerinde kabullenilmesi öngörülen sistem, eşitsizlik üzerine tasarlanmıştı; seçmenlerin %43.4'ünü köylüler, %33.4'ünü toprak beyleri ve %23.3'ünü varlıklı şehirlilerin meydana getirdiği bir seçim sisteminde şehirliler, yoksullar ve gayri-Ruslar için ayrımcılık arz eden pek çok konu bulunmaktaydı. Haliyle hükümetin bu hükmü, halk nezdinde memnuniyetsizliği arttırmaktan başka bir işe yaramamıştır.⁴⁴

1.2.2. 17 Ekim 1905 Manifestosu

Rusya'nın her tarafında monarşiye karşı devrim hareketi devam etmiş, isyanlar ve grevler de giderek artmıştır. Grev komiteleri ve siyasi forumların birleşimi olan İşçi Sovyetleri⁴⁵ (konseyleri) ortaya çıkmıştır. Sovyetler yaz ve sonbahar boyunca Moskova ve St. Petersburg da dahil olmak üzere pek çok şehirde bir araya gelmişlerdir. Ekim ayında gerçekleşen genel grev ülkeyi zor duruma sokmuştur. Eşzamanlı gerçekleşen sayısız ayaklanmalar, birleşik bir liderlikten ve yönelimden yoksun olmuştur. Bitmeyecek gibi görünen karışıklık dalgaları karşısında Çar II.

⁴³ Hasip Saygılı, 1905 Potemkin İsyanı ve Sultan II. Abdülhamid, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı: 7, (Bahar, 2016), 268-270-271-272.

⁴⁴ Esra Atalı, *1905 Rus Devrimi İle 1908 Jön Türk Devrimi'nin Karşılaştırmalı İncelemesi*, (Yüksek Lisans, Ankara Üniversitesi, 2002), 70.

⁴⁵ Rusçada *Sovyet*, "meclis" anlamına gelmektedir.

Nikola'nın hükümeti ödün vermekle, ayaklanmaları çok şiddetli güç kullanarak bastırmak arasında kalmıştır. Sonunda Çar'ın danışmanları, onu düşündüğünden çok daha kapsamlı tavizler vermeye ikna etmeyi başarmışlardır. Çar II. Nikola başka çözüm yolu kalmadığından danışmanlarının önerisi ile 17 Ekim 1905'te vatandaşlık haklarını genişleten ve bir yasama meclisinin (Duma) seçilmesini öngören bir manifestoyu ünlü *Ekim Bildirisi* 'ni imzalamıştır.⁴⁶

Çar II. Nikola, Ekim manifestosunu gönüllü olarak değil, Japon savaşındaki yenilgi ve ülkedeki iç kargaşadan ötürü imzalamıştır.⁴⁷ “Devlette Düzenin İyileştirilmesi Üzerine” başlıklı 17 Ekim 1905 manifestosunda Çar, İmparatorluğun her yerinde kargaşa ve huzursuzlukların hâkim olduğunu, bu kargaşaların Rusya'nın bütünlüğünü tehdit eder hale geldiğini ve İmparatorluğu bu halinden kurtarmak için bazı tedbirler almaya karar verdiğini belirtmiş ve söz konusu tedbirleri şu şekilde ifade etmiştir:

1) Halka, gerçek kişisel dokunulmazlık, vicdan özgürlüğü, konuşma, dernek ve toplanma olmak üzere temel özgürlükler verilecek.

2) Duma'ya katılım, Devlet Duma'sı için yapılacağı ilan edilen seçimleri geciktirmeksizin, Duma'nın toplanmasından kısa bir süre önce mümkün olduğu kadar oy kullanma yetkisinden yoksun olan sınıflara da bu hakkı vermek ve seçim kanununu yeni yayımlanan kanunlara göre düzenlemek.

3) Devlet Duma'sının onayı olmadan hiçbir kanun yürürlüğe giremeyecek ve halk tarafından seçilenlere hükümetin uygulamalarını denetleme imkânı verilecektir.⁴⁸

Karşı gruplardan da kendisine yardımcı seçebilme özgürlüğü verilen yeni Başbakan Kont Witte, paketi yürürlüğe koymak için hemen adım atmıştır. Liberal karşı kesimin başlıca taleplerini yanıtlayan bu manifestonun asıl gayesi, ihtilalci hareketi durdurabilmek olmuştur. Bu açıdan manifesto, yakın zamanda gerçekleşmesinden endişe edilen sosyal ihtilale karşı liberal partileri hükümetin yanına çekme teşebbüsü olmuştur. Bu durumdan ötürü de sosyal hareket önderleri manifestoya ciddi bir şekilde karşı olmuşlardır. Bu şahıslar, hükümetin dürüst olmadığı

⁴⁶ Rex A. Wade, *Rus Devrimi, 1917*, Çev: Ergin Özler, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 30-31.

⁴⁷ Saygılı, *1905 Rus Devrimi*, 110-111.

⁴⁸ Manifesto Of 17 October 1905, *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoi Imperii (A Complete Collection of the Laws of the Russian Empire)*, 3rd series, vol. XXV/I, Sayı: 26803), *Durham University Community*, (<http://community.dur.ac.uk/a.k.harrington/octmanif.html>) , Erişim Tarihi: 06.06.2019.

şeklinde ithamlarda bulunup, manifestonun tek amacının ihtilal hareketlerini bastırmak olduğunu ve amacına ulaştığı zaman da hükümetin manifestoyu yürürlükten kaldıracığını öne sürüyorlardı. Şu bir gerçek ki hükümetin manifesto ile devrimi durdurma düşleri olmuştur. Fakat ayrıcalıkları sonradan iptal etme gibi fikri olmamıştır. Kont Witte, ıslahatların ihtiyaç haline geldiğini biliyordu ve bu ıslahatları geri çekme gibi bir maksadı katıyen olmamıştı. Başbakan Kont Witte'nin Rus liberal hareketi önderlerine yolladığı bakanlık önerilerine sadece tecrübesizlik denir. Neticede 17 Ekim manifestosu devrimci hareketi bir çırpıda engelleyememiştir.⁴⁹

Fermanın ilanı halk nezdinde sevinçle karşılanmış ve büyük şehirlerde destek gösterileri yapılmıştır. 17 Ekim manifestosu pek çok kesimde rahatlama sağlamıştır. Büyük kapitalistler ve malikânelerini kapitalist yöntemlerle işleyen büyük toprak sahipleri, iktidarı paylaşmak için Çarlık hükümetiyle çekişmeyi sürdürmekle birlikte onun yanında yer almaya çalışmışlardır. Bildirge, onların taleplerini tamamen karşılıyordu. 1905 Devrimi'nden sonra Duma seçimleri için birtakım legal partiler çıkmaya başlamıştır. “Ekimcilerin” (*Oktyabristler*), yani Çar'ın Ekim bildirgesinin yandaşlarının partisi olan *17 Ekim Birliği* kurulmuştur. Toprak sahiplerinin, kapitalistlerin, Zemtsvolar ileri gelenleriyle burjuva aydınlarının bir bölümü de liberal monarşist burjuvazinin partisi olan “Anayasal Demokrat Parti” (*Kadetler*) içinde bir araya geldiler. Kadetler, Çar'ı ve toprak sahiplerini, iktidarı burjuvaziyle paylaşmaya zorlamak istiyor, programlarında cumhuriyetin adını dahi anmamakla beraber, *Halkın Özgürlüğü Partisi* adını alarak kendilerine “Cumhuriyetçi” bir görünüm atfediyorlardı. Devrimi barışçıl, anayasal bir yola çevirmek, otokrasiyi, yarı feodal rejimi kurtarmak isteyen burjuva partiler, 17 Ekim Bildirgesi'ni göklere çıkarırken Bolşevikler, işçileri ve köylüleri kâğıt üzerindeki anayasaya güvenmemeye ve Çarlığın devrilmesine kadar mücadeleyi sürdürmeye davet ediyorlardı. Hakikaten de hükümet vaat edilen özgürlükler yerine “Rus Halkının Birliği” vb. gibi demagojik sloganlarla polis tarafından kurdurulan ve halkın *Kara Yüzler* olarak adlandırdığı örgütlerin yardımıyla devrimcileri, öncü işçileri dövdürüp öldürtüyor, toplantı ve gösterileri dağıtıyordu. Halk güçlerini parçalamak için Çarlık yetkilileri, ulusal düşmanlıkları kızıştırıyor,

---

⁴⁹ Ahmet Tunç, *Lenin Dönemi (1917-1924) Sovyet Rusya'nın Kafkasya ve Azerbaycan Politikası*, (Yüksek Lisans, İnönü Üniversitesi, 2014), 25.

Yahudi düşmanı kanlı programlar tertip ediyor ve Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında insan kıyımlarına sebep oluyorlardı.⁵⁰

Bu dönemde ortaya çıkan bir diğer parti muhafazakâr bir programa sahip olan *Rus Birlik Partisi* olmuştur. Parti, Rusya'nın bölünmez bütünlüğünü savunmuş ve bu bütünlüğün ancak, Ortodoksluk, Rus milliyetçiliği ve sınırsız otokrasi ile sağlanabileceğini ve korunabileceğini iddia etmişlerdir. Yeni kurulan partiler dışında eskiden beri devam eden devrimci partiler de bu dönemde gün yüzüne çıkarak yasal nitelik almışlardır. *Sosyalist Devrim Partisi (SDP)* belirlediği programında, kapitalistlerin mallarına el konulmasını, üretimin ve bütün toplumsal yapının sosyalist ilkeler doğrultusunda yeniden hazırlanmasını ve SDP içinde organize olacak işçi sınıfının mutlak bir başarıya ulaşmasını savunmuştur. Partiler, tüm taleplerini açılan Duma'da dile getirmeyi sürdürmüştür. Hükümet en önce, Şubat 1906'da *Devlet Konsülünün Reformu Hakkında Kanunu*'nu yürürlüğe koydu. Kanuna göre, aristokratlar, kilise ve Zemstvo temsilcilerinden seçilmiş üyelerle, hükümet tarafından atanan eşit sayıdaki temsilcilerden meydana gelen Devlet Konsülü, Devlet Duma'sı ile aynı yasama hakkına sahip olacağı belirtilmişti. Adı geçen iki kurumun onayı olmadan hiçbir yasa geçerli olmayacaktı. Devlet Konsülü'nde hükümet, atanmış üyeler aracılığıyla yasamada etkili olmayı, yani Duma'nın yasama gücünü kontrol etmeyi gaye edinmişti. 23 Nisan 1906'da, Bakanlar Kurulu tarafından düzenlenen *Temel Devlet Kanunları* yayınlanmıştır. Bu kanuna göre, otokratik güç Çar'ın kendisinini. Yasama yetkisi, Çar, Devlet Konsülü ve Devlet Duma'sının ortak yetkisi altındaydı. Yasalar, adı geçen iki kurum tarafından düzenlense de, Çar'ın onayı olmadan hiçbir kanun geçerli olmuyordu. Savaş ve barış gibi önemli kararlar Çar'a bırakılmıştı. Hatta kanunlarda Rus Çar'ının mutlaka Ortodoks olması şartı konuldu ve Çar'ın Ortodoksluğun koruyucusu olduğu kabullenildi. Yine, kanunlarda Ortodoks olmayanlara, Müslümanlara ve Yahudilere dini özgürlük verildi. Keyfi ev arama ve kanunsuz yargılamaya yasak getirildi. Herkesin istediği yerde yaşayabileceği ve çalışabileceği onaylandı. İsteyenlerin yurtdışına çıkabileceği de kaydedilmiştir. Yine herkese mülkiyet hakkı, silahsız olmak kaydıyla toplantı yapma hakkı, düşünce özgürlüğü ve yasalara aykırı olmamak şartıyla dernek kurma özgürlüğü verilmiştir. Yasama yetkisi Duma'ya ve Konsül'e verildiğinden anayasal bir rejimin ortaya çıktığı

---

⁵⁰ Kolektif, *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi-Cilt 2*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1988), 529.

izlenimini veren yasa, aslında mühim kararlarda İmparatoru yetkili kılarak otokrasinin bir şekilde devamına sebep olmuştur. Özetle 1905 Devrimi, gerçek anlamda anayasal monarşiyi getirmemiştir.⁵¹

1.3. XX. Yüzyıl Başlarında Rus İmparatorluğu Müslümanlarının Siyasi Faaliyetleri

Azerbaycan'da, Kırım'da, İtil (Volga) boyunda, kısmen Türkistan'da Müslüman aydınlar siyasal hayatı canlı tutuyor, Rusya genelinde sosyo-politik süreçlere katılım sağlıyorlardı. Bakü'de, Kazan'da, Orenburg'da, Bahçesaray'da, Taşkent'te gelişmiş düşüncelerin yayılması için lüzumlu olan Müslüman basını ilerleme kaydediyor, siyasi örgütler meydana getiriliyor, kısaca milli hareketler biçimleniyordu. Bu durumdan ötürü de bu bölgelerde ideolojik açıdan, devrim sonrasında ortaya çıkan koşullara hazır milli güçler bulunmaktaydı. İttihad-ı İslam'ın ve Türkçülüğün geniş yayılımı Kırım'da İsmail Gaspıralı, Azerbaycan'da Ahmet Ağaoğlu ve Alibey Hüseyinzade, Türkistan'da Mustafa Çokayev, Muhamedjan Tınışbeyov, İtil (Volga) boyunda Sultan Galiyev, Zeki Velidi, Yusuf Akçuraoğlu ve diğerlerinin çalışmaları neticesinde olmuş, Kuzey Kafkasya'da ise bu gibi aydınların sayısı burada gerekli çevrenin oluşmamış olması sebebiyle oldukça düşük kalmıştır.⁵²

1905'te Rusya Türklerinin siyasi isteklerinin tespit ve hukuklarını savunmak amacıyla kurulan topluluğa *Rusya Müslümanları İttifakı* adı verilmiş, hep Müslüman hukukundan, Müslüman okulundan ve Müslüman yayınlarından, hatta Müslüman tiyatrosu ile musikisinden bahsedilmiştir. Bu devrin en önemli siyasi isteğini de İdare-i Ruhaniyye'lerin özerkliği ve din liderlerinin Müslümanlar tarafından uyanışı oluşturmaktadır.⁵³ 1905 İhtilaline Rusya'da yaşayan Türkler hazırlıksız yakalanmıştır. 1905 öncesinde Rusya Türklerinde, Rus hâkimiyetine karşı koyma düşüncesi oluşmuşsa da, bunu bir şekilde ifade edecek herhangi bir sosyal ve siyasi bir oluşum ortaya çıkmamıştı. Rusya Türkleri arasında devlet içindeki siyasi kusurları ve aksaklıkları ifade eden Abdürreşid İbrahim'in yazdığı *Çolpan (Çoban) Yıldızı* isimli eseriyle Rusya Türkleri arasındaki ilk siyasi temsilci olarak dikkat çekmiştir. 1895'te

---

⁵¹ Kezban Acar, "1905 Rus Devrimi'nin Genel Bir Değerlendirmesi", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 24, (2008/1), 95-96-97.

⁵² Altay Göyüşov, *Kuzey Kafkasya Dağlılarının Özgürlük Uğrunda Mücadelesi (1917-1920)*, Çev: Sefer E. Berzeg, (Ankara: Kuban Matbaacılık Yayıncılık, 2016), 54-55.

⁵³ Mehmed Emin Resulzade, *Kafkasya Türkleri*, Haz: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım ve Selahattin Çağın, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993), 25.

kaleme alınan ve 1900'lerde Rusya'ya gizlice getirilen bu eser, Rusya'nın hâkimiyeti altında bulunan Müslüman halklara yapılan zulümleri dile getirmiş olmasıyla Rusya Türkleri tarafından yazılan ilk siyasi belge olma özelliğini de taşımaktadır.⁵⁴ 1904 yılından 1906 yılına kadar Rusya Müslümanları, Çarlık hükümetine maruz kaldıkları kısıtlamaları ortaya koyan dilekçeler ve raporlar göndermeye başlamışlardır. Bu çalışmalarda Kazan Tatarları öncü olmuştur. Hatta Petersburg'ta yürütülen arşiv incelemesi göstermiştir ki, 28 Ocak 1905'te resmi bir siyasi toplantı ile Rusya Müslümanları adına genel talepler ortaya koyma noktasında ilk adımı Kazan Tatarları atarak çalışmalara başlamıştır.⁵⁵ Abdürreşid İbrahim de Rusya Türklerinin siyasi haklarını kazanmaları için çalışmalar yürütmüştür. Buradan hareketle Kazan ve çevresindeki Çistay (Çistapol), İşbobink (Bubi), Perm, Ufa ve Hankirman (Kasım) şehirlerine gitmiş, buralarda pek çok ilim insanı ile görüşmüş ve Rusya Türklerinin bir kongre düzenlemesi gerektiği hususunda çağrı yapmıştır.⁵⁶

Azerbaycanlı aydın Alimerdan Bey Topçubaşov ile beraberindeki diğer Azerbaycan aydınlarının ve Rus İmparatorluğu'nda yaşayan diğer Müslüman Kafkas aydınlarının, İçişleri Bakanı Svyatapolk Mirskiy ile Petersburg'ta Rusya Müslümanlarının taleplerini bildirmek için görüşmeleri, bu taleplerin olumlu karşılanması ve bakanın bu konuda kendisine resmen başvurulmasını istemesi üzerine gerçekleşen Petersburg seyahati, genel Müslüman birliğinin resmileşmesinde önemli rol oynamıştır. 8 Nisan 1905 tarihinde Petersburg'ta Abdürreşid İbrahim'in evinde toplanan Alimerdan Bey Topçubaşov, Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Bey Ağayev, Ferruh Bey Vezirov, Bünyamin Ahmet, Sadri Maksudov, Rusya Müslümanları için siyasi bir partinin kurulması gerekliliği konusunda görüşmüşlerdir. Birkaç gün sonra bu toplantıya Kırım İsmail Gaspıralı'nın da katılması bu düşüncenin hayata geçmesine sebep olmuştur. Görüşmelerin ilerleyen zamanlarında teşkilatın "İttifak el-Müslimin" veya bazı belgelerde de yazıldığı gibi "Rusya Müslümanları Birliği" ya da sadece "Birlik" adıyla anılması kararlaştırılmıştır. Bu konularla ilgili görüşmelerde, Alimerdan Bey tarafından yazılan başvurunun Rusya'nın Müslüman vilayetlerinde

---

⁵⁴ Abdürreşid İbrahim, *Rusya İmparatorluğu'nda Müslümanlar Çoban Yıldızı*, Haz: Seyfettin Erşahin, (Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi, 2015), 5-6.

⁵⁵ Alper Alp, "Rusya Müslümanlarının İlk Siyasi Toplantısı (28 Ocak 1905)", *Tarihin ve Tarihçinin İzinden Kazım Yaşar Koprıman Armağanı*, Ed: Altan Çetin, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2014), 425.

⁵⁶ Hasan Demiroğlu, *Ülfet Gazetesi (11 Aralık 1905-7 Haziran 1907/Petersburg) (1905-1907 Yılları Arasında Yapılan Rusya Türkleri Kongreleri)*, (Yüksek Lisans, Marmara Üniversitesi, 2002), 69-70.

yaşayan tüm ünlü aydınlara gönderilmesiyle ilgili karar da alınmıştır. Başvuruda Müslümanların genel bir programda bir araya gelmesi ve kendi haklarını İmparatorluğun diğer halklarıyla eşit hale getirmek uğrunda mücadelede ortak hareket etmesi gerektiği vurgulanmıştır. Rusya Türkleri, 20 Mayıs 1905 tarihinde Çistay'da (Çistapol) düzenlenen Türk zenginlerinden Zakir Kalamov'un kızının düğün töreninde toplantı yapma imkânı bulmuşlardır. Çistay'da yapılan bu törene bütün siyasi ve ilmi çevreler davet edilmiştir. İmparatorlukta yaşayan 500'e yakın Müslüman aydınının katıldığı bu düğünde, 1905 yılının yazında İttifak kurultayının Mekerce Yerminke'sinde (Nijni Novgorod Panayırı) toplanması ve Müslümanların genel Rusya teşkilatı oluşturma taleplerinin hükümete iletilmesi kararı alınmıştır. Toplumsal konu haline gelen Çistay nikâh töreninde, meşrutî monarşi düşüncesine olumlu yaklaşan Rusya Müslümanları din, vicdan, söz, yayın, toplanma özgürlüğünün verilmesine, genel ve eşit seçme hakkı temelinde halk temsilcilerinden meydana gelen meclisin oluşturulmasından yana olduklarını dile getirmişlerdir. Çistay'da yapılan bu düğün ve toplantı ile ilgili geniş bilgi pek çok gazetede yer almıştır. Rusya Türkleri bu hususta bilgilendirilmiş ve toplantıya katılmaları için Rusya Müslümanlarının saygın kişilerine davetler gönderilmiştir.⁵⁷

1.3.1. Rusya Müslümanları Kurultaylarında Kafkasya Halkları

Rusya Müslümanlarının Birinci Kurultayı (15 Ağustos 1905)

8 Nisan 1905 tarihinde Petersburg'ta alınan saklı hükümün ardından ve yapılan davetler sonucunda 10 Ağustos'a doğru Mekerce Fuarına (Nijni Novgorod Panayırına) ülkenin pek çok yerinden temsilciler gelmiştir. Bunların içerisinde Türk burjuvazisinin sosyo-politik hayatında sivrilmiş kişiler ve din adamları da bulunmaktadır. Bu kişiler, Kırım, Kafkasya, İdil-Ural, Türkistan, Sibiryâ, vb. yerlerden gelmiştir. Kurultaya iştirak etmek maksadıyla Bakü'den Alimerdan Bey Topçubaşov, Kırım'dan İsmail Gaspıralı, Kazan'dan Seyit Giray Alkin, Yusuf Akçura, Fatih Kerimi, ulemadan Abdullah Apanay, Abdürreşid İbrahim, Musa Carullah Bigi, zenginlerden Veli Yauş(ev), Zakir Remiy(ev), Ahmed Bey, Gani Hüseyin(ov) kardeşler; eski subaylardan ve arazi sahiplerinden Kutlu Mirza Tefkil(ev), Şah Haydar Sırtlan(ov), Selim Giray Cantür(in) gibi önemli kişiler de Mekerce Fuarına gelmişlerdir. 8 Ağustos

---

⁵⁷ Джамиль Гасанлы, *Али Мердан-бек Топчибашев, Жизнь за идею*, (Москва: Издательство «Флинта», 2014), 122-123.

1905 tarihinde Nijni Novgorod Valisi'nden toplantı için müsaade istenmiş fakat Vali, örfi yönetimi öne sürerek, toplantı yapılmasına müsaade etmemiştir. Daha sonra validen tekrar izin alınmasına karar verilmiştir. 14 Ağustos'ta tekrar izin alınmış fakat reddedilmiştir. Bu durum üzerine Abdürreşid İbrahim'in bir gemi kiralayarak kurultayı gezinti sırasında tertip etme önerisi münasip görülmüştür. 15 Ağustos 1905 tarihinde saat dokuz sularında Mekerce Fuarı için bir araya gelen davetliler "*Gustav Struve*" isimli gemide toplanmıştır.⁵⁸ Toplantının başkanlığına İsmail Gaspıralı seçilmiştir. Alimerdan Bey Topçubaşov, İsmail Gaspıralı ve Ebusuud Ahtem konuşma yapmışlardır. Rusya Müslümanlarının hak talep etme mücadelesinde bu ilk buluşmanın müstesna bir önemi olmuştur. Yüzden fazla (28'i Kafkasya'dan, 80'i İdil-Ural bölgesi ve Kırım'dan olmak üzere) Müslüman üyenin katılımıyla gerçekleşen kurultayın başkanlığına Alimerdan Bey Topçubaşov ve Yusuf Akçura seçilmiştir.⁵⁹

Toplantıda Rusya Müslümanlarını birleştirecek, Müslümanların menfaatini koruyacak bir parti kurulmasının gerekliliği belirtilmiş ve bu karar destek görmüştür. İttifakın programında Ruslar ile temel hak, kültür ve din eşitliğinin elde edilmesi, meşruti bir hükümet oluşturulması ve eğitim alanında muhtariyet sağlanması gibi kriterler bulunuyordu.⁶⁰ Kurulacak teşkilatın 16 bölüme ayrılması ve her bölümün merkezden gelen talimata uygun olarak çalışma yapması kararlaştırılmıştır. Kurultaya katılanlara polis tarafından herhangi bir işlem yapılmamıştır. Nijni Novgorod'ta Oka Nehri üzerinde Gustav Struve vapurunda, Rus İmparatorluğu'nun pek çok farklı yerlerinden gelen, içlerinde her gruptan mümessiller bulunan Müslümanlar, devletin ve kendilerinin durumunu içine alan tüm olayları görüşmüşler ve beş maddeden oluşan kararları anlaşarak almışlardır. Kurultayda tüm Rusya Müslümanlarının bir "ittifak" oluşturmaları esası kabul edilmiş; ancak bunun şimdilik bir siyasi parti mahiyeti alması kararlaştırılmamıştır. Genel olarak alınan kararlar ise, Rusya Müslümanları birliği teşkilatı oluşturulması, bunun 16 şubeye ayrılması, Müslümanların Ruslarla eşit haklara sahip olması için mücadele edilmesi ve bu konuda Rus terakkiperverleriyle (ilericileri) iş birliği yapılması, Müslüman halkın hakları, Rus halkın tüm siyasi,

⁵⁸ Nadir Devlet, "1905-1917 Rusya Müslüman Kongrelerine Azerbaycan Aydınlarının Katkıları", *Kafkasya'da İslam Medeniyeti: Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Ed: Rafiq Aliyev ve Halil Bal, (İstanbul: Yıldız Matbaacılık ve Yayıncılık, 2000), 183-184.

⁵⁹ Mehdi Genceli, "Alimerdan Bey Topçubaşov-150", *İRS Miras Dergisi*, Sayı: 7, (2013), 15, (<http://irs-az.com/new/pdf/201312/1386944626464392558.pdf>), Erişim Tarihi: 01.06.2019.

⁶⁰ Halil Bal, "Azerbaycan'da Dini Tolerans ve Mezhep İhtilaflarının Kaldırılması İçin Yapılan Çalışmalar", *Kafkasya'da İslam Medeniyeti: Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Ed: Rafiq Aliyev ve Halil Bal, (İstanbul: Yıldız Matbaacılık ve Yayıncılık, 2000), 176.

vatandaşlık ve dini hakları ile eşitlenmeli, Müslümanları devlet hayatına yönlendirmek için her türlü okulun açılmasına gayret gösterilmeli, öğrencilerine uygun kitap, gazete ve dergiler, halk kursları, okuma evleri ve eğitime ilişkin diğer kurumlar aracılığıyla onların arasında çağdaş yaşamın temel fikirlerinin yayılması ve anlatılması için çalışmalar yapılmalıdır. Son olarak ta bütün bu amaçlara başarılı bir şekilde ulaşmak için sürekli toplanacak Müslüman kurultaylarının yönetiminde yerel meclisler kurulmalıdır. Her şeye rağmen birlik düşüncesinin oluşması kurultayı düzenleyenlere Rusya Müslümanlarının geleceği açısından büyük cesaret vermiştir.⁶¹

Kararların içeriğinden anlaşıldığı üzere, Rusya Müslümanlarının birinci kurultayı dini fikirler üzerine değil, daha çok milli fikirler üzerine kurulmuştur. Kurultayın kararında, bazı siyasi meselelerin ortaya konulması, 17 Ekim manifestosu zamanında Türk liderlerinin siyasi parti kurmaya karar vermesi, onların siyasi yetkinliğini ortaya çıkarıyordu. Bakü şehri Rusya Müslümanlarının geçici merkezi olarak belirlenmiştir. Yine kurultay kararı ile 15 Ağustos tüm Rusya Müslümanları için tatil ilan edilmiştir. Rusya Müslümanlarının ikinci kurultayının ilan edilip, haber verilmesi görevi Alimerdan Bey Topçubaşov'a verilmiştir.⁶²

Rusya Müslümanlarının bu ilk siyasi kurultayı siyasi bilgi, tecrübe ve basın desteğinden yoksun bir topluluk için başarılı bir adım sayılmıştır. Gerçekleştirilen bu kurultay Rusya genelinde Müslümanlar arasında büyük bir yankı uyandırmış ve yine Rusya'da bulunan diğer gayri-Rus halklarının da ilgilerinin çekilmesine neden olmuştur. Üstelik Rusya'da yaşayan Sünni ve Şii Müslümanlarının temsilcilerinin ilk defa bu kurultayda bir araya gelerek sürtüşmeye son vermeleri ve dostluk havası içerisinde görüşmelerde bulunmaları önemli bir gelişme sayılmıştır. Gerçekleştirilen birinci kurultay, Rusya Müslümanlarının fikri açıdan hareketlenmesine ve siyasi yönden gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur.⁶³

Rusya Müslümanlarının İkinci Kurultayı (13-23 Ocak 1906)

Birinci kurultayın ardından, Çar II. Nikola 11 Aralık 1905'te Devlet Duması'nın çağrılması hakkında fermanı ilan etmiştir. Yayınlanan bu fermanla, Kafkasya Müslümanları da Duma'da temsil edilme hakkını elde ediyorlardı. Fermana göre, Kafkasya'da Duma seçimleri doğrudan Kafkasya Naibi'nin emrine

⁶¹ Devlet, *age.*, 185-186.

⁶² Гасанлы, *age.*, 131-132.

⁶³ Demiroğlu, *age.*, 76-77.

verilmekteydi. Ferman, Rusya Müslümanları İttifakı'nın teşkilatlanması için daha fazla ümit veriyordu. Ayrıca ferman, Rusya'da siyasi partilerin kurulmasına müsaade ettiğinden Bakü'ye dönen Alimerdan Bey Topçubaşov, yaklaşan Meclis seçimlerine kadar Rusya Müslümanları İttifakı'nın siyasi bir parti olarak resmiyete kavuşması ve açık faaliyete başlaması için yoğun çalışma içerisine girmiştir. Bunun için Ocak 1906'da ittifakın ikinci kurultayını gerçekleştirmek ve onun kurumsal açıdan resmileştirilmesini tamamlamak öngörülmüştür.⁶⁴

Birinci kurultayda bir sonraki kurultayın süratle yapılması kararı alınarak, gelecek toplantıyı düzenleme işini gayri resmi siyasi parti hüviyetinde olan Müslüman İttifakı'nın Kazan şubesine bırakılmıştı. Bu durumdan ötürü de Kazan şubesinin aktif üyesi olan Yusuf Akçura hazırlıklara başlamıştır. Kazan şubesi, Rusya Müslümanları İttifakı'nın programını meydana getirmek, ittifakın bir siyasi parti olarak kurulmasını kesinleştirmek, Rusya'da bulunan mevcut siyasi partilerden (11 siyasi parti bulunmakta idi) hangisiyle Rusya Müslümanları İttifakının işbirliği yapacağını konuşmak ve kararlaştırmak üzere, 16 Ocak 1906'da Moskova'da Rusya Müslümanlarının İkinci Kurultayı'nın yapılacağını ilan etmiştir. Kurultayın Moskova'da yapılması ilan edilmesine karşın hükümetten izin alınamamasından dolayı çalışmaların Petersburg'a alındığı duyurulmuştur. 13 Ocak 1906'dan itibaren kurultay katılımcıları Petersburg'a gelmeye başlamışlardır. Kazan, Ufa, Simbir, Samara, Perm, Bakü, Kırım, Türkistan vilayetleri ve Sibiry'a'nın bazı bölgelerinden gelen delege sayısı ortalama 100 civarındaydı. Kurultaya imparatorluğun çok farklı yerlerinden gelenler olmakla beraber özellikle katılan 'Kafkasya' delegelerini belirtmek gerekirse, Alimerdan Bey Topçubaşov, Doktor Karabikov, Abdülhaluk Ahundov ve Esadullah kayıtlara geçen isimler olmuştur. 13 Ocak günü Petersburg'ta ticaretle uğraşan Alim Maksudov, Petersburg Valisi'ne kurultay için izin istemeye gitmiştir. Petersburg'ta da kurultay için izin çıkmamıştır. Kurultay için gelen 100'den fazla delege 15-23 Ocak 1906 tarihlerinde belirlenen program çerçevesinde gayri resmi olarak dört-beş defa bir araya gelip görüşmeler yapmıştır.⁶⁵

Tüm olumsuzluklara rağmen ikinci kurultayda ele alınması düşünülen tüm konular görüşülmüştür. Alimerdan Bey Topçubaşov'un Rusça olarak hazırladığı İttifak

---

⁶⁴ Гасанлы, *age.*, 138-139.

⁶⁵ Alper Alp, *Kazan Tatarlarının Siyasi Konum ve Yönelişleri (1905-1916)*, (Doktora, Gazi Üniversitesi, 2010), 53-54.

nizamnamesi (23 madde) ve İttifak programı (79 madde) projeleri okunmuş ve fikir alışverişinde bulunulmuştur. Rusya Müslümanları İttifakı'nın program taslağı dört gün boyunca görüşmelerin başlıca konusu olmuş ve üçüncü kurultayda kesinleşmesi üzere kabul edilmiştir. Kurultayda görüşülen mühim konulardan biri de Rusya Müslümanları İttifakı'nı muntazam bir siyasi parti haline getirmek için şubeler ve idare heyetleri meydana getirerek, partinin fikirlerini halka yaymak, Devlet Duması'na bu partiye mensup kimselerin seçilmesi için çalışmak olmuştur. Varılan uzlaşmaya göre, Müslümanların yaşadığı şehirlerde ve diğer daha küçük idari birimlerde 10-15 kişilik gruplar bir araya gelerek partinin şubelerini meydana getirecekler, bunların kendi aralarında seçeceği üç kişi idare heyetini oluşturacak, idare heyeti şehirlerde ve köylerdeki bütün Müslümanları partiye destek olmaya yani Duma seçimleri yapıldığında birlikte hareket etmeye çağırarak, parti masraflarının karşılanması için idare heyeti üyelerden para toplayabilecek, fakat toplanan paranın suiistimali önleneyecek, parti üyelerinin sayısı arttıkça şube üyeleri çoğaltılacaktı. Şubenin yapması gereken bir diğer önemli çalışma, seçmenleri ve vekil adaylarını çok titiz bir şekilde belirleyip, bu konuda parti mensupları ile görüşmek, gerektiğinde diğer partilerin şubeleri ile temasa geçip kendileri için makul kişilerin seçilmesi için çalışmak olmuştur. Rusya Müslümanları İttifakı siyasi bir parti olarak kurulma aşamasını bitirmediği için Rus partilerinden biri veya birkaçı ile Duma seçimleri için işbirliği yapılması hususunda kurultay delegeleri hemfikir olmuştur. Fakat hangi parti ile işbirliği yapılacağı sorusu görüşmelerde önemli bir konu haline gelmiştir. Ancak çoğunluk Rusya Müslümanlarının haklarının savunulmasında daha vaatkar olan Kadet Partisi ile işbirliği yapılmasından yana tavır almıştır. Kurultay devam ettiği sırada Alimerdan Bey Topçubaşov kurulacak parti ismini gündeme taşımış ve bazı isimleri sunmuştur. Sonuçta parti ismi için Kazan şubesinin teklif ettiği *Rusya Müslümanları İttifakı* delegeler tarafından kabul edilmiş ve partinin adı konmuştur.⁶⁶

Ayrıca toplantı yapılmasına resmi izin vermeyen hükümetin protesto edilmesine, Azerbaycan ve Kafkasya'da devam etmekte olan Ermeni vahşetini bütün Rusya Müslümanları adına kınayarak, bu hususta hükümete bir dilekçeyle temsilci gönderilmesine, kurultayda bulunan delegelerin dönüşlerinde yerel Rus makamlarınca takip edilme hatta hapsedilme tehlikesi ile karşılaşmaları halinde maddi yardımla

---

⁶⁶ Alp, *Kazan Tatarlarının*, 54-55.

dayanışma gösterilmesi hususunda karar alınmıştır. Üçüncü kurultayın ise 1906'da Nijni Novgorod'ta yapılması kararlaştırılmıştır.⁶⁷

1.3.2. Devlet Duma Seçimleri ve Duma'da Bulunan Müslüman Vekiller

Birinci Duma seçimleri Mart 1906'da gerçekleşmiştir. 27 Nisan (10 Mayıs) 1906'da Petersburg'taki Tavrida Sarayı'nda I. Duma toplanmıştır. Duma'nın büyük kısmı muhalif milletvekillerinden meydana gelmekteydi.⁶⁸ Seçilen 524 milletvekilinden 478'i açılış günü Petersburg'ta hazır vaziyetteydi. Bu sayı dönem sonunda 499 olmuştur. Seçimlerde Kadetler büyük başarı sağlamış ve 161 vekil ile ilk sıraya yerleşmişlerdir. İlericiler 60, Oktyabristler 13, Bağımsızlar 100 civarı, Avtonomistler 70 (Otonomistler grubuna Polonya, Ukrayna, Estonya, Letonya ve Litvanya milli grup temsilcileri de eklenmiştir.), Köylü Fraksiyonu 70, Müslüman milletvekili sayısı ise başta 22 olmuş ancak bu sayı sonradan 25 olmuştur. İlk haftalarda Müslüman İttifak Partisi resmen onaylanmadığından ötürü 19 Müslüman milletvekili Kadetlere, 3 Müslüman milletvekili de Otonomistlere katılmıştır. Rusya Müslümanlarının seçimlere katılımı oldukça fazla olmuştur. Bu konuda Birinci Rusya Müslümanları Kurultayında alınan kararların etkileyici olduğu görülmüştür. Müslümanların çoğunlukta olduğu yerlerde aktif seçim faaliyetlerinde birlik çağrısı yapılmıştır. Rusya Müslümanları da etnik akrabalık, ortak bir din ve ortak bir dile sahip olmaları sebebiyle bir araya gelerek kaynaşmışlardır. Fakat genel olarak seçim sistemindeki adaletsizlikten ötürü bazı vilayetlerde (Astırahan, Saratov, Simbirsk, Penza, Samara, Perm, Tobolsk) Müslüman nüfusunun fazlasına rağmen Müslüman milletvekili seçilememiştir. Ayrıca Müslümanları ilgilendiren konularda görüşmek, seçilen konuların Meclis'e getirilmeden önce tartışılabilmesi yani Müslüman isteklerinin tek bir elden Meclis'te savunabilmelerini sağlamak amacıyla 20 Haziran 1906'da Millet Meclisi'nde Müslüman vekillerden meydana gelen *Müslüman Fraksiyonu* meydana getirilmiştir. Başkanlığına da Alimerdan Bey Topçubaşov atanmıştır. Müslüman İttifakı siyasi önderlerinin Müslüman Fraksiyonu

---

⁶⁷ Demiroğlu, *age.*, 84-85-86.

⁶⁸ Tunç, *age.*, 26.

üzerindeki etkisi büyük olmuştur. Müslüman Fraksiyonu, Müslüman İttifak Partisi'nin bir parlamentosu gibi oluşturulmuştur.⁶⁹

İkinci kurultay sonucu oluşturulan Müslüman İttifakı Partisi daha oluşum aşamasını resmi şekilde tamamlayamadığından Müslümanlar, Duma seçimlerine tek bir parti şeklinde girmeseler de İdil-Ural, Türkistan, Bozkır Eyaletleri, Kırım ve Kafkasya'dan toplamda 25 Müslüman vekil Duma'ya girebilmiştir.⁷⁰

Birinci Duma, Müslümanların çok sayıda milletvekili sokabildikleri meclis olmuştur. Fakat I. Duma çalışmaları uzun sürmemiş, Çar, 8 (21) Temmuz 1906'da Duma'yı dağıtmıştır. II. Devlet Duma'sı da 20 Şubat (5 Mart) – 3 (16) Haziran 1907 tarihleri arasında varlığını sürdürmüştür. II. Duma seçimlerinde ise toplamda 35 Müslüman milletvekili kazandırılmıştır.⁷¹ II. Duma açıldıktan sonra Müslüman Fraksiyonu'da kurulmuştur. Müslüman Fraksiyonu'nda birkaç komisyon oluşturulmuş ve çalışmalar bu kapsamda yürütülmüştür. Ancak II. Duma da Çar II. Nikola'nın fermanı ile dağıtılmıştır.⁷²

Başbakan Stolipin, 30 Temmuz 1907'de kabul edilen yeni seçim kanunu ile Duma seçimlerinde büyük değişiklikler yapmıştır. Yeni kanunda, Rus olmayan halkın yaşadığı vilayetlerden seçilecek vekil sayısı oldukça azaltılmıştır. Milletvekili kontenjanı kimi bölgelerde düşürülmüş, kimi bölgelerde ise tamamen kaldırılmıştır. Lehistan ve Rusya'nın Avrupa kısmında yaşayan Türklerin seçim hakkı fazlasıyla kısıtlanmış, Türkistan ve Bozkır vilayetlerindeki yerli halk seçim hakkından tamamen mahrum bırakılmıştır. Neticede 1907 seçimlerinde III. Duma'ya hak mahrumiyeti ve kontenjan düşüklüğü sebebiyle 20 milyon Müslüman'dan 10 milletvekili seçilmiştir. III. Duma'da 1 Kasım 1907 - 9 Haziran 1912 tarihleri arasında varlığını sürdürmüştür. III. Millet Meclisi'ndeki Müslüman Fraksiyonu üyeleri, Müslümanların çıkarlarını korumanın yanı sıra bazı komisyonlar tarafından hazırlanan yasa tasarılarını Millet Meclisi'ne sunmuşlardır.⁷³ Ancak III. Duma dönemi Rus baskısı artmış, Müslümanlar arasındaki milli cereyanları ve yenilik hareketlerini bastırmak için hükümet tarafından

⁶⁹ Giray Saynur Bozkurt, *1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı*, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2008), 259-260-261-275-276.

⁷⁰ Demiroğlu, *age.*, 87.

⁷¹ Nadir Devlet, "The important role of Northern Caucasian Ahmet Tsalikov among the Russian Moslems during the 1917 Revolution", *International Symposium Of North Caucasus*, (17-18 Haziran 2011), Ed: Mehmet Çelik, *Tarih Bilinci Tarih ve Kültür Dergisi*, Özel Sayı: 19-20, (İstanbul: Kasım 2012), 69.

⁷² Гасанлы, *age.*, 174-175-177.

⁷³ Bozkurt, *1905-1907 Rusya Müslümanları*, 407-408-417-422.

sıkı tedbirler alınmış, ilerlemeye yönelik kurumlar ve okullar izlenerek kapatılmış, pek çok Türk aydın sürgüne gönderilmiş ve hapsedilmiştir. Özetle III. Duma'da Müslümanlar için yararlı bir çalışma yapılamamıştır. 9 Haziran 1912 tarihinde Duma, İmparator'un emriyle dağıtılmıştır.⁷⁴

IV. Devlet Duma'sı, I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve sonrasındaki gelişmeler sebebiyle doğru düzgün yasama çalışmalarını yapamamıştır. 15 Kasım 1912'de toplanmış ve ara ara kesintilere uğrayarak 1917'ye kadar varlığını sürdürmüştür. IV. Duma'ya ise 6 vekil Müslümanlardan girebilmiştir.⁷⁵ Her Duma'da olduğu gibi IV. Duma'da da Müslüman Fraksiyonu oluşturulmuştur. Müslümanların temsilcisi olan bu altı vekil, kendi çaplarında iki mühim organizasyona imza atmışlardır. Birincisi Rusya Müslümanlarının Dördüncü Kurultayı, ikincisi ise 1-11 Mayıs 1917 tarihlerinde Rusya Müslümanları Genel Kurultayı'nı (Rusya Müslümanlarının Beşinci Kurultayı) toplamışlardır. Özetle yapılan tüm kısıtlamalara rağmen Rusya Müslümanları, Duma'daki temsilcileri az da olsa seslerini duyurmaya çalışmış ve siyasi faaliyetlere katılmışlardır.⁷⁶

Rusya Müslümanlarının Üçüncü Kurultayı (16-21 Ağustos 1906)

Üçüncü kurultay izni Abdürreşid İbrahim, Lütfullah İshakov ve Alim Maksudov'un beraber sundukları dilekçede belirtilen program dahilinde 11 Ağustos 1906 tarihinde iletilmiştir. Hükümetten izin alınınca Abdürreşid İbrahim, Nijni-Novgorod'da 16-20 Ağustos tarihleri aralığında kurultay yapılacağını telgrafla haber vermiştir. 13 Ağustos 1906'dan itibaren Nijni-Novgorod'a, İdil-Ural bölgesi, Kafkasya, Kırım, Sibirya ve Türkistan'dan pek çok delege kurultay için gelmeye başlamıştır. Fakat kurultay için alınan izinde belirtilen programın son derece sınırlı olması nedeniyle temsilciler arasında memnuniyetsizlik oluşmuştur.⁷⁷ Abdürreşid İbrahim'in hükümetten kurultayın toplanması için bu şekilde izin alması, kurultay için başta gelmek istemeyen fakat daha sonradan gelen bazı aydınlar İsmail Gaspıralı, Seyit Giray Alkin ve Alimerdan Bey Topçubaşov tarafından ilk başta protesto edilmiştir. Daha sonra açılış konuşmasında Abdürreşid İbrahim yaptığı davranışın hoş olmadığını,

⁷⁴ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 121.

⁷⁵ Ülkü Çalışkan, *Rusya İmparatorluğu'nda Anayasal Demokrat Partisi'nin Milliyetler Politikası (Kadet Partisi 1905-1917)*, (Doktora, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2014), 228-229.

⁷⁶ Devlet, *The important role of Northern Caucasian*, 69.

⁷⁷ Alper Alp, "Rusya Müslümanları İttifakı İçerisinde Görüş Ayrılıkları ve Abdürreşid İbrahim", *Uluslararası Abdürreşid İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Bilgi Şöleni*, (Konya, 22-23 Mayıs 2012), 178.

dilekçedeki ifadeleri izin almak için kullanmak zorunda kaldığını ifade ederek bu sözlerinden ötürü katılımcılardan özür dilemiştir. Böylece kurultay öncesi pürüzler ortadan kalkmış ve kırgınlıklar giderilmiştir.

Genel olarak alınan kararlara bakacak olursak, İttifak'ın siyasi parti haline dönüşmesi, partinin resmileşmesi, Müslümanlar İttifakı'nın yayın organı olarak biri Türkçe diğeri Rusça olmak üzere iki gazete çıkarılması ve bu gazetelerin İttifak'ın fikirlerini yayması, Rusya Müslümanlarının Dördüncü Kurultayı'nın, 10 Ağustos 1907'de Nijni Novgorod'ta toplanmasına, kurultay oturumlarının tutanak ve kararlarının hızlı bir şekilde İdare Merkezi tarafından yayınlanmasına ve buradan elde edilecek gelirin İttifak'ın kasasına aktarılmasına, İkinci Kurultay'da geçici olarak kabul edilen İttifak Programının kesinleştirilmesine, İran'da Millet Meclisi'nin açılması ve genel seçimlere gidilmesi sebebiyle, İran Şah'ına kutlama telgrafi gönderilmesine, Güney Kafkasya'da süren Ermeni vahşeti sebebiyle Ermeni katillerini ve işbirlikçi Rus Generali Galaşapov'u protesto eden telgraf çekilmesine ve ilgili yerlere gönderilmesine, Kurultay adına, Başbakan'a 17 Ekim Manifestosu'nun getirmiş olduğu özgürlüklerin Müslümanları da kapsamasını isteyen telgraf gönderilmesine karar verilmiştir.⁷⁸

Rusya Müslümanlarının Dördüncü Kurultayı (15-25 Haziran 1914)

1907 yılından itibaren yoğunlaşan hükümet baskıları, sadece Rusya Müslümanları İttifakı'nın resmileşmeden dağılmasına değil, bununla birlikte Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura, Ahmet Ağayev, Ali Bey Hüseyinzade gibi Rusya Müslümanlarının önder seviyedeki şahsiyetlerinin Rusya'yı terk etmesine sebep olmuştur. Rusya Müslümanlarının ilk üç kurultayının düzenlenmesinde başından sonuna kadar emekleri olan bu kişilerin yokluğu, 1907-1914 yılları arasında kongresiz bir dönemin yaşanmasından da belli olmaktaydı. Bu kaliteli üç genel kurultayın dışında yerel nitelikli toplantılar gerçekleşmişse de, bunların hiçbiri ses getirecek nitelikte olmamış ve genel manada bir yarar elde edilememiştir. Özetle, ilk üç kurultaydan sonra dördüncü kurultay, Rusya Müslümanlarının en önemli isteği olmuştur. Ayrıca kurultayın yasal olması için de hükümetin izni alınmalıydı. Bunun için de, Ağustos 1906'dan, Haziran 1914'e kadar yaklaşık sekiz uzun yıl beklenmiştir.

---

⁷⁸ Necip Hablemitoğlu, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2004), 132-133-134-136- 137-138-139-140-141.

Rusya Müslümanları İttifakı'nın dağılmasıyla birlikte, Rusya Müslümanlarını üst düzeyde temsil eden tek merkez, Duma'daki Müslüman Fraksiyonu olmuştur. Fraksiyonun Başkanı Kutluğ Muhammed Tevkilev ile Fraksiyonun diğer üyeleri Ebusuud Ahtemov, Abdüllatif Beyterakov, Muhammed Yusuf Caferov'un müşterek çabaları neticesinde, hükümetin de uygun görmesi ile 15-25 Haziran 1914 tarihlerinde Petersburg'ta Rusya Müslümanlarının Dördüncü Kurultayı'nın yapılacağı bildirilmiştir.⁷⁹

15 Haziran 1914 tarihinde Hasan Ata Muhammedov tarafından açılan kurultaya Rusya'nın pek çok yerinden 31 delege gelmiştir. Çalışmalara üç komisyon oluşturularak başlanmıştır. Kurultayın sonlarına doğru din adamları ve bölge temsilcilerinden meydana gelen meclislerin açılması, Müslümanların okul ve medreselerinin Eğitim Bakanlığı'ndan alınarak dini idarelere verilmesi, dini okul ve medreselerin bağımsız olması, cami ve medrese inşasına ruhani yönetimlerin de dâhil olması kararlaştırılmıştır. Kafkas Dini İdaresi konusunda düzenlenen yazının Duma'nın kış dönemi faaliyetlerinde Müslüman temsilcileri tarafından Duma gündemine getirilmesi kararı alınmıştır. Ayrıca okul ve medreseler, vakıflar, il meclisleri, şer'i mahkemeler, müftü ve şeyhülislam ile ilgili 119 maddelik bir lahiya (belge) kabul edilmiştir. Bunların içerisindeki siyasi anlamda tek istek, Türkistan ve Bozkır (Dala) eyaleti Kırgızlarına da (Kazak) Duma'ya temsilci gönderme hakkının tanınması olmuştur.⁸⁰

Kesintisiz olarak 10 gün boyunca çalışan kurultay katılımcıları Devlet Duma'sı gündemine şu tasarıları çıkartmışlardır; “1) Rusya Müslümanlarının dini kurumlarının yönetimine dair yönetmelik, 2) dini kurumlarda görev alan kadrolar, 3) okul ve medrese konusunda, 4) camilerin organize edilmesi, 5) Türkistan din işleri yönetimine bağlı mahkeme organlarının tesisi ve 6) dini kurumların oluşturulmasına dair temel hükümler” olmuştur. Fakat programda öngörülen bu çalışmalar Ağustos 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla gerçekleşememiştir. 1917 yılına kadar Çarlık mevzuatında Müslümanlarla alakalı herhangi bir değişiklik yapılmamıştır.⁸¹

---

⁷⁹ Hablemitoğlu, *age.*, 150-151-152.

⁸⁰ İsmail Türkoğlu, “Müslüman Kongreleri”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 32, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2006), 97, (<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/32/C32010417.pdf>), Erişim Tarihi: 01.06.2019.

⁸¹ Salavat İshakov, “Tarih Sizin İsminizi Altın Harflerle Yazacaktır”, *İRS Miras Dergisi*, Sayı: 7, (2013), 22, (<http://irs-az.com/new/pdf/201312/1386944670396989562.pdf>), Erişim Tarihi: 01.06.2019.

1.3.3. Şubat Devrimi (27 Şubat (12 Mart) 1917)

1917 yılına gelindiğinde Birinci Dünya Savaşı üç kıtada onlarca ülkede, üç yıldır devam etmekteydi. Çarlık orduları da yenilgiden yenilgiye koşmaktaydı. Rus İmparatorluğu, savaşın başlangıcından beri aldığı yenilgiler sonrasında ekonomik ve askeri anlamda da büyük sıkıntılar yaşamıştır. Bilhassa 1915'ten itibaren bazı cephelerde yaşanan başarısızlıklar ve savaş endüstrisinde baş gösteren üretim yetersizliği, bir yandan yeni sömürge alanları almak isteyen ve bu hususta İmparator ailesine itimadını yitiren burjuvaziye diğer yandan cephede ve cephe gerisinde açlık yüzünden perişan olan askeri ve işçi - köylü sınıfını incitmişti. Rus askeri donanımı da oldukça zayıftı. Savaş, askeri yanı sıra, toplumsal anlamda da halkın yaşantısını alt üst etmişti. Savaş Rusya'nın ekonomik kaynaklarını da bitirmişti. 10 milyondan fazla kişi üretimden kopartılıp silah altına alınmış ve fabrikalar durma noktasına gelmişti. Savaş ülkenin tüm kaynaklarını adeta eritmişti. Çar II. Nikola 1915'ten itibaren ordunun başkomutanlığını da üstlenmiş ve ülke yönetiminde daha çok otoriteye sahip olmuştur. Otokrasi ve burjuvazi arasında süren çözümsüzlük ve savaş yönetme kavgası halk arasında da huzursuzluğa sebep olmuştur. Grevler, protestolar ve sokak gösterileri ülkenin her tarafına yayılmıştı. Ocak 1917'ye gelindiğinde yiyecek, hammadde ve yakıt stokları tükenmek üzereydi. Yapılan grev ve gösterilere öğrenciler gibi işçiler de katılmıştı. Göstericiler “*kahrolsun savaş*” ve “*yaşasın devrim*” sloganları atmaktaydı.⁸²

Otokrasinin çöküşü ile sonuçlanan devrim, 23 Şubat'ta (8 Mart) başlamıştı; Dünya Kadınlar Günü olarak bilinen günde binlerce ev hanımı ve kadın işçi sokaklara inerek, ekmek alabilmek için soğukta saatlerce sıraya girmek zorunda kaldıklarını, kocalarını, babalarını ve oğullarını tüketen savaşın üstündeki öfkelerini haykırdılar. “*Yüksek fiyatlar aşağı*” ve “*açlık aşağı*” sloganları atarak, Petrograd kentini üç gün boyunca durduran bu gösteriye binlerce erkek işçi de katılarak kadınların bu gösterisine destek olmuştur.⁸³

25 Şubat (10 Mart) 1917'de grevler büyümüş ve Petrograd'da karışıklıklar başlamıştı. 26 Şubat (11 Mart) tarihinde Petrograd'ın Viborg semti işçilerin eline

⁸² İsmet Konak, *Türkiye'nin İç Savaş Döneminde (1918-1922) Sovyet Rusya İle İlişkileri*, (Doktora, İstanbul Üniversitesi, 2017), 34-35-36-37-38.

⁸³ Audrey Horst, *A Leaderless Uprising: The February Revolution (February 23rd-25th)*, 21H.467J, Paper 2 (Feb 23-25), (29 March 2011), 2, (<http://web.mit.edu/russia1917/papers/0223-LeaderlessRevolution.pdf>), Erişim Tarihi: 01.06.2019.

geçmiş, askerler de isyancıların yanına katılmıştır. Duma reisi, İmparatora halkın ricalarını dikkate almasını nezaketle isteyen bir telgraf yollayınca, İmparator Duma'yı dağıttığını ilan etmiştir. Çar II. Nikola'nın bu emrine Duma üyeleri uymamışlar ve toplantıların yapıldığı yer olan Tavrida Sarayı'ndan ayrılmamışlardır. Bu durum üzerine Çar, Petrograd'a birtakım askeri alaylar yollamış fakat bunların birçoğu ihtilalcilerin arasına katılmıştır.⁸⁴ Silahlı kalabalık kısa sürede devletin önemli binalarını ele geçirmiş ve bakanların bulunduğu Marinski Sarayı'nı da abluka altına almıştı. İşin ciddiyetini kavrayan Çar II. Nikola, Petrograd'tan kaçmak durumunda bırakılmış ve başkent isyancıların eline geçmiştir. Böylece 27 Şubat (12 Mart) 1917'de Petrograd'da ihtilalciler kazanmış ve devrim gerçekleşmiştir.⁸⁵

Devrimi, hemen hemen tüm halk benimseyerek sevinçle karşılarsa da bunlardan hiçbiri kendisinde memleket yönetimini ele alma yetkisini görmemiştir. O sıralarda Rusya'yı yöneten kuvvet ne Geçici İhtilal Hükümeti'ydi ne de sosyalist aydınların elinde bulunan Sovyetler'di; ülkeyi ordu, daha doğrusu ordu askerleri yönetiyordu; Rusya'nın yeni tarihini onlar yazıyordu. İhtilalciler yeni siyasi vaziyete hazırlıksız yakalanmışlardı. Dördüncü Duma'nın Kadet, Menşevik ve Es - Er milletvekillerinden seçilmek üzere Duma Başkanı Rodzyanko'nun liderliğinde devlet işlerini yürütmeye memur geçici bir komite oluşturulmuştur. 15 Mart'ta Knez Lvov başkanlığında Duma'nın otoritesine dayanan demokratik bir *Geçici Hükümet*'in (*Vremennoe pravitelstvo*) kurulduğu bildirilmiştir. Aynı zamanda Duma'daki işçi grubunun üyeleri *İşçi ve Asker Mümessillerinin Şurası (Sovyeti)* adıyla bir teşkilat oluşturmuşlardır.⁸⁶

Moskova da devrimcilerin eline geçince 15 Mart 1917 tarihinde, Çar II. Nikola tahttan kendi isteğiyle çekilmiş yerini kardeşi Mihail'e bırakmıştır. Ancak kardeşi Mihail de tahtı istemeyerek, yeni anayasayı hazırlayacak *Kurucu Meclis (Uçreditelnoe Sobraniye)* toplanana kadar Rusya'da yönetimin *Geçici Hükümet*'e ait olduğunu ifade etmiştir. 1917 Şubat Devrimi'nden sonra Çar II. Nikola ve ailesi katledilmiş, Çar'ın kardeşi Mihail tahttan feragat etmiş ve Prens Knez Lvov liderliğinde *Geçici Hükümet*

---

⁸⁴ Nadir Devlet, *Millet İle Sovyet Arasında 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*, (İstanbul: Başlık Yayın Grubu, 2011), 42.

⁸⁵ Ramin Sadıkov, "Şubat Devriminden Sonra Rusya'da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi'ne Giden Yol", *Ankara Üniversitesi-Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, Cilt: 29, Sayı: 48, (Ankara, 2010), 102.

⁸⁶ Leyla Devrisheva, "Rusya'dan Türkiye'ye Göç Eden Aydınların Gözüyle Bolşevik İhtilali", *Mediterranean Journal of Humanities/Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 2, (Antalya, 2014), 67.

işbaşına gelmiştir.⁸⁷ Şubat Devrimi, Rusya’da ikili iktidar ortaya çıkarmıştır. Burjuvazinin güdümündeki Geçici Hükümet, her ne kadar karar alma ve uygulamada tek yetkili ve sorumlu bir organ gibi hareket etse de, işçi, asker ve köylü iradesini yansıtan İşçi ve Asker Mümessilleri Sovyeti de bir denetim mekanizması gibi işlev görme çabasıdaydı. Böylece ortaya ikili iktidar kargaşası çıkıyordu.⁸⁸

Sonuç olarak, Şubat 1917 İhtilali ile Sosyal Demokrasinin savunuculuğunu yapan Geçici Hükümet, sekiz aylık (26 Şubat – 25 Ekim 1917) süresince sırasıyla Rodzyanko, Lvov, Kerenski tarafından ülke yönetimini sürdürmüştür. Geçici Hükümet’in, Kafkasya’da oluşturduğu “*Özel Trans – Kafkasya Komitesi*” nin (*Osobiy Zakavkazkiy Komitet, kısaca Ozakom*) eski rejimin “*böl ve yönet*” siyasetinin açtığı faydaları kapatacağı halk nezdinde beklenmekteydi. Geçici Hükümet, Transkafkasya’da Azerbaycan ve Osmanlı Türklerine karşı Ermenileri desteklemiş, 9 Mayıs 1917 tarihinde alınan bir kararla da Rusya’nın işgalindeki Doğu Anadolu’da sivil idareye Ermenilerin tayin edilmesi uygun bulunmuştur. Gerçekte Geçici Hükümet’in bu kararının gayesi, devrimle beraber asker cepheyi terk edince, Doğu Anadolu’da bu boşluğu doldurmak ve Rus Çarlığı’nın savaştaki kazançlarının bir nevi bekkiliğini Ermenilere yaptırmak olmuştur.⁸⁹

Rusya Müslümanlarının Beşinci Kurultayı (1-11 Mayıs 1917)

Bu kurultay, Rusya’da hayatlarını sürdüren Türk ve Müslümanların iştirak ettiği genel bir toplantı olması nedeniyle “*Bütün Rusya Müslümanlarının Umumi Kurultayı*” diye isimlendirilmektedir. Kurultayın tutanakları da aynı isimle neşredilmiştir. 1917 Bolşevik Devrimi’nin ardından Rusya’da oluşturulan Geçici Hükümet’in siyasi toplantılara müsaade etmesinin ardından Türkler 1914 yılından itibaren ara verdikleri siyasi nitelikteki toplantılara tekrardan başlamışlardır.⁹⁰

IV. Devlet Duma’sı Müslüman üyeleri 15-17 Mart 1917’de Petersburg’ta yaptıkları toplantıda, tüm Rusya Müslümanlarının katılacağı bir kurultay hazırlanmasını kararlaştırmış ve bunun düzenlenmesi için Dağıstanlı Ahmet Tsalikov’un (Salihov) başkanlığında “*Rusya Müslümanları Geçici Merkez Bürosu*” oluşturulmuştur. Büro, kurultay için Rusya’nın her yerindeki Müslüman toplulukları

⁸⁷ Devlet, *Millet İle Sovyet Arasında*, 42.

⁸⁸ Konak, *age.*, 48.

⁸⁹ Zülfükar Yücesoy, *Rusya’nın Kafkasya Politikası (1900-1930)*, (Yüksek Lisans, Fırat Üniversitesi, 2002), 114.

⁹⁰ Türkoğlu, *age.*, 97.

ile onların dernek, komite, vs. mümessillerini davet etmeyi kararlaştırmıştır. Kurultaya beklenenin üstünde alaka gösterilmiş ve kongre Azerbaycanlı zenginlerden Şemsi Asadullayev'in Moskova Müslümanlarına hediyesi olan Cemiyet-i Hayriye binasında gerçekleştirilmiştir.⁹¹ Kurultaya 450-500 delegenin katılımı beklenirken bu sayı iki katına çıkmıştır. Davet beklemeden gelenlerle beraber 980 murahhasın katıldığı kurultayın en ilgi çeken yanı ise 112 kadın murahhasın ilk kez kongreye katılması olmuştur. Ayrıca kurultaya 300'den fazla din görevlisi de iştirak etmiştir.⁹²

Kurultayın önemli bir çalışması ise Rusya'nın gelecekteki siyasi yönetimi konusunda görüşmeler olmuştur. Burada daha çok merkezîyetçi sistem ve federasyon sistemi hakkında görüşler ağırlık kazanmıştır. Ahmet Tsalikov (Salihov) tarafından verilen karar tasarısında bizzat Salihov tarafından Rusça olarak kurultaya okunmuştur: “1) Rusya üniter parlamenter halk cumhuriyeti olmalıdır; 2) Müslüman halkların millî ve kültürel muhtariyeti Rusya Anayasası'na kabul edilmelidir.” tezini savunmuştur. Ahmet Salihov, gerekçe olarak Müslümanların coğrafi açıdan çok geniş bir sahaya yayılmış olmasını, toplam 96 ilin ancak 15'inde %50 oranının üstünde nüfus çoğunluğuna sahip olup diğerlerinde azınlık oluşturduğunu iddia etmiştir. Ahmet Salihov ile beraber aynı düşüncüyü savunanlara göre, federasyon esası kabul edilecek olursa, ortak kültürün oluşması engellenebileceği gibi, Müslüman topluluklar ayrı ayrı yollarla gelişmeye başlar ve parçalanırlar, siyasi açıdan zayıf duruma düşerler. Azerbaycan tarafından Mehmet Emin Resulzade bu görüşe karşı çıkmıştır.⁹³

Mehmet Emin Resulzade, Rusya federasyonu içerisinde toprak özerkliği talebinin önemini açıklamış ve sözlerini güçlü argümanlarla desteklemiştir. Resulzade, İslam'ın Müslüman kavimler arasında bir bağ oluşturduğunu ancak bu bağın millet oluşturmadığını, bir Hıristiyan milleti olmadığı gibi, bir Müslüman milletinden de söz edilemeyeceğini savunmuştur. Resulzade, federasyon (âdem-i merkezîyet) taraftarıydı

---

⁹¹ Hilmi Bayraktar, *Türkiye – Azerbaycan İlişkileri (1918-1920)*, (Yüksek Lisans, Selçuk Üniversitesi, 1994), 55.

⁹² Diliara Usmanova, “1917 Bütün Rusya Müslüman Kurultayları ve Rusya'nın İdil-Ural Bölgesinde 1917-18 Yıllarında Müslüman Din Kurumlarının Dönüşümü”, *Ekim 1917 Sovyet İhtilali'nin Yüzüncü Yılında Türk Dünyası'ndaki Bağımsızlık Fikri ve Siyasi Hareketler Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, 16-17 Ekim 2017 İstanbul*, Ed: Fatih M. Sancaktar, Ayna Askeroğlu Arslan, Filiz Ferhatoğlu, Cezmi Bayram, (İstanbul: Şenyıldız Yayınevi, 2017), 109.

⁹³ Hablemitoğlu, *age.*, 163-164.

ve Müslüman toplulukların bu özerklik fırsatını mutlaka kullanması gerektiği fikrindeydi.⁹⁴

İki tarafın da yaptığı hararetli konuşmalar sonrasında kurultayın diğer günlerinde karar için seçim yapılmıştır. Kültürel-ulusal özerklik savunucularının güçlü muhalefetine rağmen, Mehmet Emin Resulzade tarafından önerilen bölgesel özerklik fikri, yani federalizm teklifi, 271'e karşı 446 oyla kabul edilmiştir.⁹⁵

Kafkasya bölgesi tarih boyunca her zaman büyük devletler için stratejik önem taşımıştır. Araştırmacılar tarafından da bölgeye “dünyanın cenneti” unvanı verilerek ehemmiyeti vurgulanmıştır. Kafkasya bölgesi kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın oluşturduğu kısma Güney Kafkasya, bugün Rusya'nın içerisinde yer alan ve etnik açıdan daha karışık bölge olan Kuzey Kafkasya denilen kısımda ise, Adige, Çeçenistan, Karaçay-Çerkez, Kabardey-Balkar, Kuzey Osetya, İnguşetya ve Dağlı Özerk Cumhuriyeti bulunmaktadır. Kafkasya, Rusların işgal zamanına kadar özgürce yaşamlarını sürdüren insanlardan oluşmuştur. Rusya'nın Kafkasya bölgesini işgal etmesiyle başlayan süreç ve iskân politikası ile Kafkas halkı zoraki sürgüne, göçe ve katliama maruz kalmıştır.

Yirminci yüzyılda Rusya, ekonomik, siyasi ve sosyal krizlerin fazlasıyla yaşandığı bir yer olmuştur. Rus İmparatorluğu, hem içte hem de dışta kırılmalar yaşamış ve bu durum giderek kötüleşmiştir. İmparator karşıtı hareketler artmış ve halkın hoşnutsuzluğu neticesinde pek çok eylem gerçekleşmiştir. Bu iç kargaşayı durdurmak için Rus İmparatoru bir manifesto yayınlamıştır. Ancak bu manifesto her kesimi tatmin etmemiştir. Rus İmparatorluğu'nda iç kırılmalar yaşanırken Kafkasya genelinde de bilhassa Müslüman aydınlar siyasi hayatı canlı tutmuş ve Rus İmparatorluğu genelinde sosyo-politik süreçlere katılım sağlamışlardır. Bu anlamda 1905'te Rusya Türklerinin siyasi isteklerinin tespit ve haklarını savunmak amacıyla “Rusya Müslümanları İttifakı” ismini verdikleri bir topluluk meydana getirmişlerdir. Rusya Müslümanları bu kapsamda faaliyetlere başlamış, Kafkasya'nın her yerinden Müslümanlar davet edilmiş ve toplantılar yapmışlardır. Rusya Müslümanları sırasıyla beş kongre düzenlemişlerdir. Bu kurultaylarda Kafkasya'daki tüm Müslümanların

---

⁹⁴ Jamil Hasanlı, “Russian Revolution Of The 1917 And Azerbaijan”, *100. Yılında Sovyet İhtilali Ve Türk Dünyası*, Ed: Yunus Koç, Mikail Cengiz, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2018), 49.

⁹⁵ Hasanlı, *age.*, 49.

sosyal, siyasi, hukuk, eğitim, dil, din ve daha birçok hususta görüşmeler yapılmış ve bazı kararlar alınmıştır. Devlet Duma seçimlerinde Rusya içerisinde farklı bölgelerden sayıca az da olsa Müslüman vekil seçilmiştir. Ayrıca Duma içerisinde de “*Müslüman Fraksiyonu*” kurulmuştur.

Rus İmparatorluğu’nda üst seviyelere çıkan sıkıntılı süreç Şubat 1917 İhtilali ile neticelenmiştir. İhtilal halk tarafından sevinçle karşılanmışsa da İmparatorluk içerisinde ikili iktidar meydana gelmiştir. Bilhassa bu dönemde Geçici Hükümet tarafından Ermeniler, Azerbaycan Türklerine karşı desteklenmiştir. Şubat İhtilali ve ikili iktidarların ortaya çıkmasıyla beraber Kuzey ve Güney Kafkasya Türkleri, Rusya’dan ayrılma düşüncesi üzerinde durmuş ve bu maksatla çalışmalara başlamışlardır.

İKİNCİ BÖLÜM

KAFKAS İSLAM ORDUSUNUN OLUŞTURULMASI

2.1. Osmanlı Devleti'nin Kafkas Siyaseti

Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya ile olan ilk münasebeti XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra olmuştur. 1461 yılında Trabzon ve civarının Fatih Sultan Mehmet tarafından alınması ve Karadeniz'e tamamiyle hâkim olma düşüncesi Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkas politikasında mühim katkısı olmuştur.⁹⁶ İstanbul'un alınmasının ardından Osmanlı İmparatorluğu, Kafkasya'yı kendi kontrolüne almak istemiştir. Fakat Osmanlı İmparatorluğu, Selçukluların yaptığı gibi, bölgeyi bütünüyle Türkleştirmek ya da İslamlaştırmak siyaseti izlememiştir. Osmanlı İmparatorluğu bu devirde Kafkasya ile aracısız bir şekilde iletişim kurmak ya da elinde tutmakla ilgilenmemiş, aksine bunun yerine gözetim altına almakla kalmış ve bölgeyle alakalı çalışmalarını daha çok Kırım Hanlığı aracılığıyla sürdürmüştür. Fatih Sultan Mehmet, 11 Ağustos 1473 tarihinde Akkoyunlu Türkmenlerinin hanı Uzun Hasan'la çarpıştığı ve zaferle çıktığı Otlukbeli Savaşı'nın ardından Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümünü denetimi altına almıştır. Daha sonra 23 Ağustos 1514'te Osmanlı Devleti padişahlarından Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran'da Safevi Devleti'nin kurucusu Şah İsmail'i mağlup etmesi üzerine Azerbaycan ve Doğu Anadolu'nun tümünü denetimine almıştır. Kanuni Sultan Süleyman da kendinden önceki padişahların başarılarını 1533-36 yıllarında gerçekleştirdiği İrakeyn seferiyle tamamlamıştır. Yaptığı bu seferle İran denetim altına alınmış ve Kars bölgesi de Osmanlı Devleti'nin egemenliğine girmiştir.⁹⁷

Kafkasya ve bilhassa Azerbaycan sahası XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti ile İran'ın savaş alanı olmuş ve bu iki devlet arasında devamlı el değiştirmiştir.⁹⁸ Sonunda 1639'da Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalanmış ve 1514'ten 1639'a kadar geçen 125 yıllık büyük mücadele sona ermiştir. Fakat XVI. yüzyılda Rusya ile mücadele başlamıştır. 1552 yılında Kazan ve 1556 yılında Astrahan Türk hanlıklarının Rus İmparatorluğu tarafından işgal edilmesiyle birlikte savaş başlamıştır

⁹⁶ Ali Kablan, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkas Kabileleri İle Münasebetleri*, (Yüksek Lisans, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1994), 22.

⁹⁷ Enis Şahin, "Ana Hatlarıyla Türklerin Kafkasya Politikaları –Başlangıcından Günümüze Genel Bir Değerlendirme-", *Yeni Türkiye*, Kafkaslar Özel Sayısı: I, Sayı: 71, Temmuz-Aralık 2015, 470-471.

⁹⁸ Gökçe, *age.*, 25.

ancak esas mücadelenin XVIII. yüzyılda başladığı bilinmektedir.⁹⁹ Bu devirde Osmanlı İmparatorluğu Kafkasya'daki konumunu korumaya çalışmıştır. Fakat bunda tesirli olamamış ve tutarsız politikalar sonucunda Rus ilerleyişini durduramamıştır. Osmanlı İmparatorluğu, Kafkasya politikalarını daha çok bu bölgedeki ona sadık Kırım hanı ve diğer beylikler ile gerçekleştirmiş fakat bölgenin dini ve toplumsal dokusuna dokunmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu bölgede sürdürdüğü politikalarında etkin bir politika yerine denge politikası takip etmiş; bazı dönemlerde yeri geldiğinde İran'a karşı Rusya ile anlaşma gerçekleştirmiş; sulh oluşturmakta yeri geldiğinde de bu durumun tersi pozisyon almıştır. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da kendine has proaktif bir politika oluşturmadığı görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu edilgen oluşunun yanında Rus politikalarını önceden düşünememiş adeta bölgeyi işgale açık hale getirmiştir.¹⁰⁰

Osmanlı İmparatorluğu XVIII. yüzyılla birlikte Rusya'yı Kafkasya için bir tehdit olarak görmeye başlamış ve 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım'ın kaybindan sonra Kafkasya'ya daha çok önem vermeye başlamıştır. Bölgede bu zamana kadar uygulanan politika yetersiz ve hatasız bulunmuş, bu durum da Osmanlı Devleti'ni yeni stratejiler geliştirmeye itmiştir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu ve kuzey hudutlarının emniyeti ancak Kafkasya'nın denetimiyle mümkün olacaktır.¹⁰¹ Bu kapsamda Rusya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya'daki topraklarını korumak üzere, Çerkezistan'ın bir hudut ülkesi haline sokulması üzerinde durulmuştur. Bu fikriyatın gerçekleştirilmesi için de harplerdeki hizmeti, dindarlığı ve temiz ahlakıyla tanınmış olan Ferah Ali Paşa 1781'de Soğucak (sonradan Anapa) muhafızlığına atanmıştır. İşte bu tutum Çerkesler tarafından olumlu karşılanmıştır. Ferah Ali Paşa, Soğucak, Gelincik Limanı ve Anapa'yı tekrardan tesis ederek tamir etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu siyaseti Çerkeslerin Pagan ve Putperest geleneklerini bırakıp İslamiyet'i seçmelerinde mühim bir etkisi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yaptığı çalışmalar sonucunda Çerkesler, Çeçenler, Lezgiler ve Gürcüler içerisinde de İslamiyet yayılmaya başlamıştır. Soğucak Valiliğinin oluşumuyla

---

⁹⁹ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya: Osmanlı Varlığı Döneminde Kafkasya'nın Siyasi-Askeri Tarihi ve İdari Taksimatı, 1454-1829*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2005), 15.

¹⁰⁰ Ömer Duman, *Kuzey Kafkasya Bölgesinde Rusya ve Türkiye Arasında Olası İş Birliği: Sert ve Yumuşak Örnekler*, (Yüksek Lisans, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2018), 22.

¹⁰¹ Mesut Erşan, *Birinci Dünya Harbinde Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti (1914-1918)*, (Doktora, Atatürk Üniversitesi, 1995), 10-11.

buralardaki kabilelerin merkeze bağlanmaları sağlanmıştır. Böylelikle uğranılan kayıp az da olsa karşılanmıştır.¹⁰²

Osmanlı Devleti'nin Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan önceki önlemleri, daha çok kendi hudut güvenliğini temin edebilmek maksadıyla, Kafkas Dağlarının güneyindeki mühim merkezleri tutmaya yönelik olmuştur. Gence, Tiflis, Revan ve Tebriz bölgelerine doğru düzenlenen askeri operasyon bu hedef için gerçekleştirilmiştir. Bu devirde Osmanlı Devleti'nin politikaları, İran'ı pasif duruma getirerek, icap ettiğinde Kafkasya hususunda Rusya ile anlaşma temeline dayanmaktadır. O dönemlerde mücadelenin tamamı İran ile olduğundan dolayı, İran Rusya'ya göre daha çok önem verilen bir devlet olmuştur. Hâlbuki bu politikanın, Rusya'nın Kafkasya'daki varlığını meşrulaştırmak anlamına geldiği açıktır. Kırım'ın kaybı Osmanlı Devleti'nin gerilemesinde de etkili olmuştur. Artık Kafkasya, Rusya için açık alan durumuna gelmiştir ve Osmanlı Devleti için Rusya'nın bu tarihten itibaren bölgeye gelişi, ölümcül ve geri dönüşü olmayan ciddi neticeler getirmeye başlamıştır.

Rus İmparatorluğu'nun seri ve planlı bir şekilde Kafkasya'ya gelmesi, buna mukabele Osmanlı İmparatorluğu'nun tesirsiz siyaseti, Rus İmparatorluğu'na hemen teslim olmak istemeyen Kafkasya'nın Türk-Müslüman topluluklarını değişik arayışlara sevk etmiştir. XVIII. yüzyıl sonlarında başlayıp yüzyılı aşkın bir süre devam edecek olan Müridizm¹⁰³ hareketinin oluşması, Rusya'nın bölgedeki ezici varlığı ve Osmanlı Devleti'nin etkisizliği nedeniyle oluşmuş ve kısa zaman zarfında ilerlemeler göstermiştir. Şeyh Şamil ile birlikte zirve noktasına erişen bu devinim, Kafkasya'nın Rus İmparatorluğu'na kolayca boyun eğmeyeceğinin en mühim belirtisi olmuştur. Fakat bu dönemde bölgedeki hanlıkların ve toplulukların Osmanlı İmparatorluğu'na olan sadakatleri, yalnızca "hissi" bir nitelik taşımış ve daha ziyade dini unsurlara dayanmıştır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu bu vaziyette dahi Ruslara karşı bölgede verilen mücadeleye, ciddi kapsamda destek sağlayamamıştır.¹⁰⁴

---

¹⁰² Yücesoy, *age.*, 36.

¹⁰³ *Müridizm*: İradesini bir işe yönelten manasına gelen mürid kelimesini Rus yazarlar, Kafkas terminolojisinde 'din savaşçısı, asker, muharip' anlamlarında kullanıldığı şekline uygun olarak Batı dillerindeki 'izm' ekiyle birleştirip Nakşibendî tarikatı mensuplarının Ruslara karşı ortaya koyduğu Gazavat'a (Kutsal Savaş) 'Müridizm' ismini vermişler ve Kafkasya'da Ruslara karşı 18. yy sonlarında başlatılan mücadele, bu isimle yani 'Müridizm' ile bilinmektedir.

¹⁰⁴ Şahin, *age.*, 471-472.

1787-1792 ile 1806-1812 savaşlarında Osmanlı İmparatorluğu, Rusya'ya karşı Kafkasya'da yeni topraklar kaybetmemekle beraber savaşlarda alınan mağlubiyetler ve Osmanlı İmparatorluğu'nun gittikçe zayıflaması, Kafkasya üzerinde gereken duyarlılığı göstermesine engel olmuştur. Gerçekte Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya'dan yüz çevirdiği söylenemez. Bölgeden gelen kurullar ve sefirler güzel karşılanmış, gönülleri hoş edilmiş, manevi anlamda desteklenmiş, belir bir ölçüde harçlık veya hediye verilerek günlük gereksinimlerinin ve giderlerinin karşılanması amaçlanmıştır. Fakat Osmanlı İmparatorluğu, politik dengeler nedeniyle Rus İmparatorluğu'nu alenen karşısına alamamıştır. Osmanlı İmparatorluğu, kendisinden yardım bekleyen Müslüman Kafkas toplumlarının gönlünü incitmek ve Rusya ile olan ilişkilerini belli bir dengede tutmak maksadıyla çok titiz bir politika takip etmek durumunda kalmıştır. Bu yüzden türlü sebeplerle bölge halkının devlete sıcak bakmaları sağlanmaya çalışılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya'daki mevcudiyeti, bölgelere göre farklılık göstermiştir. Çerkes-Kabartay bölgesini aracısız olarak yöneten Osmanlı İmparatorluğu, Dağistan ve Azerbaycan bölgesinde, yerel hanların egemenliğini tanıyıp bölgenin denetimini onların aracılığıyla elde tutmuştur. Bu vaziyet bölgeyi işgal maksadında olan Rusya ve İran'ın politikaları karşısında bölge ahalsinin, hilafet merkezi olma niteliği ve Sünni Müslümanlığından ötürü sempati duyduğu Osmanlı İmparatorluğu'na daha fazla yaklaşmasına sebep olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'yla antlaşma yaptığı ya da arayı iyi tutması gerektiği zamanlarda, Kafkas kabilelerinin yardım isteklerini ve bazı taleplerini yeterince karşılayamamıştır. İşte bu durum kimi Kafkas kabilelerinde hayal kırıklığına sebep olmuştur. Rusya ile anlaşmazlıkların arttığı zamanlarda ise Kafkas kavimleri Osmanlı İmparatorluğu'nun en mühim kozlarından biri olmuştur. Bu tarz gerginlik zamanlarında kabileler, yollanılan kaftan ve armağanlarla hoş tutulmaya çalışılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu bazen ihtiyaç olduğu dönemlerde, Kafkas topluluklarından askeri yardım talebinde bulunmuş, bazen de kendisi bölge halkına asker yardımı yapmıştır. Kafkas toplulukları kimi zaman Rus işgalcileriyle bizzat

savaşmak istemişler ve bu isteklerini, bölgedeki Osmanlı seraskerine ifade etmişlerdir.¹⁰⁵

1813'te imzalanan Bükreş Muahedesi'nden sonra, 1830'a kadar geçen sürede Rusların Kafkaslarda kesin olarak egemenlik kurma mücadelelerini, buna karşı Kafkas ahalisinin direnişini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm bunlar karşısındaki faaliyetini görmekteyiz. Osmanlı İmparatorluğu bu devirde, eski hukuki vaziyetini korumakla yetinmeye razı olmuştur. Devletin iç bünyesinde bulunan bozulma ve rahatsızlıklar, bu bölgede de tesirini göstermiş, bundan sonra Kafkasyalıların Osmanlı İmparatorluğu'na güvenmekle bağımsızlıklarını elde edemeyecekleri ortaya çıkmıştır.¹⁰⁶

Türkmençay Antlaşması¹⁰⁷ ve XIX. yüzyılın ilk çeyreğinin sonuna kadar Rusya Kafkasya'da ortaya koymuş olduğu diğer çalışmalarla, Aras Nehri'nin kuzeyine tamamiyle egemen olmuş ve İran'ı bölgeden uzaklaştırmıştır. 1828 - 1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu mağlup olmuş ve Kuzey Kafkasya bölgesinden tamamen çekilmek durumunda kalmıştır. Bu süreçten sonra Kuzey Kafkasyalılar Rusya'ya karşı vatanlarını kendileri savunmaya geçmiştir.¹⁰⁸ Bu savaşla birlikte Rusların geçici de olsa ilk defa Erzurum'u işgal edecek kadar batıya yaklaşmaları, bir ilkin gerçekleşmesine sebep olmuş ve daha çok Kafkasya'da Türklerin düştükleri kötü vaziyetin vahametini ortaya koymuştur. Artık bu tarihten sonraki bütün harplerde, Ruslar Türk doğu vilayetlerine biraz daha yaklaşmışlardır. Bu yaşananların ardından bile, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya'ya karşı ciddi politikalar üretmemesi/üretmemesi kaygılandırıcı bir durum olmuştur. 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması'nın çıkardığı kötü vaziyet, Osmanlı dış siyasetinde Kafkasya'ya öncelik verilmesi neticesini yine getirmemiş ve Osmanlı İmparatorluğu, Yunan ve Mısır sorunlarıyla daha yakından alakadar olmuş, sonuç itibariyle de Kafkasya'ya yine gereken önemi vermemiştir.¹⁰⁹

---

¹⁰⁵ Olgan Bekar, *Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti ve Türkiye (1918-1921)*, (Yüksek Lisans, Ankara Üniversitesi, 1997), 15-16-17.

¹⁰⁶ Rıza Karagöz, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, (Yüksek Lisans, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1993), 166-167.

¹⁰⁷ *Türkmençay Antlaşması*: Rus İmparatorluğu ile İran arasında 10 Şubat 1828 tarihinde imzalanmış barış antlaşmasıdır. İran'ın yenilgisiyle sonuçlanan 1826-1828 Rus-İran Savaşı'ndan sonra imzalanmış olan bu antlaşma uyarınca Revan Hanlığı, Nahçıvan Hanlığı ve Talış Hanlığı Rusya'ya verilmiş, Aras Nehri'nin bu iki devlet arasındaki sınırı oluşturmasına karar verilmiştir.

¹⁰⁸ Kablan, *age.*, 57.

¹⁰⁹ Şahin, *age.*, 472-473.

Osmanlı Devleti'nin bölge üzerindeki isteksiz ve yanlış politikaları Kafkasya'da istikrarsızlık ve güvensizlik ortamına sebep olmuş ve bu durum devletin bütün bölgelerine yayılmıştır. Bu vaziyet Rus işgaliyle bölgede yıkımlara, ölümlere, göçlere neden olmuş ve asırlardır ana karasının tampon bölgesi olarak gördüğü toprakları kaybetmiştir. Neticesinde de yüz binlerce insan Anadolu'ya göç etmek durumunda bırakılmıştır.¹¹⁰

Edirne Antlaşması'nın ardından Osmanlı İmparatorluğu, Kafkasya'ya müdahale edemez duruma gelmiştir. 20 Temmuz 1856'da 76 Çerkez ileri geleni tarafından yapılan başvuruya, "*Devlet-i Aliyye'nin oraların ahvaline müdahale niyetinde olmadığını ve musalaha-ı umumiyenin buna mani olduğu*" ifade edilerek gelenlere bir miktar bağışta bulunarak ile yollanmıştır.¹¹¹

1856 yılında Paris Barış Konferansı'nda Kafkasya'nın bağımsızlığının önemi özellikle Osmanlı temsilcileri tarafından gereken değeri görmemiştir. Bu davranışları o dönemin Avrupa diplomasisini şaşırtmıştır. Paris Barış Konferansı'nda İngiliz Dışişleri Bakanı ve baş temsilcisi olan Lord Clarendon, Osmanlı baş temsilcisi Ali Paşa'ya: "*Biz Kafkas memalikinin bir başka şekle konulmasını (yani müstakil (bağımsız) olmasını) der-miyan edeceğiz. Fakat yalnız bizimle olmaz ve bunun asıl menafii Devlet-i Aliye'ye aittir. Siz dahi yardım etmelisiniz.*" dediğinde Ali Paşa şöyle yanıtlamıştır: "*-Bizce oraların o kadar ehemmiyeti olmayıp bizim Çürüksu tarafında biraz tartışmalı yerlerimiz var. Oralarını kurtarmakla iktifa ederiz*". İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Clarendon ülkesine döndüğünde, Kafkasya sorununun Paris Barış Konferansı'nda konuşulmaması, Rusya'nın Kafkasya'da serbest bırakılmasından dolayı İngiliz kamuoyunun, Lordlar ve Avam kamaralarının şiddetli itirazlarıyla karşılaşmıştır. İngiliz Dışişleri Bakanı bu itirazlara mukabil, 25 Mayıs 1856'da Lordlar kamarasında "*Ben bir Türk'ten ziyade Türk olamam*" açıklamasında bulunmuştur. İşte bu hadiseden de anlaşılacağı üzere Osmanlı İmparatorluğu için Kafkasya geri planda kalmıştır.¹¹²

1877-1878 tarihli Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı Devleti için bir ilerleme olmamış ve yine Rusya'ya mağlup olmuştur. Kafkasya'yı adeta bitiren Rus İmparatorluğu, bundan sonra Anadolu'yu istila ve parçalama sürecine geçmiştir. 1878

---

¹¹⁰ Duman, *age.*, 22.

¹¹¹ Kablan, *age.*, 58.

¹¹² Hızal, *age.*, 42.

Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları'nın ardından Osmanlı İmparatorluğu'nun gündemine, Kafkasya merkezli başka bir sorun olan Ermeni meselesi de katılmıştır. Bölgede Rus İmparatorluğu'nun aktif olarak mevcudiyeti ve Kafkasya'nın taşıdığı önemden ötürü batılı ülkelerin Rusya'yı ve Ermeni sorununu desteklemesi, Osmanlı İmparatorluğu'nu beynelmilel platformda müşkül durumda bırakmaları neticesine sebep olmuştur. Bu vaziyetin sakıncaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun umumi ve bilhassa Kafkas siyasetinde kendini göstermiştir. Bu zamandan sonra Osmanlı İmparatorluğu, Rusya'nın karşında olmamaya, ilişki kurmamaya özellikle özen göstermiştir. Fakat ıslahat projesi yahut Ermeni ıslahatı sebebiyle bunda başarılı olamadığı gibi, Avrupalı ülkelerin müdahalelerini de önleyememiştir.

Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı'na kadar takribi iki yüzyıl süresince Rus İmparatorluğu'na karşı müdafaada kalmış, pasif politikalar takip etmeyi yeğlemiştir. Bunlar iktisadi, askeri ve politik nedenler açısından zorunlu politikalar olmuştur. Osmanlı Devleti'nin çok büyük zararlara uğramasına sebep olan bu politik yaklaşım ve tarihi süreç, Birinci Dünya Savaşı'nın ortalarından itibaren bitmiştir. 1917 Rus devrimlerinin gerçekleşmesiyle, Osmanlı Devleti tarihi bir fırsat yakalamıştır. Savaş esnasında elinden giden pek çok arazisini geri aldıktan sonra, daha önceki harplerdeki kayıplarını da telafi etmeye muvaffak olmuştur. Devrimler sebebiyle Kafkasya ahalisinde meydana gelen Rusya'dan ayrılma eğilimleri, Osmanlı Devleti tarafından ciddi biçimde destek görmüştür. İlk olarak Maveraya-yı Kafkasya Komiserliği'nin kurulması, ardından Gürcü, Azerbaycan ve Ermeni devletlerinin istiklal ilanlarında bulunmaları bundan sebep olmuştur. Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığı da Osmanlı Devleti tarafından desteklenmiştir. 4-8 Haziran 1918'de Batum Antlaşmaları ile Osmanlı Devleti, Kafkasya'daki bütün bu ilerlemelere resmi geçerlilik de kazandırmıştır. İşte bu antlaşmalarla Osmanlı Devleti, Kafkasya'da politik ve askeri üstünlüğü ele geçirmiş ve Kafkasya'daki bu genç devletler üzerinde baskı oluşturmuştur. Ayrıca Osmanlı Devleti, Rusya ile sınırdaş olmayı arzulamadığından, iki devlet arasına tampon devlet veya devletlerin girmesini istemiş ve bunda da muvaffak olmuştur. Müslümanların Kafkasya'da ortaya çıkacak oluşumlarda aktif rol üstlenmesini de sağlamıştır. Bunun için Azerbaycan ve Dağıstan'a büyük askeri harekâtlar yapmayı da, Batum Antlaşmaları ile üstlenmiştir. Böylece Osmanlı Devleti, uzun zaman sonra Rusya'ya karşı ilk kez müdafaadan çıkmış, etkin bir süreç başlatarak arzu ettiklerini elde etme evresine geçmiştir. Fakat

Birinci Dünya Savaşı'nı İtilaf devletlerinin zaferiyle sonlandırması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalaması, bu etkili politikaların uygulanma sürecini fazlasıyla kısıtlamıştır. Osmanlı Devleti'nin bu antlaşmayı imzaladıktan sonra Kafkasya'dan çekilmesi, Sovyet Rusya'nın işine yaramıştır. Ülkesinin içerisindeki sorunlarını kısa sürede çözen Rusya, 1920 - 1921 senelerinde tekrardan Kafkasya'ya dönüş yapmış ve sırasıyla Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetlerini Sovyetleştirme girişiminde bulunmuştur. Bu esnada Anadolu'da uygulamaya konulan Türk milli mücadelesinin varlığı, Sovyet Rusya'nın Kafkasya'da serbest ve rahat davranmasındaki başlıca etmen olmuştur.¹¹³

2.2. İttihat Ve Terakki Dönemi Enver Paşa'nın Panturanizm Hayalleri

2.2.1. İttihat ve Terakki Dönemi Siyasal Hareketlilik ve Turancılık

19. yüzyılda Fransız İhtilali'nin etkisiyle gelişen milliyetçilik akımları neticesinde bilhassa Balkanlar'daki halkların birer birer Osmanlı İmparatorluğu egemenliğinden çıkması ve 1860'lardan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun düşünce hayatında “*Vatan*”, “*Millet*” ve “*Türkistan*” (Türkiye anlamında) kavramlarının kullanılmaya başlanması, İmparatorlukta bir “*Türkçülük*”, “*Turancılık*” akımının gelişmesine sebep olmuştur. Çökmek üzere olan Osmanlı Devleti'ni ayakta tutabilmek için yeni siyasi görüşler ve prensipler üzerinde tartışmalar olmuştur. Bu kapsamda iktidarda bulunan İttihat ve Terakki yönetimi düşünce akımlarından hangisinin devletin çöküşünü engelleyip, kurtuluşunu sağlayacağını ve devletin içinde bulunduğu vaziyete uygun olacağını bulmak için çalışmalar yürütmüştür.¹¹⁴

Şu ana kadar Osmanlı Devleti'nin temelini “*Osmanlı camiası*” zihniyeti ve “*İslam dini*” oluşturmuşsa da bu süreçten sonra artık bunların yeterli olmayacağı anlaşılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun savunmasında belkemiği vazifesini gören Anadolu ve Rumeli'nin esas ahalisinin, yani Türklerin, bilinçli bir ulus halinde ve “*Türk Milliyetçiliği*” bayrağı altında sahneye çıkması gerektiği düşüncesi zaman geçtikçe güçlenmiştir. Bu fikir, sadece Osmanlı Devleti'nde yaşayan Türklerde değil, Osmanlı Devleti'nin dışındaki (ve sayıları Türkiye'deki Türklerden daha çok olan

---

¹¹³ Şahin, age., 473-474.

¹¹⁴ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011), 495.

ancak türlü isimler altında bilinen) pek çok Türk kökenli topluluklar arasında büyük bir hareket haline gelmeye başlamıştır. Geniş anlamdaki “*Türkçülük*”, Türklerin önceden yaşadıkları bölgenin ismi ile birleştirilerek “*Turancılık*” adı altında biçim almıştır.¹¹⁵

“*Turan*” sözcüğü farsça kökenli olup, İranlıların, İran’ın kuzeydoğusundaki memleketlere verdikleri isim olmuştur. Turancılık kavramı ilk olarak Macaristan’da 1839’lu yıllardan itibaren sarf edilmiş¹¹⁶ ve “*uzak anayurt ideali*” anlamını içermektedir. “*Turan*” sözcüğü ilk zamanlarda daha çok bir “*bölge mefhumu*” yani coğrafi bir terim olarak söylenmiş ve “*Hazar Denizi, İran Yaylası, Sir-Derya ile İrtiş’in kaynaklarının bulunduğu sıra dağlar ve Akmolinsk yaylası arasındaki hudutlar içinde uzanan mıntika olarak tasavvur edilmiştir*”. “*Turancılık*” kavramı en dar manasıyla, bu belirtilen topraklar arasında yaşayan Türk halklarını bir araya getirmek ya da en azından birbirine yakınlaştırmak şeklinde kabul edilmiştir.¹¹⁷

Turancılık siyasi anlamda, “*Türk kökenli tüm toplulukların Türkiye’nin hâkimiyeti (ya da himayesi) altında birleşmeleri ve siyasi bir birlik kurlmaları*” anlamına gelmektedir. Bunun öteki ismi de “*Pantürkizm*” olup “*Panslavizm*” in (ya da Pangermanizm) bir benzeri olmuştur. Siyasi manada “*Pan Turanizm*” İngilizler tarafından sarf edilmiş ve özellikle Türkiye’nin savaşa girmesinin ardından bu terim ehemmiyet kazanmıştır. Türklerin bir yandan İran Azerbaycan’ına girmeleri, Kafkaslarda, Müslüman-Türk topluluklarını da harekete geçirme olasılıkları ve sonunda bu hareketin Afganistan ve Hindistan’ın kuzeyine doğru yayılma olasılıkları İngiliz “*İntelligence Service*” (*İstihbarat Servisi*) dairesini Türk toplulukları ve Türklük (Pan-Turanizm) hareketleriyle meşgul olmaya itmiştir. Bunun gereği olarak

---

¹¹⁵ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 495-496.

¹¹⁶ *Turancılık (Pantürkizm)*: Macaristan, sadece “*Turancılık*” kavramının ilk kullanıldığı yer olarak kalmamış, XIX. yüzyılın sonlarına doğru başlamış olan “*Türkçülük*” (Pantürkizm) akımının ortaya çıktığı ilk yer de olmuştur. Zira bir Macar oryantalisti olan Hermann Vambery Türkçülüğün kurucusu olarak bilinmektedir. 1873’te Leipzig’de basılan Orta Asya’ya Yolculuk (*Reise in Mittelasien*) isimli kitabında (sf. 378): “*Bir Türk Hanedanı olarak Osmanlı Devleti, dinleri, dilleri ve tarihleriyle birbirlerine bağlı olan Türk halklarını bir araya getirerek, Adriya kıyılarından Çin içlerine kadar güçlü bir imparatorluk kurabilirdi... Anadolu’lardan, Azerbaycanlılardan, Türkmenlerden, Özbeklerden, Kırgızlardan ve Tatarlardan oluşacak bir Türk bloğu, kuzey komşusuna (Rusya) karşı bugünkü Türkiye’den (Osmanlı Devleti) daha dengeli durumda olurdu*” diyerek, hem siyasi Türkçülüğün programını ilk kez ortaya koymakta hem de “*Adriya kıyılarından Çin içlerine kadar*” deyimini ilk kez kullanmaktadır.

¹¹⁷ Mustafa Çolak, *Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğu’nun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, (Doktora, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1999), 98-99.

ilgili uzmanlarca raporlar hazırlanmış ve yayınlatılarak yetkili makamlara ulaştırılmıştır.¹¹⁸

Siyasi ve askeri hadiselerin hızlıca birbirini izlediği XX. yüzyılın başlarından itibaren Türkçülük kolayca Turancılığa dönüşebilirdi. Zira bu hareket sadece Türkiye’de değil, Rusya Türkleri içerisinde de yayılmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti’nin Kafkas sınırlarında “Türk yurdu” bulunmaktadır. Gerçekte Türkçülük bilinçli olarak Rusya’daki Türkler arasında başlamıştır. Bu husustaki bazı esaslı çalışmalar Gaspralı İsmail Bey (1851-1914) tarafından başlatılmış ve belli bir ölçüde uygulanmıştır. Kendisi tarafından 1880’de ortaya konan Türk toplulukları arasında “*Dilde, fikirde ve işte birlik*” görüşü, Rusya’daki Türkler içerisinde hemen yayılmıştır. Rus yönetiminde yaşayan Türkler arasında Türkçülüğün bu denli benimsenip hızla yayılması “*Panslavizm’e*” duyulan tepkinin de neticesi olarak görülebilir. Türkçülük hareketine bundan başka Kazan Türklerinden Yusuf Akçura, Azerbaycanlı Doktor Hüseyinzade Ali Bey ve Azerbaycanlı Ağaoğlu Ahmet Bey’in de değerli hizmetleri olmuştur. Türkçülük düşüncesini bir ülkü haline getirerek onu sistemli bir yapıya kavuşturulma yolunda başarılı çalışmalar yürüten Ziya Gökalp olmuştur.

Türkçülük ilkeleri “İttihat ve Terakki Cemiyeti”nce benimsenmiş ve Ziya Gökalp’in merkezi umumi azalığına alınmasının ardından bu düşünce, Osmanlı Hükümeti’nin adeta resmi görüşü olmuştur. Enver Paşa, Talat ve Halil Beyler gibi “İttihat ve Terakki Partisi”nin en seçkin insanların Türkçülüğü kabullenmeleri ve Enver Paşa’nın çok geçmeden “Turancılığı” dış politikada uygulamasıyla, bu hareket tümüyle ehemmiyet kazanmıştır. Bolşevik İhtilali ile Rus İmparatorluğu’nun dağılmaya başlaması gibi büyük hadiseler Enver Paşa ve diğer büyük devlet adamlarını bu yola sürüklerken, Türk basın ve kamuoyunun büyük bir kısmı da bu politikaya sahip çıkmıştır. İttihat ve Terakki Partisi tarafından 11 Kasım 1917 tarihinde duyurulan deklarasyonda: “*Vatanımızın ve milletimizin milli idealleri bizi Moskof düşmanı imhaya davet etmektedir; böylelikle (Rusya’daki) bütün ırkdaşlarımızı içine alan, onlarla birleşmemize imkân verecek tabii hudutlarımız elde edilmiş olacaktır.*” denilmiştir. Yapılan harbin amacı Rusya’daki Türkleri kurtarmak olmuştur. Doğal sınır olarak da büyük ihtimalle Kafkas Dağları silsilesi demek istenmiştir.¹¹⁹

---

¹¹⁸ *Report On The Pan-Turanian Movement*, Intelligence Bureau, Department Of Information, No: 2, October 1917.

¹¹⁹ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 496-497-498.

Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı'na girer girmez Enver Paşa bu ülküsünü gerçekleştirmek istemiş ve Sarıkamış Harekâtı'nın düzenlenmesinde de rolü büyük olmuştur. Alınan yenilgiyle Panturanizm hareketinin ilk devresi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ancak Enver Paşa, Sarıkamış Harekâtı'nda başarısız olmasına rağmen Turancılık emellerinden vazgeçmemiştir. Fırsatı buldukları anda bunu derhal uygulamaya geçirecekleri bir gerçek olmuştur.¹²⁰ Bu nedenle Enver Paşa Kafkasya'da gerek Türklerin gerekse diğer milletlerin Rusya'ya karşı girişecekleri her türlü hareketin yanında yer almak istemiştir.¹²¹

Eylül 1914 başlarında Leo Keresselidze isimli bir Gürcünün başkanlığını yaptığı "*Milli Gürcü Komitesi*" Türk hükümetine gizlice başvurarak bağımsız bir Gürcistan'ın kurulması hususunda yardım istemişlerdir. Bu konudaki görüşmeler 16 Eylül 1915'te bir sonuca bağlanmış ve Gürcü soylularında George Makabelli sınırları tespit edilmek üzere bağımsız bir Gürcistan'ın kurulması konusunda Enver Paşa'nın rızasını almıştır. Buna rağmen savaşın başlarında Türk kuvvetleri Gürcülerin sahasına girmelerine rağmen buralarda Ruslara karşı herhangi bir ayaklanma olmamıştır. Yalnızca Acara Türkleri, Oltu ve Ardahan çevresinde Ruslara karşı cesaretle savaşmışlardır. Osmanlı yetkilileri, Azerbaycan'ı Rus yönetiminden kurtarmak için mücadele eden "*Difai*" isimli gizli örgütle iletişim halinde olmuştur. Bu örgütten Emir Arslan Han Hoyski savaş yıllarında Erzurum'a gelmiş ve Türk makamlarıyla görüşmeler yapmıştır. Kendisinin anlatımına göre, Kafkaslarda farklı ulusları içine alacak Türklerin çoğunlukta bulunacağı İsviçre benzeri müstakil bir devletin kurulması imkânı olmuştur. Bu fikir, Enver Paşa tarafından olumlu karşılanmıştır. Böylelikle Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında büyük bir tampon devlet kurulması gerçekleştirilebilirdi. Ancak Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya sürekli yenilmesi bu projenin gerçekleştirilmesini geciktirmiştir. 1914'te Enver Paşa, başta Çerkes Müşir Fuat Paşa olmak üzere Osmanlı Devleti'nde yaşamlarını sürdüren Kafkaslı seçkin kişilerden bilhassa Çerkesleri ayaklandırmak için "*Türk Sıhhi Misyonu*" isimli bir Kafkas Komitesi kurmuştur. Bu komite Kafkaslarda, birkaç muhtar ülkeden meydana

---

¹²⁰ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faal üyelerinden ve Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa "*Lanet olası çölü (Mezopotamya) İngilizlere bırakalım! Türkistan'a gidelim! Orada küçük Cihangir'im (oğlu) için yeni bir imparatorluk kurmak istiyorum.*" şeklindeki sözleri hayal ürünü bile olsa onun belli ölçüde Türkçü istekleri olduğunu göstermektedir. (Bkz. Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, 136.)

¹²¹ Nejdet Karaköse, *Askeri, Siyasi ve Silah Sanayicisi Kişiliği İle Nuri Paşa (Killigil)*, (Doktora, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2010) 111.

gelecek ve bunun başına da bir Osmanlı şehzadesi getirilmesi planlanmıştır. Enver Paşa'nın bir başka projesi de, Doğu Kafkasya'da Ruslara yönelik bir isyan hareketi başlatmak olmuştur. Bu tür bir isyanın İran, Afganistan ve hatta Kuzey Hindistan'da çıkarılabileceği umut edilmiştir. Bunun gerçekleştirilmesine Enver Paşa önem vermiş ve 1915 sonlarında bu yolda faaliyetlerde bulunulmak üzere bazı çalışmalar da yapılmıştır.¹²²

Tüm bunlar Enver Paşa'nın Rusya yönetiminde yaşayan Türkleri kurtarmak için iyi niyetli projeleri olarak değerlendirilebilir. Fakat mevcut şartlarda bu projelerin gerçekleşmesi neredeyse imkânsızdır. Bir kere bu bölgelerde yaşayan halk uzun yıllar Rus idaresi tarafından sistemli bir şekilde kültür, dil, askerlik, ekonomi alanlarında geri bırakılmış, ulusal kültürlerini geliştirmelerine mani olunmuştur. Bu yüzden Rusya'ya karşı toplu bir mücadele başlatma bilinci de zayıflamıştır. Bu mücadele için gerekli olan mühimmat ve aydın kadro da olmamıştır. Bu açıdan Enver Paşa'nın ideallerinin gerçekleşmesi ancak Rusya'nın yıkılmasına bağlı olmuştur.

Enver Paşa'nın Kafkas politikasını hayata geçirmesini kolaylaştıracak ilerlemeler Rusya'da 1917'den itibaren yaşanmaya başlamıştır. Rusya'nın Boğazlar yoluyla yardım alamaması ve Alman cephesinde aldığı darbeler onu tam bir iç karışıklığın içine itmiştir. 1917'de gerçekleşen Bolşevik isyanları Çarlık rejimini sarsmıştır. 8 Kasım 1917 tarihinde Bolşevikler, Petrograd'ta yönetimi ele geçirmişlerdir. Bolşevik yönetimi Rusya genelinde yaymak için çalışmalar artmıştır. Uzun bir zamandan sonra çözülmeye başlayan Rus ordularında bu sırada tam bir dağılma yaşanmaktadır. Askerler topluluk halinde cephelerden kaçma girişiminde bulunmuşlardır.¹²³

Bolşevik İhtilali'nin ardından, Petrograd'ta yeni hükümetin cephelerdeki çatışmaları sonlandırma kararı İttihat ve Terakki yönetimini umutlandırmıştır. Türk ordusuna bölgede hiçbir pürüzle karşılaşmadan egemenlik kurması için imkân tanımıştır. Alman Genelkurmay Başkan Yardımcısı General Ludendorf hatıralarında, *“Türklerin Kafkaslarda ortaya çıkan askeri ve siyasi boşluğu doldurma fırsatına, tüm tutkulu Pan-Turancı yayılma planlarını gerçekleştirmek için (böyle takdir edilmiş an) olarak nasıl sarıldıklarını anlatmaktadır”*. İttifak kuvvetleriyle Sovyet Rusya arasında

---

¹²² Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 499-500.

¹²³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi, Cilt 3*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1957), 92.

Aralık 1917’de başlayan barış müzakereleri sürecinde Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkaslara yönelik talepleri anlamlı bir şekilde artmıştır. Bu durumun hedefi Anadolu Türkleri ile Kafkaslardaki Müslümanları birleştirmek olmuştur.¹²⁴ Osmanlı Dışişleri Bakanı Ahmet Nesimi Bey, 21 Şubat 1918 tarihinde mecliste gerçekleştirdiği konuşmada, Kafkasya’da yaşamlarını sürdüren 11 milyon nüfusun 7 milyonu Müslüman olduğu dikkate alınarak, kurulacak cumhuriyetin Müslüman bir devlet yapısına sahip olması gerektiğini dile getirmiştir. Bu izah Osmanlı devlet adamlarının Kafkasya politikasını Turancılık istikametinde yürüteceklerini göstermiştir. Çünkü Rusya’da yaşamlarını sürdüren Müslümanlar ile Osmanlı İmparatorluğu’nu bağlayan köprü Kafkasya olmaktadır. Bu açıdan Kafkasya’nın elde edilmesi Turan fikrinin gerçekleşmesi için çok önemli olmuştur.

Enver Paşa’nın öteki cephelerdeki mağlubiyetleri dikkate almaksızın Kafkasya’ya birlik yollaması ve bu bölgeyi almak istemesi Turan ülküsünün uygulanmasının yanında, bölgenin zengin ekonomik kaynaklarının, bilhassa petrolün kontrolünü ele geçirmek, Anadolu’yu Kırım ve İran’a bağlayan ticaret yollarını kontrol etmek, Osmanlı İmparatorluğu’nun doğu hudutlarını genişleterek tanınmasını sağlamak, Rusya’yla arasına tampon devletler koymak, Bağdat’ın geri alınması için sefer hazırlığına olanak sağlayan bölgenin kontrolünü elde tutmak, diğer İttifak devletlerinin mağlubiyetinin ardından İtilaf devletlerine karşı savaşı emniyetli bir şekilde yürütebilmek için doğuda güç yığınağı yapmak olarak sıralanabilmektedir.¹²⁵

Bolşevik Devrimi sonrası Rusya’da başlayan iç kargaşa sonucunda yeni Rus yönetimi 3 Mart 1918 tarihinde İtilaf devletleriyle Brest Litovsk Barış Antlaşması’nı imzalamıştır. Muahedeyi Osmanlı İmparatorluğu adına İbrahim Hakkı Paşa imzalamıştır. Brest Litovsk Barış Muahedesi arifesinde Türk heyeti Kars, Ardahan ve Batum’un Türkiye’ye katılmasından başka Rusya’nın gelecekte Türkiye’ye zarar vermemesi maksadıyla, Sovyet Rusya ile Türkiye arasında, Azerbaycan ve Dağıstan’ı kapsayacak şekilde bir İslam devleti oluşturmayı öngören talepler ileri sürmüştür. Fakat bu talepler Sovyet Rusya heyeti tarafından güçlü bir şekilde reddedildiği gibi, Almanlar da kendi menfaatleri açısından böyle bir “İslam Devleti” nin oluşturulmasını uygun bulmayarak Türk heyetine destek olmamışlardır. Durum böyle de olsa Sovyet

---

¹²⁴ Bülent Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, Çev: Sermet Yalçın, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 20.

¹²⁵ Karaköse, *age.*, 112.

Rusya Kafkaslarda yaşamlarını sürdüren Müslümanlara geniş haklar vereceğine dair söz vermiştir.

Bu hususla alakalı görüşmenin yapıldığı Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda konuşan Enver Paşa, Osmanlı Devleti teklifinin Brest Litovsk'ta kabul edilmeyişini önemli bir kayıp olarak nitelendirmiştir. Enver Paşa, Bolşeviklerin ihtilal manifestosunda olan "*Rusya'da yaşayan her millet kendi mukadderatına hâkim olabilecek*" ifadesini Azerbaycan'ın ve Dağıstan'ın gelecekte müstakil birer devlet olarak ortaya çıkacağı şeklinde yorumlamıştır. Ayrıca Azerbaycan ve Dağıstan devletlerinin oluşturulmasında doğal olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun gerekli desteği sağlayacağından da bahsederek, böylelikle başka bir şekilde hedefe ulaşılmış olunacağını dile getirmiştir.

Enver Paşa'nın birinci aşamada Elviye-i Selase (Kars, Ardahan ve Batum) ve ardından Kafkas Müslümanlarını kurtararak, Orta Asya'ya sıçramak konusundaki düşünce ve umutlarına karşı 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'nın bu duruma bakışı ise son derece ağırbaşlı olmuştur. Vehip Paşa, şartların Osmanlı Devleti için uygun olmadığını, yayılma ve genişleme siyasetini uygun bulmadığını ve Rusya'nın eninde sonunda yeniden Kafkaslarda egemenlik kuracağına inanmıştır. Geniş çaplı bir şekilde bu düşüncelerini Enver Paşa'ya sunmuş ve Kafkasya'da girişilecek derinlemesine bir askeri harekâtın Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getirebileceğini ifade etmiştir. Bölgeye en yakın komutan olan Vehip Paşa'nın Kafkas harekâtını onaylamamasına rağmen Enver Paşa, diğer Türk cephelerini zayıflatmak pahasına Kafkas cephesine ehemmiyet vermiş ve kuvvet ağırlığını bu cepheye vermiştir. Enver Paşa'nın amacı, savaş bitmeden, Rusya içişlerindeki kargaşayı düzene sokmadan Kafkaslarda yeni kurulan iki Türk devletini olabildiğince güçlendirmek olmuştur. Böylelikle Rusya ile sınır komşusu olma tehlikesi kalmayacaktır. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı bitiminde Kafkaslardan Türk kuvvetleri çekilmek durumunda kalsalar dahi, en azından 1877 sınırını güçlü bir şekilde elinde tutmuş olacaktır.¹²⁶

2.2.2. Rusya'nın Pantürkizm Korkusu

Rusya toplam nüfus içerisindeki Türk-Müslüman nüfusun fazla olmasını tehdit olarak algılamıştır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Rusya'da yaklaşık 14 milyon Müslüman yer almaktaydı. Müslümanlar, Ortodoksların ardından ülkede ikinci en

---

¹²⁶ Bekar, *age.*, 20-21.

büyük dini topluluğu oluşturuyordu. Bu oran, İmparatorluğun toplam nüfusunun %11'ine karşılık gelmektedir. Bu zaman diliminde Rus olmayan halklara karşı bir tepki oluşmuş ve devlet politikası da bu tepki üzerinden şekillenmiştir. Rusya içerisinde yaşayan Müslüman nüfus, hem iç politikanın hem de dış politikanın biçimlenmesinde mühim rol oynamıştır. Rusya, çoğunluğu Türkçe konuşan Müslüman nüfusun Türkiye Türkçülüğü ile bir araya gelmesini ve bir Türk birliğinin elde edilmesi olasılığını uzun bir süre büyük bir tehlike olarak idrak etmiştir. Bu açıdan bilhassa İmparatorluk sınırlarında yaşamlarını sürdüren Türk kökenliler için Türk sözcüğünü kullanmamaya dikkat etmiştir.¹²⁷

Rusya tehdit olarak düşündüğü Türklerin ve geniş manada Müslümanların birleşmesi düşüncesinin, en azından kendi toprakları gerçekleşmemesi adına gereken tedbirleri almaya çalışmıştır. Bu kapsamda alınan ilk tedbir, Pantürkizm ve Panislamizm idealini yayabilecek ve özellikle Türkiye'den gelebilecek casusların tespiti olmuştur. Jandarma birimlerinin yapmış olduğu incelemelerde, Rusya dışındaki ilerlemeler ve müdahalelerden dolayı Rusya Müslümanları arasında Panislamizm düşüncesinin mayalandığı ve yayılmaya başladığı raporlarda rast gelmiştir.¹²⁸

Panislamizm ve Pantürkizm ideolojilerinin, XIX. yüzyılda Rusya'yı kaygıya soktuğu vaziyet, XX. yüzyıl başlarında kendisini daha yakından hissettirmeye başlamıştır. Bu dönemde Rusya'nın korkularının arttığı görülmektedir. Bu durumun yansıması olarak, Türkistan ve Kafkasya bölgesinde uygulandığı iddia edilen Panislamist çalışmalar, raporlar halinde merkeze daha fazla yollanmaya başlanmıştır. Türkistan Gubernatörlüğü (Valiliği), Türk ve Alman casuslarının beraber hareket ettiğini ve Müslümanlar arasında gittikçe artan yakınlığın oluştuğunu haber vermiştir. Ayrıca Gubernatörlüğe göre, Türk casuslar İttihat ve Terakki üyeleridir ve hedefleri Doğu ve Batı Türkistan'ı zaman içerisinde Türkiye'nin denetimi altına geçirmektir.

Pantürkizm'in yayıldığı söylentileri, Rus İmparatorluğu'nun Osmanlı İmparatorluğu'na sınır bölgelerinde daha çok dile getirilmekteydi. Kafkasya'da Panislamizm ve Pantürkizm ideolojilerinin yayılmayı hedefledikleri söylentileri, XX.

---

¹²⁷ Mustafa Tanrıverdi, "XX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Pantürkizm Korkusu", *Ekim 1917 Sovyet İhtilali'nin Yüzüncü Yılında Türk Dünyasındaki Bağımsızlık Fikri ve Siyasi Hareketler Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 16-17 Ekim 2017, İstanbul, Ed: Fatih M. Sancaktar, Ayna Askeroğlu Arslan, Filiz Ferhatoğlu, Cezmi Bayram, (İstanbul: ŞenYıldız Yayıncılık, 2017), 90.

¹²⁸ K. Ş. Ahtyamov, "O Nekotorih Problemah Stanovleniya İslama v Povolje", *Vestnik OGU*, Sayı: 5 (141), Mayıs 2012, 138.

yüzyıl başlarında kendisini göstermiştir. İddiaların bir bölümü, Müslümanların Kafkasya'da bir isyan çıkarmak için hazırlıklar yaptığı ve bu süreci İngilizlerin desteğiyle Türklerin uygulamaya geçirdiği üzerinde yoğunlaşmıştır. Çıkacak bir isyanın neticelerinin Rusya için ciddi olacağı dile getirilmiştir. Bununla birlikte yine iddialara göre, Kafkasya Müslümanlarının Osmanlı Devleti topraklarına göç etmelerinin nedenlerinden birisi, oraya giderek teşkilatlanmak ve ardından savaşmak için Kafkasya'ya dönmek olmuştur. XX. yüzyıl başlarında Rus hükümeti, Kafkasya'da bu tür faaliyetlerin çoğalmasından dolayı endişelenince, Kafkasya güvenlik birimleri Türkiye'den gelen tacir ya da gezginleri izlemeye başlamıştır. Kafkasya hudutlarında istihbarat çalışmaları arttırılmıştır. Rus ajanlar, gelişmeleri raporlar halinde yetkili birimlere ulaştırmışlardır. Ancak Pantürkizm tehdidine karşı alınan tedbirlerin mübalağa edilmesi, konuyla ilgisi olmayanların dahi bu tedbirlerden zarar görmesine neden olmuştur.

Neticede, Genç Türklerin etkisiyle Osmanlı Devleti topraklarından gelebilecek her çeşit tehdiye karşı Rus hükümetinin panik halinde olduğu ortaya çıkmaktadır. Rusya Dışişleri Bakanlığı, kendisine gönderilen malumatlar dâhilinde Genç Türklerin Pantürkist niyetler içerisinde oldukları, Osmanlı topraklarından bunu yaymaya başladıkları ve İslam'ın tekrardan canlanmasını sağlamak için diğer ülkelerde de bu çalışmalarını sürdürmeyi hedefledikleri noktasında Kafkasya Naipliğine ikazda bulunmayı ihmal etmemiştir. Rusya Dışişleri Bakanlığı'na göre Genç Türkler, özellikle Rus topraklarına ilgilerini yoğunlaştırmışlardır. Bu durumun en büyük nedeniyse Rusya'da çok fazla Müslüman'ın yaşamını sürdürmesi ve Pantürkizm düşüncesinin bir karşılık bulabileceği fikri olmuştur.¹²⁹

2.3. Kafkas İslam Ordusunun Kurulması

2.3.1. Kafkas İslam Ordusu Düşüncesinin Doğuşu

1917 senesinin Mart, Ekim ve Kasım aylarında gerçekleşen Bolşevik isyanlar Çarlık rejimini oldukça sarsmıştır. Bolşevikler yönetimi ele geçirince uzun süredir çözülme sürecinde olan Rus ordularında da dağılma yaşanmaya başlamıştır. Rus ordusundaki dağılma Kafkas Cephesi'nde de görüldüğünden, Rusya'nın Kafkaslardaki otoritesi oldukça zayıflamıştır. Bölgede Rusya'nın etkisizliğinden dolayı oluşan otorite

---

¹²⁹ Tanrıverdi, *age.*, 92-93-96-98-100.

boşluğunu, Ermenilerin dağılan Rus ordusunun silah ve olanaklarını kullanarak doldurmak istemeleri Kafkas Türklerini oldukça rahatsız etmiştir. Ermenilerin Doğu Anadolu'da gerçekleştirdikleri vahşet ve kırımları Azerbaycan'da da yapmaya başlamaları bölgede yaşayan Türkleri Osmanlı İmparatorluğu'ndan yardım istemeye itmiştir. Bu amaçla Kafkas Türklerinden bir kurul Ekim 1917'de 6. Ordu'nun bulunduğu Musul'a ulaşmıştır. Bir diğer kurul da Mart 1918'de Batum üzerinden İstanbul'a yollanmıştır. 6. Ordu Komutanlığı Kafkasya'daki vaziyeti yerinde tetkik etmek için 3 subayı¹³⁰ gelen bu kurulla beraber o bölgelere yollamıştır. Bölgeye yollanan subaylardan Topçu Teğmen Muzaffer Efendi Musul'a döndüğünde Kafkaslarda vaziyetin teşkilat oluşturmak için müsait olduğunu söylemiştir.¹³¹

Enver Paşa'yı Kafkas Harekâtı hususunda cesaretlendiren başka gelişmeler de olmuştur. Ruslara tutsak düşmüş olan bir Avusturyalı yarbay Rusya'daki karışıklıktan yararlanarak buradan ayrılıp Osmanlı Devleti'ne geçmiş ve 29 Aralık 1917 tarihinde 6. Ordu Komutanı Halil Paşa (Enver Paşa'nın amcası) ile görüşmüştür. Gerçekleşen görüşmede Avusturyalı yarbay, Halil Paşa'ya gerçekleştirilecek bir harekât için Kafkasların vaziyetinin çok uygun olduğunu ifade etmiştir. Enver Paşa'nın Kafkas sorununa olan ilgisini iyi bilen Halil Paşa, Avusturyalı yarbayı onunla görüşmesi için İstanbul'a yollamıştır. Avusturyalı yarbayın Kafkaslarla alakalı verdiği malumatlar Enver Paşa'yı heyecanlandırmıştır. Bu konuda 16 Şubat 1918 tarihinde 6. Ordu Komutanı Halil Paşa'ya çektiği telgrafta: *"Görüştüğüm Avusturyalı yarbayın Bakü'nün durumu hakkında verdiği malumattan anlaşıldığına göre, Azerbaycan halkının düşmana karşı teşkilatlanmaya ve savaşmaya istekli olduğu ancak onları teşkilatlandırarak ve idare edecek bir lider bulunmaması nedeniyle harekete geçemedikleri kanaatini edindim."* demiştir.¹³²

Kafkasların vaziyetiyle alakalı Enver Paşa'ya malumat veren ve harekât düzenlenmesini talep eden bir başka subay da Üsteğmen Hüsamettin (Tuğaç) Bey olmuştur. Üsteğmen Hüsamettin Bey, Rusya'da esirken kaçarak önce Bakü'ye ardından Gence'ye ulaşmıştır. Gence'de bir süre Milli Komite Başkanı ve Âdemi Merkeziyet Müsavat Partisi'nin Başkanı Nesip Bey Yusufbeyli ile beraber çalışmıştır.

---

¹³⁰ *Kafkasya'ya gönderilen 3 subay*: Kurmay Yüzbaşı İsmail Berkuk (General İsmail Berkuk), Yüzbaşı Sarıgüzelli Mithat (Kurmay Binbaşılıktan emekli) ve Topçu Teğmeni Muzaffer (Orgeneral Muzaffer Tuğsavul).

¹³¹ Karaköse, *age.*, 113.

¹³² Nasır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, (Yüksek Lisans, Gazi Üniversitesi, 1995), 56.

Naki Keykurun ile beraber Kafkaslardaki vaziyeti Vehip Paşa ve Enver Paşa'ya izah etmek ve Türk ordusunun yardımını sağlamak maksadıyla Ocak 1918'de yola çıkmışlardır. İlk olarak Suşehri'ne 3. Ordu Karargâhı'na ulaşarak Vehip Paşa'ya detaylı rapor sunarlar. Sundukları bu raporda Hüsametdin Bey önemli gördüğü pek çok noktaya dikkat çekmiştir. Vehip Paşa da Hüsametdin Bey'e bu raporun orduya çok büyük hizmet ettiğini ifade ederek teşekkürlerini iletmiştir. Ayrıca ordunun daha hazır olmadığını, ancak Mayıs ayı ortalarında harekâta geçebileceğini ifade etmiştir. Bu durum üzerine Hüsametdin Bey, Vehip Paşa'ya son olarak şunları söyleyerek etkilemeye çalışmıştır: “Paşam ileriye doğru atılacak her adım sizi bol bol yiyecek ve giyim eşyasına, sayılmaz kadar çok nakil araçlarına, harp gereçlerine ve ordu için lazım olan her türlü maddelere kavuşturacaktır. Rusların terk ettiği ulaştırma araçları, atlar ve mekkariler başıboş kalmıştır. Benim şu sıralarda Azerbaycan'dan ayrılıp bir an evvel huzurunuzda gelişimin en büyük sebebi budur. İleri Harekât gecikirse her şey imha edilebilir, insanlar da birlikte...” Vehip Paşa bu görüşmeden oldukça etkilenmiştir. Enver Paşa ile telgraf makinesi başında saatlerce konuşmalar yapmış ve nihayetinde Mayıs ayı ortalarında planlanan harekât 12 Şubat 1918 tarihinde başlamıştır. Bu sebeple Ermeni işgali altında olan yerlerin tekrar ele geçirilmesinde Hüsametdin Bey'in bu raporu tesirli olmuştur.¹³³

Birinci Dünya Savaşı'na Kasım 1914'te dâhil olan Osmanlı İmparatorluğu Kafkas Cephesi'nde, Rus İmparatorluğu'na karşı, Kasım 1917'de (yeni takvime göre Ekim 1917) gerçekleşen hükümet darbesiyle Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesine kadar savaşmıştır.¹³⁴ Bolşevik propagandasının tesiriyle Rus askerleri savaştıkları bölgeyi bırakmaya başlamış ve 3 Mart 1918 tarihinde Rusya'yı savaş dışı bırakan Brest Litovsk Barış Antlaşması'na imza atılmıştır.¹³⁵ Bu otorite boşluğunun meydana gelmesi Transkafkasya'yı¹³⁶ Rusya'dan bütünüyle bölmüştür. Transkafkasya

---

¹³³ Hüsametdin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı (Kafkas Cephesinden, Çarlık Rusya'sında Tutsaklıktan Anılar)*, (İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1975), 210-211-212-213.

¹³⁴ Mustafa Çolak, “İttifaktan İhtilafa: Kafkasya Üzerinde Osmanlı-Alman Mücadelesi (1917-1918)”, *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu*, Ed: Mehmet Rıhtım-Mehman Süleymanov, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2012), 143.

¹³⁵ Halil Bal, “Birinci Dünya Savaşı Sonunda Kafkas Cephesi ve Osmanlı Devleti'nin Ermeni Siyaseti” *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu*, Ed: Mehmet Rıhtım-Mehman Süleymanov, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2012), 59.

¹³⁶ *Transkafkasya*: bölgesi için Maveray-yı Kafkasya, Güney Kafkasya, Cenubi Kafkasya, Zakafkasya, Kafkas-ötesi, Kafkas-berisi, Kafkas-ardı gibi adlandırmalar da kullanılmıştır. Bu farklı terminoloji bölge ülkelerinin coğrafi konumuna göre şekillenmiştir. (Bkz. Selami Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003, 143).

halkları¹³⁷, Rusya'daki rejim değişikliğinden yararlanarak kendi devlet organlarını meydana getirmek için çalışmalara başlamışlardır. Bir yandan da Bakü petroleri, Transkafkasya'daki demir yolları ve Batum Limanı'na sahip olmayı arzulayan Almanya ile "Turan'a giden yolu" denetim altında tutmayı hedefleyen Osmanlı İmparatorluğu arasında sert bir rekabet ortaya çıkmıştır.¹³⁸

3. Ordu'nun 12 Şubat 1918 tarihinde başlattığı harekâtla beraber, Enver Paşa 16 Şubat 1918 tarihinde 6. Ordu Komutanı Halil Paşa'ya çektiği telgrafta şu talimatları vererek, Turan politikasının uygulama bölgesine geçirilmesini talep etmiştir:

- *"Merkezi Tahran'da bir teşkilat meydana getirilerek, Kafkasya, Dağıstan, Türkistan ve tüm Rusya'daki İslamlara muhtaç oldukları yardımın yapılması,*

- *Bu bölgelere zeki ve aktif subayların yollanması,*

- *Trablusgarp'tan izinli olarak gelen Yarbay Nuri Bey'in (Enver Paşa'nın üvey kardeşi) Tahran Merkez Heyeti Başkanı olması,*

- *Yarbay Şevket Bey'in Dağıstan'a, Binbaşı Naim Cevat'ın Afganistan'a ve Halil Paşa'nın uygun bulunduğu diğer subaylar da Kafkasya'nın diğer bölgelerine ve Türkistan'a yollanması,*

- *Bahsedilen bölgelere gidecek olan subayların yanlarında, beş-altı subayı da götürebilmesi olmuştur.*"¹³⁹

Kafkasya'da Bolşevik kuvvetlerinin bölgeden çekilmesiyle oluşan boşluğu Rus ve İngiliz destekli Ermeni ve Gürcü birlikleri doldurmaya başlamıştır. Tiflis'teki bir İngiliz-Fransız Misyonu da cepheyi terk eden Rusların yerine bir Ermeni-Gürcü kolordusu ile Güney Kafkasya'daki Ruslardan ve Rumlardan meydana gelen birer tümen kurmaya çalıştığı bilinmektedir. Ermenilerin bu otorite boşluğundan faydalanarak Müslüman bölge ahalisine karşı büyük bir kırım hazırlığı içinde oldukları da anlaşılmaktadır. Yaşananlar ulusal istiklal hareketlerini ve Müslüman ahalinin müdafaa ihtiyacını hızlandırmıştır. 17 Aralık 1917 tarihinde ulusal güçler tarafından Gence'de Rus askerlerinin silahları alınmış ve şehirden çıkartılmışlardır. Gence Milli Komitesi, Ocak 1918 tarihinde 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya yolladığı bir askeri

¹³⁷ Gürcü Menşeviği Gegeçkori başkanlığında, Gürcü, Azerbaycan Türklerinden ve Ermenilerden oluşan "*Transkafkasya Komiserliği*" kurulmuştur. (Bkz. Çolak, *İttifaktan İhtilafa*, 143).

¹³⁸ İlyas Ak, "Osmanlı Basınında Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü Kurtarması", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 64-Ocak 2019, Erzurum, 387-388.

¹³⁹ Karaköse, *age.*, 115.

kurulla resmen yardım isteğinde bulunmuş ve milli ordu kuruluşu hazırlıklarını başlatmıştır. Fakat Bakü’de 31 Mart - 1 Nisan 1918 tarihlerinde gerçekleştirilen Ermeni destekli Bolşevik kırımını on bine yakın Azerbaycan Türkü’nün hayatını kaybetmesiyle neticelenmiştir. Bakü’de idareyi alan Bakü Bolşevik Sovyeti tümüyle Bolşevik ve Ermenilerin eline geçmiş, Azerbaycan ahalisi Gence ve Kuzey Kafkasya’ya göçe başlayarak parti merkezini de Bakü’den Gence’ye taşımıştır.¹⁴⁰

Osmanlı arşivlerinde yer alan, 16 Şubat 1918 tarihli belgeye göre, Osmanlı İmparatorluğu, daha Ermenilerce gerçekleştirilen katliam başlamadan önce, Hazar Denizi’nde yer alan Nargin Adası’ndaki bir kısım Türk esirleri kaçırmaya muvaffak olmuş ve Bakü’de askeri bir yapılanma çalışmalarına başlamıştır. Yine aynı rapora göre, Kafkasya tümüyle sahipsiz bir durumdadır ve kuşkusuz kapanın elinde kalacaktır. Ruslar tarafından Ermenilere ve Gürcülere birer kolordu ile cephane verilmiş ancak Müslümanlara hiçbir şey verilmemiştir. Tüm Kafkas Müslümanları Osmanlı kuvvetlerini beklemektedir. Osmanlı Devleti’nin ufak bir kuvvet ile sınırı geçerek tüm Kafkasya’ya sahip olması olanak dahilindedir. Bunun gibi bir hareketi Rus Devleti umursamayacaktır ki zaten Ruslar büyük oranda Kafkasya’dan el çekmiş bir vaziyettedir. Böyle bir Osmanlı müdahalesi yalnız Kafkasya için değil bütün Türkistan için kurtuluş sebebi olabilecektir.¹⁴¹

Aynı rapora göre, Brest-Litovsk görüşmelerinde Osmanlı Devleti’nin sadece 93 Harbi öncesi sınırlarını isteyeceğini duyan bölge Müslümanlarının bu vaziyetten memnun olmadıkları, kendilerinin topluca Osmanlı Devleti’ne katılmak ve bir federasyonla Türk bayrağı altında birlikte yaşamak istedikleri bildirilmekte, şayet görüşmelerde bu sağlanamazsa, Türk ordusunun Kafkasya’ya girmesinin beklendiği ifade edilmektedir. Raporu kaleme alana göre, böyle bir hareket kimi yönden Ermeni ve Gürcü birliklerinin dayanıklılığına maruz kalsa da¹⁴² Türk ordusu karşısında kısa zaman içerisinde bunların eriyip gitmeleri kaçınılmazdır.¹⁴³

---

¹⁴⁰ Ali Bilge Cankorel, “Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadelede Kazım Karabekir Komutasındaki Türk Ordusunun Türkiye Cumhuriyeti Doğu Sınırlarının Çizilmesi ve Kafkas Cumhuriyetleriyle Barışın Tesisi Yolundaki Katkıları”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 60, 2018, 44.

¹⁴¹ BOA, HR. SYS. 2448-23.

¹⁴² Nuri Paşa, Gürcülerin Azerbaycan topraklarına karşı bazı istekleri olsa da bizim için ciddi bir tehlike arz etmediklerini ifade etmektedir. Mustafa Budak, “Nuri Paşa’nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu”, *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Oluşumu*, Ed: Mehmet Rıhtım-Mehman Süleymanov, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2012), 405.

¹⁴³ BOA, HR. SYS. 2448-23.

Raporun devamında şunlar ifade edilmekteydi: “Kafkasya’da Ermenilerin yapmakta oldukları facialar pek müthiştir. İnsan bu faciaları işittikçe, Türkiye’de bir tek Ermeni’nin sağ kalmasına rıza göstermek istememektedir. Nargin Adası’nda¹⁴⁴ yedi bin esir vardır. Bunların üç bini Türk, gerisi ise Alman ve Avusturyalıdır. Bunlar elim bir sefalet içinde gündün güne kırılmaktadırlar. Bir an evvel kurtarılmaları gerekmektedir.”¹⁴⁵

Kafkas İslam Ordusu’nun (KİO) kuruluşu kararının resmiyete döküldüğü esnada Enver Paşa’nın 5 Nisan 1918 tarihli talimatıyla, Azerbaycan’da bu maksatla üçer alaylı üç piyade tümeninden meydana gelen bir kolordunun oluşturulacağı ifade edilmiştir. Bundan böyle Osmanlı idaresinin stratejisi, müstakil bir Güney Kafkasya Devleti’nin kuruluşu suretiyle Rus nüfuzunun bölgeden uzaklaştırılarak Müslüman nüfus ağırlıklı zayıf bir tampon-devlet ile komşu olmak olmuştur. Zira Arabistan topraklarının kaybedildiği bir zamanda Kafkasya’nın kazanılması mühim görülmektedir. Maverai-i Kafkas Komiserliğinin 22 Nisan 1918 tarihinde kendisini feshederek müstakil, demokratik, federatif Maverai-i Kafkas hükümetinin kuruluşunun ilanı da bu gelişmeleri takip edecektir. Kurulan yeni hükümetin ilk işi ise Brest Litovsk Barış Antlaşması çerçevesinde daha evvel 14 Mart’ta Osmanlı İmparatorluğu ile Trabzon’da başlatılmış olan ancak Ermeni ve Gürcü tarafların gönülsüzce sürdürdükleri sulh görüşmelerini Batum’da canlandırmak olacaktır. Bu ortamda Azerbaycan Milli Şurası tarihi 28 Mayıs 1918 Tiflis toplantısında Azerbaycan’ın istiklalini ilan etmiştir. Tarafsız Feth-Ali Han Hoyski liderliğinde oluşturulan ilk müstakil Azerbaycan koalisyon hükümeti Osmanlı Devleti ile birleşmek istemiş fakat Tiflis’teki Türk kurulu başkanı Adliye Nazırı ve Şurayı Devlet Reisi Halil (Menteşe) ilhakin “*ne dost ne de düşman devletlerce kabul edilmeyeceğini*” ifade ederek, buna rağmen Osmanlı Devleti’nin her türlü yardıma hazır olduğunu bildirmiştir.¹⁴⁶

---

¹⁴⁴ *Nargin Adası*, Hazar Denizi açıklarında, Bakü’ye yaklaşık 20 km mesafede olup, yılanlı ada olarak bilinmektedir. I. Dünya Savaşı’nda esir alınan Osmanlı ve Alman askerleri, Ruslar tarafından bu adadaki esir kamplarında tutulmuşlardır. Esirlerin bir kısmı yılan sokmasından, bir kısmı ise kötü muamele ve olumsuz fiziki şartlardan dolayı ölmüştür. Meşhur Türk havacısı Vecihi Hürkuş da bu adaya esir olarak götürülenler arasında olup, kurtulmayı başaran nadir kişilerdendir.

¹⁴⁵ BOA, HR. SYS. 2448-23.

¹⁴⁶ Cankorel, *age.*, 44-45.

2.3.2. Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Arasındaki 4 Haziran 1918 Tarihli Dostluk ve İşbirliği Antlaşması

Yeni kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin çözmesi gereken mühim görevleri olmuştur. Azerbaycan'ın geleneksel siyasi merkezi olan Bakü'nün Taşnak-Bolşevik birliklerinden kurtarılarak devletin toprak bütünlüğünün elde edilmesi, en önemli görevlerinden birisidir. Stepan Şaumyan liderliğindeki Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'ne bağlı, elinde yeterince silah ve mühimmatı olan "Kırmızı Gvardiya" (Kırmızı Muhafız Birlikleri), mevcut vaziyetten faydalanarak Sovyetler hükümeti kurma adı altında Bakü'de ve diğer bölgelerde Müslüman nüfusu topluca katletmiş, Gence doğrultusunda hücum operasyonları gerçekleştirmiştir. Bir diğer cephede Zengezur'u işgal ederek Karabağ'a hücum eden Andranik de Şaumyan'la birleşmek için çaba harcamıştır. İşte böyle bir gergin ortamda kendi askeri birliklerini tam olarak şekillendirme fırsatı bulamayan Azerbaycan devletinin, askere ve yardıma ihtiyacı olmuştur.¹⁴⁷

Yine Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin zayıflığından yararlanan Bakü Sovyet birlikleri, Azerbaycan'ın diğer bölgelerine askeri yürüyüşler düzenlemiştir. İstikamet Kurdamir ve Gence yönünde olmuştur. Azerbaycan hükümetinin ordusu, Sovyet birliklerini durdurmak ve savunmak için yeterli değildir. Bu gibi durumlar da dışarıdan askeri yardıma ihtiyaç olmuştur. Mehmet Emin Resulzade, bu durumda sadece Osmanlı Devleti'nin yardımcı olabileceğini ve bu kardeş ulusun Azerbaycan'ı düşmanlarının elinden alması gerektiğini yazmıştır. Batum'da meydana gelen barış müzakereleri esnasında Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a askeri yardım yapması da görüşülen bir konu olmuştur. Bağımsızlığını tüm dünyaya duyurarak uluslararası ilişkiler sisteminin bir parçası haline gelen Azerbaycan devletine Osmanlı Devleti'nin askeri yardımı sadece yasal yolla yapılabilirdi. Bu anlamda 4 Haziran 1918 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu ile Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arasında bir dostluk antlaşması imzalanmıştır. Bir yandan Osmanlı İmparatorluğu diğer yandan egemenliğini ilan eden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümeti, ülkeleri arasında

---

¹⁴⁷ Akif Valiyev, "Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'ı Kurtarma Misyonu", *Ekim 1917 Sovyet İhtilali'nin Yüzüncü Yılında Türk Dünyası'ndaki Bağımsızlık Fikri ve Siyasi Hareketler Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, 16-17 Ekim 2017 İstanbul*, Ed: Fatih M. Sancaktar, Ayna Askeroğlu Arslan, Filiz Ferhatoğlu, Cezmi Bayram, (İstanbul: Şenyıldız Yayınevi, 2017), 327-328.

siyasi, hukuki, ekonomik ve kültürel temelde dostane ilişkiler kurmak için karşılıklı bir anlaşmaya varmıştır.¹⁴⁸

Batum'da 4 Haziran 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arasında barış ve dostluk antlaşmasını Osmanlı hükümeti adına Adalet Bakanı, Senato Başkanı Halil Bey Mentеше ve Osmanlı Devleti Kafkasya Cephesi Komutanı Ferik Mehmet, Vehip Paşa, Azerbaycan Cumhuriyeti adına Dışişleri Bakanı Memmedhesen Hacinski ve Milli Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzade imzalamışlardır. Yapılan antlaşma 11 madde ve iki ilave içermektedir.¹⁴⁹ Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arasında yapılan muahedenin birinci maddesinde; Osmanlı İmparatorluğu ile Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arasında hep bir kardeşlik ve dostluğun var olacağı vurgulanmakta, ikinci maddesinde; Azerbaycan'ın Gürcistan, Ermenistan ve Osmanlı İmparatorluğu ile olan hudutları detaylı şekilde ifade edilmektedir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tarafından talep edildiğinde Osmanlı İmparatorluğu düzen ve güvenliği sağlamak için bu ülkeye asker yollayabilecektir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hudutları içerisinde hiçbir çetenin kurulmasına ve çalışmasına fırsat verilmeyecektir. Osmanlı İmparatorluğu, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hudutları dâhilinde askeri maksatlı her çeşit nakliyatı ve sevkiyatı serbestçe yapabilecektir ve bu maksatla demir ve kara yollarından faydalanabilecektir. Bundan başka petrol alanlarının ve kaynaklarının mevcut vaziyetlerinin muhafazası konusunda Osmanlı İmparatorluğu ile Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetleri arasında bir antlaşma imzalanmıştır.¹⁵⁰

Anlaşmanın en önemli 4. maddesi “*Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi tarafından talep vukuunda, Hükümet-i Osmaniyeye intizam ve asayiş dâhiliyenin temin ve iadesi için, ledel icap silah kuvvetiyle muavenette bulunacaktır*” şeklinde olup Azerbaycan'ın bir anlamda Osmanlı Devleti tarafından himaye edilmesini güvenceye almaktadır.¹⁵¹ Bu maddeyle Azerbaycan'dan gelecek bir talep durumunda, Osmanlı Devleti dâhili düzen ve güvenliğin temin ve iadesi için gerektiğinde silahlı kuvvetiyle

---

¹⁴⁸ Ülviyye Aydın, *Azərbaycan-Türkiyə Hərbi Əlaqələri Və Qafqaz İslam Ordusu*, (Magistr Dissertasiya, Bakı Dövlət Universiteti, 2004), 24.

¹⁴⁹ Musa Gasimov, “Bakü'nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasisinin Mücadelesi: 1918 Yılı”, *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel, İlbahar 2001, Cilt:7, Sayı:1, 18-19.

¹⁵⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1575-1918)*, Yayın No: 9, Ankara, 1993, 213-225.

¹⁵¹ Yılmaz Altunsoy, “Kafkas İslam Ordusu ve Bakü Zaferi”, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 2, Bahar 2019, 64.

yardımda bulunabilecektir. Neticede bu madde uyarınca gelen istek doğrultusunda, Azerbaycan'a yardım amacıyla Türk ordusu 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü'nün Rus ve Ermenilerden kurtarılmasıyla neticelenen bir askeri harekât düzenleyecektir.¹⁵²

Asıl antlaşma metnine ek olarak askerlik işlerine ait bir antlaşma da imzalanmıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile Osmanlı İmparatorluğu ve onun müttefikleriyle savaşan ülkelerin tüm görevlilerini sınır dışı ederek, savaş sürdüğü sürece bunları devlet hizmetine almayacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Azerbaycan ile imzaladığı antlaşmalar bir “*tahakküm*” niteliği taşımadığı gibi “*zorunlu himaye*” ve “*sömürgecilik*” gibi medeni ve insani olmayan hükümler de ihtiva etmemektedir. Osmanlı İmparatorluğu yeni kurulan ve işgal altında olan Azerbaycan devletini siyasi ve askeri alanda desteklemiş, onu meşru bir devlet olarak tanımış ve ayakta durmasına yardımcı olmaya çalışmıştır.¹⁵³

Azerbaycan hükümetinin Dışişleri Bakanı, Osmanlı Devleti'ne yazdığı yardım talebine dayanarak, Osmanlı Devleti'nin Savunma Bakanı Enver Paşa, ilk yardım olarak 2 milyon TL kredi temin etmiştir. Ayrıca Enver Paşa, Resulzade ile İstanbul'da görüştüğü esnada Azerbaycan Milli Ordusu'nun oluşumu için çalışmaların gerekliliğini vurgulamıştır.¹⁵⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nun Azerbaycan'a askeri yardım yollayacak olması İngiltere'yi ve Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefiki olmuş Almanya'yı ciddi anlamda rahatsız etmiş ve Bakü petrollerine susamış bu iki devlet Türk ordusunun Kafkas harekâtını engellemek için ellerinden geleni yapmıştır. Almanların Osmanlı Devleti'ne bu konudaki baskısı oldukça artmıştır. Bu baskıya karşılık Enver Paşa, Vehip Paşa komutasındaki birliklerin Tiflis'e doğru hareket etmesini istemiştir. Borçalı Vadisi'nde Alman-Gürcü birlikleriyle karşı karşıya kalan Osmanlı kuvvetleri düşmanı mağlup etmiş ve çok sayıda esir almıştır. Almanya ile ilişkilerin sertleşmemesi için esirleri azad etmiş ve Vehip Paşa, Şark Orduları Komutanlığı'ndan alınarak İstanbul'a çağırılmıştır. Ardından 9. Ordu oluşturulmuş ve

---

¹⁵² Enis Şahin, *Türkiye Ve Mavera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları Ve Antlaşmaları (1917-1918)*, (Doktora, Atatürk Üniversitesi, 1996), 514.

¹⁵³ Elnur Mikayılov, *Atatürk Dönemi Türkiye Azerbaycan İlişkileri (1919-1938)*, (Doktora, Selçuk Üniversitesi, 2010), 28.

¹⁵⁴ Beşir Mustafayev, *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905-1920)*, (Doktora, Ege Üniversitesi, 2009), 232.

Aleksandropol'a yollanmıştır. Kurulan bu yeni ordu bölgede İran'dan Bakü'ye doğru ilerlemek için İngilizlerin karşısında konuşlanmıştır.¹⁵⁵

Yine Azerbaycan'da oluşturulacak olan orduya "Kafkas İslam Ordusu" ismi verilecek olması Almanları huylandırmamak için Enver Paşa'nın ileri sürdüğü bir teklif olmuştur. Böylece Almanlara, Azerbaycan'a Türk ordusunun girmeyeceğini, orada yerli halktan bir ordu oluşturulacağını ifade etmeye çalışmıştır.¹⁵⁶

2.3.3. Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Komutanı Olarak Vazifelenendirilmesi

Osmanlı İmparatorluğu ile Azerbaycan arasında imzalanan 4 Haziran 1918 tarihli dostluk antlaşması, iki devlet arasında askeri işbirliğinin yasal temelini oluşturmuştur. Ardından Azerbaycan'ın Türk-Müslüman halkının Bolşevik istilas ve Ermenilerin yaptıkları katliamdan kurtarmak, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını sağlamak için Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın önceliği üzerine Kafkas İslam Ordusu (KİO) oluşturulmuştur.¹⁵⁷

Enver Paşa ve arkadaşlarının üzerinde durdukları mevzulardan birisi Azerbaycan ve Dağıstan ahalisinin beklediği yardımın yollanması ve Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ve Kafkasya ile alakalı planlarının hayata geçirilmesi için gereken askeri birliklerin meydana getirilmesidir. 1918 yılının Ocak ve Şubat aylarında, oluşturulacak birliklerin yapısı belirlenmiş ve komuta edebilecek birkaç aday da düşünülmüştür. Enver Paşa'ya göre, bu yapının her birinin üç piyade alayından meydana gelen, üç piyade tümeninden oluşması gerekmektedir. Böylece meydana getirilen bu üç tümen, bir orduda bileştirilecektir. Savunma Bakanlığı'nın kararına göre 1. ve 2. Piyade Tümenlerini meydana getirecek iki subay kurulu seçilerek Musul'daki 6. Ordu Komutanlığı'na; 3. Piyade Tümeni'ni oluşturacak bir diğer subay heyetiye Trabzon 3. Ordu Komutanlığı'na yollanacaktır. Gidecek olan subaylar gerekli talimatları aldıktan sonra, Azerbaycan'da kurulacak olan ordunun çalışmalarına başlamışlardır. Hatta Azerbaycan'a gidecek olan subaylara bazı teşvikler bile verilmiştir. Gidecek olana subayların payesi bir derece artırılabilecek ve aylıkları iki

---

¹⁵⁵ Fariz Hasanov, *Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918-1922)*, (Yüksek Lisans, Osmangazi Üniversitesi, 2004), 18-19-20.

¹⁵⁶ Hasanov, *age.*, 21.

¹⁵⁷ Valiyev, *age.*, 328.

katına çıkarılacaktır.¹⁵⁸ Ayrıca Kafkas İslam Ordusu'na¹⁵⁹ mensup olan subayların aile fertlerinin Kafkasya çevresine gitmelerinde bile herhangi bir sakınca görülmemiştir.¹⁶⁰

Enver Paşa, Kafkasya'ya yollanacak olan Kafkas İslam Ordusu (KİO) için komutan arayışına girmiştir. Bu hususta amcası Halil Paşa'nın da düşüncelerini merak etmiştir. 6. Ordu Komutanlığı'na bir telgraf çekerek: “Azerbaycan'da yapılacak harekât ve kurulacak hükümet için kimi münasip görürsünüz? Bir hafta önce Şeyh Sünusi ile Trablus'tan gelen Kaymakam Nuri Bey mi, Miralay Kazım Karabekir mi?” diye soru yöneltmiştir. Halil Paşa da bu iş için Kazım Karabekir'in daha uygun olduğunu belirtmiştir.¹⁶¹

Kazım Karabekir'e teklif götürüldüğünde, Erzurum yönünde harekât sürmekte olduğundan, ileride kurtulmayı bekleyen halkımız varken ve vatanımızın düşman işgalinden kurtarılmasını yaparken, vazifesinden alınarak Kafkasya'ya yollanmasını uygun bulmamış ve bu durumu Enver Paşa'yı kırmadan ifade etmiştir. Bu esnada İstanbul'da Kafkas İslam Ordusu'na alınacak personelin seçimi için bir komisyon oluşturulmuş ve çalışmalara başlanmıştır. Bu komisyonda Azerbaycan'dan gelen heyet de bulunmaktadır. Enver Paşa, Kazım Karabekir Paşa'nın ardından Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'na Prens Faruk'u düşünmüştür. Fakat Azerbaycan'da gelen heyet bu düşünceden pek hoşnut olmamıştır. Hatta Azerbaycan heyetinin içinde yer alan Naki Keykurun, Enver Paşa'ya Prens Faruk ile ilgili olumsuz düşüncesini açık bir şekilde ifade etmiş ve Enver Paşa'nın kardeşi olan Nuri Paşa'yı komutan olarak tayin etmesi için ricada bulunmuştur.¹⁶² Prens Faruk'un içkiye düşkün olması ve Naki Bey ile görüşmesinin ardından Enver Paşa farklı arayışlara geçmiştir. Kardeşi Nuri Bey'in genç ve tecrübesiz bir subay olması Enver Paşa'yı her ne kadar düşündürmüştü de sonunda bu iş için kardeşi Nuri Killigil'i tayin etmiştir. Enver Paşa'nın kardeşi Yarbay Nuri Bey'in özellikle yarbay rütbesinde olması emrine verilecek subaylarla arasında emir-komuta anlamında bir takım problemler çıkabilecektir. Bunun için Yarbay Nuri Bey için bir şekil düzenlenmesi yapılmıştır. “Bu uygunsuzluğu gidermek için ona

---

¹⁵⁸ Ak, *age.*, 388-389.

¹⁵⁹ *Kafkas İslam Ordusu*: Ruslar, Kafkas İslam Ordusu'nu “Musulmanskaya” olarak adlandırmaktadır (Musa Qasımlı, “İngiliz Gazeteci Scotland Liddel Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü Kurtarması ve Nuri Paşa Hakkında”, *Uluslararası Birinci Dünya Savaşı'nın 100. Yılı Sempozyumu Bildirileri Kitabı Cilt 1*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017, 318).

¹⁶⁰ BOA, DH. EUM. SSM., 32/47, H. 26.12.1336.

¹⁶¹ İlhan Selçuk, *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı, I.Cilt*, (İstanbul: Remzi Kitabevi,1975), 348.

¹⁶² Karaköse, *age.*, 120-121-125-126.

Sultan Mehmet Reşat tarafından ferik (korgeneral) rütbesi ve Kafkas İslam Ordusu'nun kumandanlık vekâleti verildi. Nuri Bey, padişah tarafından verilen fermanla aynı zamanda padişah yaveri ilan edilerek Kafkasya'da padişahın siyasi temsilcisi yetkisine sahip oldu."¹⁶³

Nuri Paşa görevi devraldıktan sonra kadrosunu tamamlamak için çalışmalara başlamıştır. Nuri Paşa görev başına getirildiğinde 28 yaşında idi ve bu görevi başarısında Türk ordusunun en seçkin subayları yanında yer almış ve destek olmuşlardır. Amcası Halil Paşa da Şark (Doğu) Orduları Grup Komutanı olduktan sonra Bakü taarruzunda yer alarak destek vermiştir. Nuri Paşa, politik vazifelerini ise karargâhına aldığı Ağaoğlu Ahmet ile yürütmüştür. (Sonra bu vazifeyi Kurmay Binbaşı Naim Cevat Bey üstlenmiştir.) Nuri Paşa, Kafkas İslam Ordusu Komutanı olduktan sonra 20 kişilik bir subay grubuyla beraber Şubat 1918'de İstanbul - Haydarpaşa İstasyonu'ndan trenle Musul'a doğru hareket etmiştir. Enver Paşa, Nuri Paşa'ya Kafkas İslam Ordusu'nun teşkilatı ve görevlerine dair 12 maddelik bir talimatname vermiş, kendisini ve grubunu da beraberindekiler ile birlikte uğurlamıştır.¹⁶⁴ Bahsedilen 12 maddelik talimatname şu şekildedir:

“Kafkas İslâm Ordusu'nun Teşkilâtı ile Vazifelerine Ait Talimatname

Nuri Paşa Kafkas İslâm Ordusu teşkilâtı ile Komutanlığının vazifeleri hakkında 5 Nisan 1918 (1334) tarihli ve 12 maddeden ibaret ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın imzasını taşıyan aşağıdaki talimatnameyi hâmil idi.

1. *Kafkas Ordusu'ndan teşkil maksat, Kafkaslıların teşkil edeceği ordunun esasını vücûda getirmek ve bu esası tedricen genişletmek ve Kafkasyalı erlere eğitim göstermek ve Kafkasya'da yüksek İslâm menfaatlerini ve Hukûku Mukaddesçi Hilâfeti ve Devlet-i Osmaniyye ile ravâbıtı siyasîye ve Askerîyeyi tesis etmektir. Bu teşkilât tedricen bütün Rusya dâhilindeki İslâmlılara imkânı dairesinde teşmil edilecektir.*

2. *Ordu Komutanı şimdilik Osmanlı Hükümeti'nin ve İslâm Halifesi'nin Kafkasya'da en büyük mümessilidir.*

3. *Ordu Kurmay Başkanı yalnız askerî meselelerle meşgul olacak ve hiçbir suretle bunun dışındaki işlere müdahale etmeyecektir.*

---

¹⁶³ Konak, *age.*, 193.

¹⁶⁴ Karaköse, *age.*, 127.

4. *Ordu Komutanı siyasî meseleleri Siyasî İşler Şubesi aracılığı ile re'sen tedvîr edecektir.*
5. *Ordu Komutanı lüzumlu gördüğü zaman Kurmay Başkanı ve Siyasî İşler Şubesi Müdürlüğü'nün mütalâalarını alarak karar verebilir.*
6. *Ordunun emir ve komutasına zat işlerini idare ve levazımına taalluk eden işlere aynen diğer ordular gibi Harbiye Nezareti Devâiri ve ait oldukları şubeler tarafından tedvir ettirilecek ve binâen-aleyh mezkûr işler hakkında nezarete müracaat olunacaktır.*
7. *İslâm meseleleri, siyasîye, iktisadiye re 'sen Harbiye Nazırı'na arz olunacaktır.*
8. *Ordunun erleri mahallinden ikmal ordu komutanlığına ait olup yalnız Osmanlı şahıslarına ait muamelelerin ikmalî nezaretçe ifâ olunacaktır.*
9. *Ordunun teslîhi ve teçhizi, ilbâs ve iâşesi vesâir masrafları şimdilik Osmanlı Harbiye Nezareti'nce tesviye edilecektir.*
10. *Kafkas Ordusu mensupları arasında cereyan edecek hukukî nuâmeler ve ceza işleri tamamen Osmanlı ordusunda cari olan kânunlar ve kaidelere tâbi olup, ancak Ordu Komutanı ahvali mahalliye göre yerli erler hakkında bazı hususî kanunların müsaadesi nispetinde azaltmak veya çoğaltmakla yetkilidir.*
11. *Fahrî olarak üst âlâm eti taşıyan subaylar Kafkasya'da buldukları müddetçe fahrî rütbelerinin yetkilerine haizdiler.*
12. *Ordunun İstanbul'daki hususî muameleleri ile ordu mensubu ailelerin işlerini burada takip ve çabuklaştırma, Umur-ı Şarkıyyedeki (Teşkilat-ı Mahsusa) hususî şube tarafından icra edilecektir.*"¹⁶⁵

Genel anlamda özetleyecek olursak, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ile olan ilk ilişkileri 15. yüzyılın ikinci yarısından sonra başlamıştır. Kafkasya bölgesi özellikle de Azerbaycan 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti ve İran arasında mücadele alanı olmuştur. Daha sonra bu mücadeleye 16. yüzyılda Rus İmparatorluğu da dâhil olmuştur. Osmanlı Devleti Kafkasya politikalarını kendisine sadık hanlar ve diğer beylikler ile yürütmüş ancak bölgenin dini ve toplumsal yapısına dokunmamıştır. Ancak 18. yüzyılda Rus İmparatorluğu'nu Kafkasya için bir tehdit olarak görmeye

---

¹⁶⁵ Gnkur. ATASE Arşivi; Tarihçeler Koleksiyonu (TAR. Kol.), Kls: 1, Ds: 1, F: 1-120, 1-121, nakleden, Zekeriya Türkmen, "100 Yıllık Kardeş Kömeği Kafkas İslam Ordusu'nun Zafer Yürüyüşü - 1", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Cilt: 64, Sayı: 381, Eylül 2018, 36. (Kafkas İslam Ordusu'nun görevlerini belirleyen resmi belge).

başlamış ve 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım'ı kaybetmesinin ardından Kafkasya'ya daha fazla önem vermeye başlamıştır. Rus İmparatorluğu'nun planlı bir şekilde hareket ederek Kafkasya'ya gelmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun pasif siyaseti, Rus İmparatorluğu'na hemen teslim olmak istemeyen Kafkas Türk-Müslüman topluluklarını farklı arayışlara itmiştir.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na girer girmez başta Enver Paşa olmak üzere, İttihat ve Terakki Fırkası üyeleri dış politikada Turancılığı uygulamaya başlamıştır. Bu düşünceyle Enver Paşa, Kafkasya'daki Türklerin ve diğer milletlerin Rus İmparatorluğu'na karşı girişecekleri her türlü hareketin yanında olmaya çalışmıştır. Birinci Dünya Savaşı sürerken Enver Paşa diğer cephelerdeki yenilgileri dikkate almadan Kafkasya'ya birlik yollayarak bu bölgeyi ele geçirmek ve Turan idealini gerçekleştirmek istemiştir. Genç Türklerin bu düşünceyle yaptıkları çalışmalar Rus İmparatorluğu'nu da endişelendirmiştir.

Rusya'da iş karışıklıklar sürerken, Ermeniler de Azerbaycan Türklerine karşı vahşet ve katliam yapmaya başlamışlardır. Bu durum bölgede yaşayan Türkleri Osmanlı Devleti'nden yardım istemeye sevk etmiştir. Kafkasya'da karışıklıkların artması ve Türklerin yardım isteği çağrısı karşısında Enver Paşa, Kafkasya üzerine harekât düzenlemeyi daha fazla düşünmeye başlamıştır. Enver Paşa'nın 5 Nisan 1918 tarihli emriyle Azerbaycan'da bir kolordunu oluşturulması maksadıyla birlikler yollanmıştır. Bu esnada 11 Mayıs 1918'de Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti ve 28 Mayıs 1918 tarihinde de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu bu iki genç devlet ile dostluk ve işbirliği antlaşması imzalamış ve onları desteklemiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile 4 Haziran 1918'de imzalanan dostluk ve işbirliği antlaşması kapsamında Osmanlı Devleti, Azerbaycan tarafından talep edilmesi halinde düzen ve güvenliği sağlamak için bu ülkeye askeri yardımda bulunacaktır. Özellikle de antlaşmanın 4. maddesi bu anlamda çok önemli olmuştur. Bunun üzerine Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tekrar Osmanlı Devleti'nde askeri anlamda yardım istemiş ve böylece Kafkas İslam Ordusu'nun kuruluşu hızlanmıştır. Haliyle bu durum Almanya, İngiltere ve Rusya'yı rahatsız etmiştir. Daha sonra Enver Paşa, üvey kardeşi olan Nuri Paşa'yı Kafkas İslam Ordusu Kumandanı olarak görevlendirerek Kafkasya'ya yollamıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAFKAS İSLAM ORDUSUNUN KAFKAS HAREKÂTI

3.1. Kafkas İslam Ordusunun Kafkasya'ya Gelişi

3.1.1. Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan Harekâtı (Güney Kafkasya)

Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'na atanmasının ardından 25 Mart 1918 tarihinde Musul'a ve 8 Nisan 1918 tarihinde de Kafkas İslam Ordusu'nu kurmak için Gence'ye gelmiştir. Nuri Paşa Gence'ye vardığından halk tarafından coşkuyla karşılanmıştır. Azerbaycan'ın büyük devlet adamı Mehmet Emin Resulzade, Nuri Paşa'nın Gence'ye gelişi hakkında: *“Cenubi Kafkas temsilcileri ile Türk temsilcileri Batum'daki müzakereler sırasında Nuri Paşa ile beraber birçok zabitler İran ve Karabağ istikametinden Gence'ye dâhil oldular. O zaman müthiş bir anarşiye maruz kalan, diğer taraftan da Bolşevik saldırılarıyla tehdit olunan Gence, Nuri Paşa'nın gökten inmiş halaskar bir melek gibi kabul etmişti. Halkın ona gösterdiği itibar, Gence tarihinde görülmemiştir.”*¹⁶⁶

Nuri Paşa Gence'ye ulaştıktan sonra bölgedeki teşkilatlanmaya ehemmiyet vermiştir. Nuri Paşa 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya yazdığı bilgilendirme notunda, Azerbaycan'ın bir ulusal ordu oluşturma olanağının olduğunu, askerliğe layık pek çok insan bulunduğunu, bazı bölgelerde 10 milyon kiloya kadar erzak ve buğday olduğunu ancak ordu oluşumu için elbise, silah ve cephanesinin olmadığını ifade etmiştir. Kurulacak bir ordu için askere kumanda etmek için lazım gelen öğretmen, subay ve küçük zabitanın gerekliliğini belirterek Osmanlı Devleti'nden ricacı olmuşlardır. Nuri Paşa'nın bu mektubuna karşılık Vehip Paşa, Azerbaycan Hükümeti'nin isteği üzerine Müslümanları Bolşevik zulmünden kurtarmak için muhtelif kuvvetli bir güçle Qazax üzerinden Gence istikametine gideceğini, bu müfreze süvarisinin Qazax ile Gence arasındaki istasyonlarında çarpışacağını ifade etmiştir. Bu istikamette 4 Haziran 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan antlaşmanın 4. maddesine göre; Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin resmi müracaatına uygun olarak Vehip Paşa'nın 7 Haziran 1918 tarihli verdiği emre göre; 5. Kafkas Fırkası'nın kurulunun Qazax üzerinden Gence'ye yollanmasını talep etmiştir. Fırkanın

¹⁶⁶ Nesiman Yaqublu, *Bakının Qurtuluşu*, (Bakü: Işıklı Baskı, 2010), 18.

Ağstafa Stansiyası ile Gence'ye kadar katarla taşınması için şimdiden hazırlık yapılmasını ve bunun için gerekli olan her şeyin Qazax'a yollanmasını ifade etmiştir. Vehip Paşa, Nuri Paşa'nın kendi memurlarıyla iletişim halinde olmasını ve fırkanın nezdinde 2. Kafkas Kolordusu telsiz stansiyasının verilmesini ve fırkasının Nuri Paşa'nın emrinde Gence'de beklediğini bildirmiştir.¹⁶⁷

Nuri Paşa henüz Azerbaycan'a gelmeden evvel bazı bölgelerde gönüllü silahlı birlikler oluşturulmuş ve bu birliklerin başında da tutsaklıktan kurtulan Türk subayları yer almıştır. Her köyün kendi birliğini oluşturması ve onu kumanda etmesi için tecrübeli kişilerden birine verilmesi kararı verilmiştir. Nuri Paşa Gence'ye vardktan sonra Kerim Bey Vekilov adlı biriyle Batum'da olan 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya malumat yollamış ve Azerbaycan'da olan ulusal birliklerin yetersizliği hususunda ikazda bulunmuştur. Bu bilgilendirmede ayrıca Bolşeviklerin Kuzey Kafkasya'yı ele geçirmek üzere olduklarını ve şayet Bakü'nün kurtarılmaması durumunda ülkede daha tehlikeli bir vaziyetin söz konusu olduğunu ifade etmiştir. Türk ordusunun ilk birliklerinin Azerbaycan harekâtının başladığı esnada Kafkasya İslam Hayriye Cemiyeti Üyesi Rıza Bey, 3. Ordu Komutanlığı ve Grup Kumandanlığı'nın da yer aldığı bölge olan Kars'ta bulunmaktadır. Buradaki yazışmalara göre, Rıza Bey ve arkadaşları Kars'taki ordu kumandanlarıyla görüşerek hem Türk kuvvetlerinin Azerbaycan'a hareketini hızlandırmaya çalışmışlar, hem de Türk kuvvetlerinin gideceği bölgelerde, yerli ahaliden gönüllü birliklerin meydana getirilmesi hususunda söz vermişler, mevzu ile alakalı olarak da Azerbaycan'a yollanan piyade ve süvari alaylarının komutanları tarafından Cemil Cahit Bey ve Zihni Bey'e gerekli talimatlar verilmiştir.¹⁶⁸

Türk Ordu birliklerinin harekâta başlayacağı günlerde, yani 4 Haziran 1918 tarihinde Batum'da Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan antlaşmadan sonra Azerbaycan tarafından askeri yardımın rica edilmesi, askeri münasebetlerde yeni bir döneme imzasını atmıştır. Bu antlaşmaya göre, Azerbaycan'a yalnız muhafaza birlikleri değil, savaş yeteneğine sahip birliklerin de yollanması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Vehip Paşa bahsi geçen antlaşmanın imzalandığı gün, 5. Kafkasya Tümeni'nin Kafkas İslam Ordusu'na verilmesi

¹⁶⁷ Yaqublu, *age.*, 18-19.

¹⁶⁸ Mehman Süleymanov, "Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu, Hazırlık Ve Seferberlik Durumu", *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu*, Ed: Mehmet Rıhtım-Mehman Süleymanov, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2012), 210-211.

hususundaki emri imzalamıştır. Bu talimata göre Tümenin 9, 10 ve 13. Piyade alayları ile bir topçu alayı, derhal kendi mevkilerine teslim ederek Azerbaycan'a doğru hareket etmeliydiler. Mürsel Paşa komutasındaki 5. Kafkas Tümeni harekâta başlamadan önce, Kazak-Gence yolunun korunması için görevlendirilen 9. Piyade Alayı ve bununla beraber mürettep 2. Süvari Alayı, artık Azerbaycan topraklarına girmişlerdir. 9. Piyade Alayı ise iki piyade bölüğü ile 4 Haziran'da Celaloğlu'ndan hareket edip 7 Haziran'da Kazak'a varmıştır. Alayın asıl kuvvetleri 9 Haziran'da Gence'dedir. Bu alayla 2. Süvari Alayı'nın genel kuvvetine "*Gence Müfrezesi*"¹⁶⁹ adı verilmiştir. Sefer talimatı alan Mürsel Paşa, yanındakilerle birlikte kısa bir zaman sonra harekete başlamıştır.¹⁷⁰

Azerbaycan'ın başkenti 1918'de nüfusu 2 milyondan fazla olan Bakü'dür. Fakat Mart 1918'de Bolşevik Rusların desteği ile Ermenilerin yaptıkları Türk katliamının sonrasında Türklerin siyasi merkezi Gence'ye taşınmıştır. Gence, bu süreçte Bakü'nün alınmasına (15 Eylül 1918) kadar Azerbaycan'ın hem askeri hem de siyasi merkezi konumunda olmuştur. Bu esnada Gence'de Ermeniler 600 mevcutlu bir tabur oluşturarak Müslüman ahaliyi tehdide başlamıştır. 5. Kafkas Tümeni'nin, Binbaşı Cemil Cahit Bey yönetimindeki, 9. Kafkas Alayı, 7 Haziran 1918 tarihinde Gence'ye ulaşmıştır. 5. Kafkas Tümeni 330 subay, 5.277'si muharip, 2.126'sı gayri muharip olmak üzere 7.400 asker, 1.939 hayvan ve yeterli lojistik destek unsurlarından oluşmaktadır. Gence Müfrezesi de 11 Haziran 1918 tarihinde Ermenilerin silahlarını toplayarak onları itaat altına almak için çalışmalara başlamıştır.¹⁷¹

Nuri Paşa'nın yaptığı ilk iş, Gence'de bulunan Ermeni çetelerini, Azerbaycan-Türk ordularından meydana gelen Gence Müfrezesi ile etkisiz hale getirmek olmuştur. Nuri Paşa, silahlı Ermenilerin saklandığı mahallelere gelerek, çetecilere ilk olarak teslim olmalarını ve silahlarını bırakmalarını söylemiştir. Ermenilerin bu çağrışı dinlememeleri üzerine, 11 Haziran 1918'de çatışmalar başlamış ve 13-14 Haziran 1918'de Ermeniler silahlarıyla beraber tamamen teslim olmuşlardır. Böylece Kafkas İslam Ordusu, Ermeni mahallelerinde gerekli güvenliği sağlayarak Gence'de sükûneti tamamen tesis etmiştir. Özellikle uzun zamandır yokluk ve açlık çeken Ermeni ahali

---

¹⁶⁹ *Gence Müfrezesi*: 9. Kafkas Alayı İle Mürettep 2. Süvari Alayı'na "Gence Müfrezesi" ismi verilmiştir.

¹⁷⁰ Süleymanov, *age.*, 213-215.

¹⁷¹ Erol Kürkçüoğlu, *1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, (Doktora, Atatürk Üniversitesi, 1994), 170-171-179.

de bu vesileyle kurtarılmıştır. Hatta bazı Ermenilerin, Nuri Paşa'ya gelerek teşekkür ettikleri bile ifade edilmektedir.¹⁷²

Gökçay (Göyçay) ve Salyan Muharebesi (27 Haziran / 12 Temmuz 1918)

Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü muhafaza maksadıyla Gökçay bölgesindeki çarpışmalar Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü Harekâtı öncesinde oldukça mühimdir. Azerbaycan'ın tamamını ele geçirmek ve Gence'deki hükümeti dağıtmak isteyen Stephan Şaumyan ve Taşnakçı Ermeniler topladıkları kuvvet ile Kafkas İslam Ordusu'na yönelik harekât hazırlığına başlamışlardır. Kısa sürede 30 taburluk bir Ermeni-Rus-Bolşevik kuvvetinin Bakü'den Gence'ye doğru ilerlediği ve 15 Haziran'da Gökçay Kasabası'na yaklaştığı bilgisi gelmiştir. Gence açısından tehdit oluşturan bu ilerlemeyi durdurmak maksadıyla Gence'ye henüz gelmiş olan 10. Kafkas Alayı, Yarbay Osman Bey'in yönetiminde Gökçay bölgesine yani savaşa sevk edilmiştir. Alay, Gökçay'a vardıktan sonra doğuya doğru ilerleyerek 17 Haziran'da 28. Tabur hızlıca düşmana karşı keşif saldırısına katılmıştır.¹⁷³

Türk ordusu ile Ermeni-Bolşevik ordusu, 17-30 Haziran 1918 tarihleri aralığında Gökçay Kasabası yakınlarında karşılaşmışlardır. Hava şartlarının olumsuzlukları ve imkânsızlıklar içerisinde mücadele veren Kafkas İslam Ordusu, sonunda Bolşevik-Ermeni ordusunu geri püskürtmeye muvaffak olmuş ve Bakü yolunda ilerlemesini sürdürmüştür. Ardından Salyan bölgesinde ikinci bir muharebe daha yaşanmış, 2 Temmuz 1918'e kadar süren çatışmalarda, düşman birlikleri 600 kadar zayıt vererek geri çekilmek durumunda kalmışlardır. Daha sonra 12 Temmuz 1918'de, Türk Salyan Müfrezesi tarafından 450 asker, 12 makineli tüfek, iki top ve iki vapurdan oluşan düşmana karşı yeni bir taarruz yapılmış¹⁷⁴ ve çok sayıda zayıt veren düşman, vapurlara binerek kaçmıştır.¹⁷⁵

Gökçay ve Salyan'da kazanılan zafer, cephede inisiyatifin Kafkas İslam Ordusu'na geçmesine fırsat oluşturmuş; Türk ordusu artık taarruzda, Bolşevik-Ermeni

¹⁷² Altunsoy, *age.*, 70-71.

¹⁷³ Bilal N. Şimşir, "Kafkas İslam Ordusu'nun İleri Harekâtı ve Bakü Savaşları", *İRS Miras Dergisi*, Sayı: 3, 2012, <http://irs-az.com/new/pdf/201210/1350983277381723679.pdf> , 36-37, Erişim Tarihi: 10.09.2019.

¹⁷⁴ *Salyan Muharebesi*: Salyan Muharebesi'nde Türk müfrezesi 12 er şehit verirken, düşmanın kaybı ise 132 ölü olmuştur. Ayrıca düşmanın geri çekilmeye zorlanmasında KİO emrine giren Azerbaycan Türklerinden Binbaşı Nazım Ramazanof emrindeki birlikleri rolü önem taşımaktadır.

¹⁷⁵ Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu*, (İstanbul: İdil Yayıncılık, 2.Baskı, 2014), 196-197.

ordusu ise savunma durumunda kalmıştır. Kafkas İslam Ordusu, ilk istikamet olarak Gökçay-Şamahı-Bakü karayolu, ikinci istikamet olarak Gence-Bakü demiryolu boyunca ilerlemeyi sürdürmüştür.¹⁷⁶

Aksu ve Kürdemir Muharebeleri

Mürsel Paşa ve Nuri Paşa yalnız 5. Kafkas Tümeni'nin gücüyle Bakü'yü almanın mümkün olmayacağını farkındaydılar. Bu vaziyet Şark Ordular Grubu Kumandanlığına haber verilince bu kurum, Başkumandanlık Vekâleti'ne Batum'daki 38. Piyade Alayı ve bir Dağ Topçu Taburu'nun Azerbaycan'a yollanmasını önermiş ve Enver Paşa da bu teklifi uygun bulmuştur. 30 Haziran'da yola çıkan ve 14 Temmuz'da Ağstafa'ya varan 38. Piyade Alayı'nın; 37 subay, 2731 asker, 2092 tüfek, 16 tezgâhli makineli tüfek, 4 güçlü dağ topu, 1 güçlü dağ bataryası bulunmaktadır.¹⁷⁷

Gökçay muharebeleri sürdüğü esnada Ermeniler, gemilerle Salyan'a saldırıya geçmiş, ancak bölgeye gönderilen Türk birliğinin başarılı taarruzu karşısında çok sayıda kayıp vermiş ve geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Toplamda yalnız 5.800 olan 5. Kafkas Tümeni geniş bir alandaki Birleşik Kuvvetleri (Bolşevik, Ermeni kuvvetleri) durdurmaya ve her şeye yetişmeye çabalamıştır. 5-28 Temmuz 1918 aralığında meydana gelen Aksu, Kürdemir ve Şamahı muharebelerinde ise, Gökçay muharebelerinde başarısızlığa uğrayan Bolşevik ve Ermeni birlikleri, Türk birliklerinin takibi altında geri çekilerek Kürdemir-Aksu hattında yeniden savunma oluşturmaya çalışmış ve 5 Temmuz 1918 tarihinde savunmaya geçen Türk kuvvetleri, yoğun muharebelerin ardından, 6 Temmuz'da Aksu'yu, 13 Temmuz'da ise Kürdemir'i kurtarmıştır. Aksu ve Kürdemir savaşlarında bir sahra topu, bir cephane arabası, 15 nakliye arabası ve bir hastane çadırı ile beraber tıbbi malzeme de ele geçirilmiştir.¹⁷⁸

Aksu'nun 6 Temmuz 1918'de alınması ile Kafkas İslam Ordusu'nun Gökçay kuzeyindeki Bolşevik ve Ermenilere karşı olan harekâtı sona ermiştir.¹⁷⁹ Kürdemir, Azerbaycan demiryollarına yakın olması açısından oldukça önem taşımaktadır. Bölge

¹⁷⁶ Zekeriya Türkmen, "100. Yılında Kafkas İslam Ordusu'nu Yeniden Hatırlamak, Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı Ordusu'nun Son Savaşı: Gence'den Bakü'ye Zafer Yürüyüşü", *Türk Dünyası Araştırmaları (TDA)*, Cilt: 119, Sayı: 235, Temmuz-Ağustos 2018, 32-33.

¹⁷⁷ Mehman Süleymanov, "Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'ın Toprak Bütünlüğü Uğrunda Mücadelesi", *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu*, Ed: Mehmet Rıhtım-Mehman Süleymanov, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2012), 282-283.

¹⁷⁸ Nurhan Aydın ve Ferhat Acar, "Kafkas İslam Ordusu 5. Tümen Komutanı Mürsel (Bakü) Paşa'nın Azerbaycan'daki Faaliyetleri", *Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya - 2*, Ed: Emine İnanır, Osman Köse, Yasemin Ulutürk, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2019), 350-351.

¹⁷⁹ Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin*, 198-199.

16 dönüm olmakla beraber, çoğunlukla Müslümanlar yaşamaktadır. Çok az bir kısım Ermeniler yaşasa da kendilerine ait taşınmazları yoktur. Kürdemir'in 10 Temmuz 1918'de ele geçirilmesinin ardından Kafkas İslam Ordusu taburları güney ve batı doğrultusunda ilerleyerek Bakü'ye 80-90 km kadar yaklaşmışlardır. Ayrıca Almanların Osmanlı Devleti'ne harekâtın durdurulması hususunda baskılarını arttırması üzerine Almanlara karşı, Bakü harekâtını Osmanlı ordusunun yaptığını saklamak için birlikler "Kuzey ve Güney" diye ikiye ayrılmış ve bu grupların oluşturduğu Bakü taarruz kuvvetine de Şark Cephesi Komutanlığı ismi verilerek kumandanlığına da Mürsel Paşa görevlendirilmiştir. Enver Paşa ve Halil Paşa, Nuri Paşa'ya yolladıkları gizli talimatlarda taarruzun devam ettirilmesi ve Bakü'nün zaptının gecikmemesi hususunda sık sık baskı yapmışlardır. Türk birlikleri Almanların baskısını umursamadan 23 Temmuz'da Bakü'ye 70 km kadar yaklaşmıştır.¹⁸⁰

Şamahı ve Hacıkabul-Postacengi Muharebeleri

Bakü'nün zaptına doğru hareket edecek olan Şark Cephesi Komutanlığı için, ana ikmal yolu üzerinde bulunması, kuzey kısmı ve arka bölgelerin asayişini için Şamahı'nın alınması gerekmiştir.¹⁸¹ Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'nın 19 Temmuz 1918 tarihli emriyle, Kuzey Grubu'ndan 13. Kafkas Alayı'nın Şamahı Kasabası istikametinde saldırıya geçerek, kasabayı zapt edip düşmanı ortadan kaldırması emri verilmiştir. Çarpışmalar 20 Temmuz gecesine kadar sürmüştür. 20 Temmuz'da Kuzey ve Güney Grupları'nın birlikte başlattıkları şiddetli taarruz sonucunda Bolşeviklerin Şamahı savunması kırılmış ve kasaba Türk birlikleri tarafından ele geçirilmiştir. Kaçan Bolşeviklerden çok sayıda çeşitli mühimmat ele geçirilmiştir. Bolşevik Rus ve Ermeni kuvvetlerinin Bakü istikametinde kaçışları sürmüştür. Bu savaşta 28. Tabur Komutanı Yüzbaşı İzzet Efendi ile 4 er şehit olmuş ve 20 er de yaralanmıştır.¹⁸²

Şunu da belirtmek gerekir ki Şamahı için yapılan muharebede Amazaps'ın idaresindeki 3. Tugay özel gaddarlık göstermiştir. Bolşevik birlikleriyle beraber Teravakimov, Amazaps vb. müfrezeleri Müslüman halkına karşı yaptıkları katliamda şöhret kazanmışlardır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacinski 15 Temmuz 1918 tarihinde, Başbakan Fethali Han Hoyski'ye mektup

---

¹⁸⁰ Aydın ve Acar, *age.*, 351.

¹⁸¹ Kürkçüoğlu, *age.*, 192-193.

¹⁸² Yüceer, *age.*, 124-125.

yollayarak, Müslümanlara karşı şiddet hareketlerini araştıran olağanüstü bir komisyonun kurulması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁸³

Nuri Paşa, Şamahı'nın ele geçirilmesinin ardından, Kuzey Grubu'nun süvari müfrezeleriyle izlenmesine devam edilirken, Güney Grubu'nun Hacıkabul İstasyonu'nu ve buradaki su kaynaklarını ele geçirmesini Şark Cephesi Komutanlığı'ndan talep etmiştir.¹⁸⁴ Kafkas İslam Ordusu kuvvetleri, Kuzey ve Güney Grupları ile birlikte iki koldan Bakü'ye doğru yürüyüşüne devam etmiştir. Demiryolu boyunca ilerleyen Güney Grubu 26 Temmuz'da Karasu İstasyonu'nu, 27 Temmuz 1918 tarihinde de Hacıkabul İstasyonu'nu ele geçirmiştir. Kuzey Grubu da 28 Temmuz 1918'de Postacengi (Çengiposta) bölgesini ele geçirmiştir ve böylece Bakü'ye yönelen kısaç daraltılmıştır.¹⁸⁵ Postacengi'de bulunan 150 süvari ve 200 piyadeden meydana gelen düşman kuvveti, bir top ve iki zırhlı otomobili arkada bırakarak geri çekilmek durumunda kalmıştır. İncelemelerde, Postacengi bölgesindeki Kaçalar Köyü'ne kadar gidilmiştir.¹⁸⁶

Nahçıvan ve Birinci Bakü Taarruzu (5 Ağustos 1918)

Bu esnada 29 Haziran 1918 tarihinde Şark Orduları Grup Kumandanlığı'na Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa¹⁸⁷ atanmıştır. Kafkas İslam Ordusu'nun mezkûr grubun emrinde olması sebebiyle bu tarihten itibaren Azerbaycan'daki askeri harekâtı amca-yeğen beraber yöneteceklerdir.¹⁸⁸ Ayrıca Haziran ayı içerisinde Taşnak Ermeni General Andranik'in 15.000 kişilik büyük bir birlikle Nahçıvan hudutlarından girerek Müslüman halkı katle, mallarını talana, köylerini de ateşe verdiği bilgisi gelmiştir. Aynı çeteler Osmanlı ordusuna da saldırılar düzenlemeye başlamışlardır.¹⁸⁹ Bu durum üzerine Kazım Karabekir komutasındaki birlikler de Nahçıvan'ı kuşatmıştır. Sonunda

---

¹⁸³ Gasimov, *age.*, 34-35.

¹⁸⁴ Karaköse, *age.*, 156.

¹⁸⁵ Şimşir, *age.*, 37.

¹⁸⁶ Mustafa Görüryılmaz, *Türk İslam Kafkas Ordusu ve Ermeniler 1918*, (İstanbul: Babiali Kültür Yayıncılığı, Birinci Baskı, Mayıs 2015), 251-252.

¹⁸⁷ *Halil Kut Paşa (1882-1957)*: 1882'de İstanbul'da doğdu. Enver Paşa'nın kendisinden bir yaş küçük amcasıdır. "Kut'ül Ammare Kahramanı" olarak bilinir. Harp Akademisi'nde Mustafa Kemal ile sınıf arkadaşıdır. Daha sonra İttihat ve Terakki Partisi'nin üyesi olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda Kut'ül Ammare cephesinde General Townshend komutasındaki İngiliz kuvvetlerini esir almıştır. Ardından Irak Askeri Valiliği'ne getirilmiştir. Daha sonra 6. Ordu Komutanlığına atanmıştır. Kafkas İslam Ordusu ileri harekâtına katılmış ve Bakü'nün alınmasında görev almıştır. Daha sonra belli bir süre yurtdışında kalmışsa da ilerleyen zamanlarda Türkiye'ye dönmüş ve 1957 yılında İstanbul'da yaşamını yitirmiştir.

¹⁸⁸ Konak, *age.*, 196.

¹⁸⁹ Cankorel, *age.*, 49.

Türk ordusu 19 Temmuz 1918 tarihinde Nahçıvan'ı kurtarmış ve Andranik'in zulmüne son vermiştir.¹⁹⁰

Kafkas İslam Ordusu'nun pek çok bölgeyi alması ve Bakü'ye sadece 2 km yaklaşmış olması, Çarlık taraftarı olan Rus Kazağı Albay Biçerakov'u ve birlikte hareket ettiği Kızıl Ordu'yu hayal kırıklığına uğratmıştır. Albay Biçerakov artık bu ordunun kumandasını terk edip kendi grubuyla hareket edecektir. Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye yaklaşması Bolşevikler, Taşnaklar ve Biçerakov'un birliklerini Bakü'ye doğru çekilmek durumunda bırakmıştır.¹⁹¹ Bu esnada Bakü'nün yönetimini 31 Temmuz 1918'de darbeyle ele alan Menşevikler, İngiliz Generali Dunsterville'den şehri koruması için yardım talebinde bulunmuşlardır. Bu durum üzerine İngiliz birlikler 4 Ağustos 1918'de Bakü'ye gelmişlerdir. Bakü o zamanlar %70'i Ermenilerden oluşan Bakü Sovyeti tarafından yönetilmekteydi. Bakü Sovyeti ise Ermeniler, Bolşevikler ve Menşeviklerden oluşmaktadır. Yani o tarihte Azerbaycan Türkleri, Bakü yönetiminde söz sahibi değillerdir.¹⁹²

Nuri Paşa yalnızca Bakü cephesiyle ilgilenmemiş, Azerbaycan'daki bütün Müslümanların güvenliklerini sağlamaya çalışmıştır. Karabağ bölgesinde Müslüman halka karşı Ermeni tecavüzlerinin artması üzerine Nuri Paşa, 28 Temmuz 1918'de Karabağ'da bir bölge komutanlığı kurarak bölgeye Osmanlı askeri ile Azerbaycanlı milisleri yollamıştır. Nuri Paşa, Bakü önlerinde şehre yapacağı taarruzu planlarken, Osmanlı Genelkurmayı'na yapılan Alman baskıları da son raddeye gelmiştir.¹⁹³ Sonunda Nuri Paşa'nın emriyle Bakü'ye karşı 5 Ağustos 1918 tarihinde saat 04.25'te şiddetli bir topçu baraj ateşi desteğinde Türk taarruzu başlatılmıştır. Bu taarruz karşısında direnme gücü kırılan düşman kuvvetleri Bakü çevresindeki mevzilerini boşaltarak geri çekilmeye başlamışlardır. Düşman birliklerinin birinci savunma hattı kırılmış ve ele geçirilmiş, ikinci savunma hattına da yaklaşmıştır. Ancak top mermisinin tükenmesiyle ilerleme durmuş ve düşmanın karşı taarruzuyla Kuzey ve

---

¹⁹⁰ Gasimov, *age.*, 35.

¹⁹¹ Musa Qasımlı, "Osmanlı'nın Son Zaferi", *Derin Tarih*, Sayı: 78, Eylül 2018, 48.

¹⁹² Mustafa Budak, "İngilizler Osmanlı Ordusu'nun Fethini Engelleyemedi", *Derin Tarih*, Sayı: 78, Eylül 2018, 56.

¹⁹³ *Alman Baskısı*: Kafkas İslam Ordusu'nun kısa süre içerisinde Bakü kapılarına dayanmasıyla Alman baskısı artmıştır. 4 Ağustos 1918'de General Ludendorff, Enver Paşa'ya bir mektup yazarak, "eğer Türk askerleri Azerbaycan Harekâtı'nı hemen sonlandırmazlarsa Osmanlı Genelkurmayı'ndaki bütün Almanları geri çekeceğini, Türkler tarafından anlaşma şartlarının çiğnenmesi yüzünden Rusya ile yeni bir savaşın başlamasına izin veremem" demiştir. Bkz. Ulrich Trumpner, *Germany and The Ottoman Empire (1914-1918)*, Princeton University Press, 1968, s. 187-200.

Güney Grupları kuvvetleri Bakü'ye 4 km mesafedeki Bibiheybat - Balacari demiryolunun batısındaki hatta çekilmek durumunda kalmışlardır. Bu durum üzerine Nuri Paşa eksikleri gidermeye çalışmış ve yardım talebinde bulunmuştur.¹⁹⁴ 5 Ağustos 1918'e kadar süren kanlı çarpışmalarda düşman kuvvetleri 2.000 kayıp vermiş, Kafkas İslam Ordusu'ndan ise 139 asker ve 9 subay şehit olmuş, 463 kişi de yaralanmıştır. Sonuç itibarıyla Kafkas İslam Ordusu mevcut kuvvetleriyle (5. Kafkas Tümeni, 38. Piyade Alayı ve milisler) Bakü'yü zapt edememiştir.¹⁹⁵

İkinci Bakü Taarruzu (15 Eylül 1918)

Birinci Bakü taarruzunun başarısızlıkla neticelenmesi Bakü'deki Türkleri üzdüğü gibi İstanbul'da da büyük üzüntü yaratmıştır. Birinci Bakü taarruzunun ardından Bakü'nün kurtuluşu için belirleyici olan asıl savaşa 40 günlük bir ara verilmiştir. Nuri Paşa'nın Bakü'ye başarılı bir şekilde saldırısı için hazırlığı oldukça zaman almıştır.¹⁹⁶ Ayrıca 1918 yılının Ağustos ve Eylül aylarından Bakü'den Lenkeran'a gelen 2000 kişilik Ermeni silahlı müfrezesi Müslüman halka karşı kırım gerçekleştirmiştir.¹⁹⁷

İkinci Bakü saldırısı için hazırlıklar tamamlanmış ve 5. Kafkas Tümeni'ne Mürsel Paşa, 15. Piyade Tümeni'ne Süleyman İzzet Bey, Güney Grubu kuvvetlerine ise Albay Cemil Cahit Bey komuta etmesi için görevlendirilmiştir. Birkaç gün süren başarılı çarpışmalardan sonra Novhanı, Goradil, Pirşığı, Kürdehanı ve Fatmayı köyleri Kafkas İslam Ordusu tarafından alınmıştır. Yine Maştağa ve Hökümeli köylerinde pozisyonlarını sabitleyen Kafkas İslam Ordusu, yerli halkı da Bakü'nün kurtarılması için işin içine çekmiştir. 25 Ağustos 1918'den 13 Eylül 1918'e kadar süren çarpışmalarda Kafkas İslam Ordusu büyük başarılar elde ederek Bakü'ye yaklaşmıştır. 14 Eylül 1918'de Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa, Bakü'nün kurtarılışını tamamlamak için 100 sayılı emri imzalamıştır. Savaş için Kafkas İslam Ordusu'nun toplamda subay sayısı 14 bine ulaşmıştır. Bunların 8 bini Osmanlı, 6 bini ise Azerbaycanlı asker ve subay olmuştur.¹⁹⁸

---

¹⁹⁴ İsmail Özer, *Nuri Paşa (Killigil), Hayatı, Askeri ve Siyasi Faaliyetleri*, (Yüksek Lisans, Gazi Üniversitesi, 2005), 56-60-61-62.

¹⁹⁵ Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin*, 210.

¹⁹⁶ Mehman Süleymanov, *Nuru Paşa ve Silahdaşları*, (Bakı, 2014), 109.

¹⁹⁷ Gasimov, *Bakü'nün Kurtarılması*, 35.

¹⁹⁸ Anar İsgenderov, "Kafkas İslam Ordusu Altın Şehri Nasıl Kurtardı?", *Derin Tarih*, Sayı: 78, Eylül 2018, 64.

15 Eylül 1918 sabahı Bakü taarruzu başlamıştır. Sabah saatlerinde başlayan hücum sonuç vermeye başlamış ve Kardeşehir, Ermenikent ve Ahmetli yönünde düşmanın saldırısı şiddetle bertaraf etmiştir. Bu durum üzerine Kafkas İslam Ordusu'nun durdurulmasının imkânsızlığını anlayan Sentrokaspi (Merkez Kaspi (Hazar)) yönetimi görüşmelere başlamaya karar vermiştir.¹⁹⁹ 5. Tümen karargâhına gelen heyetle Bakü'nün teslim şartları kararlaştırılmış ve şunlar belirlenmiştir;

- 1- Bakü'nün şartsız teslim edilmesi,
- 2- Bakü'deki düşman kuvvetlerinin teslim edilmesi,
- 3- Top ve silahların, binaların ve diğer tesislerin teslim edilmesi,
- 4- Nargin Adası'nda bulunan Türk, Alman ve Avusturya tutsaklarının serbest bırakılması,
- 5- Silah depolarının, erzakın, otomobillerin, kamyonların, zırhlı arabaların, uçakların ve diğer askeri mülkiyetin teslim edilmesi olmuştur.

Bu koşulların kabul edilmesiyle beraber halkın sükûneti, yaşamları ve taşınmazlarının emniyeti için özel bildiri hazırlanarak Sentrokaspi kuruluna iletilmiştir. Ağustos ayının başından 15 Eylül'e kadar 5. Kafkas Tümeni 1.130 şehit vermiştir. Kafkas İslam Ordusu'nun ise Haziran'ın ortalarından 15 Eylül'e kadar 4 binden fazla asker ve subayı şehit olmuş ve ayrıca Azerbaycan gönüllü birlikleri de kayıplar vermiştir. Böylelikle 15 Eylül 1918'de saat 3'ten sonra Bakü topyekûn Kafkas İslam Ordusu'nun kontrolüne geçmiştir.²⁰⁰

Sonuç itibariyle Almanlar tüm baskısına rağmen Bakü tekrar Türklerin eline geçmiş, esaretten kurtulmuş ve 28 Mayıs 1918 tarihinde kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, 15 Eylül 1918 tarihinde başkentine tekrardan kavuşmuştur. Bakü'nün kurtarılmasıyla çalışmalarını savaşın başlangıcından beri Gence'de sürdüren Azerbaycan hükümeti de Bakü'ye taşınmış ve 20 Eylül 1918'de bir hükümet bildirisi yayınlanmıştır.²⁰¹ Türk ordusunun Bakü'yü esaretten kurtarmasının yasal ve siyasi yönü Batum Antlaşması'nda öngörülen karşılıklı yardımla alakalı taahhüde bağlı

---

¹⁹⁹ İsgenderov, *age.*, 65.

²⁰⁰ Zekeriya Türkmen, "100 Yıllık Kardeş Kömeği, Kafkas İslam Ordusu'nun Zafer Yürüyüşü -2", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 382, Ekim 2018, 52.

²⁰¹ Nasır Yüceer, "Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü Harekâtı", *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu*, Ed: Mehmet Rıhtım-Mehman Süleymanov, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2012), 325.

idiyse, manevi yönü Mart 1918'de Bakü'de Müslümanlara karşı gerçekleştirilen kırım ve onların kurtarılmasına bağlı olmuştur.²⁰²

Bakü'nün kurtuluşu her iki ülkenin devlet adamları ve halkları tarafından sevinçle karşılanmış ve coşkuyla kutlanmıştır. Kuzey Kafkasya'da dahi bu haber sevinçle karşılanmış ve Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti Hükümet Başkanı Abdülmecid Çermoy, Nuri Paşa'yı kutlamıştır.²⁰³

Bakü'nün kontrol altına alınmasının ardından, Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığı karşısında duran vazifelerden biri de Kafkaslara askeri güçlerin yollanması meselesi olmuştur. Zira bu bölgeler yabancı güçler tarafından yine de tehlike oluşturmaya devam etmiştir. Azerbaycan istiklalini ilan etmişse de, bölgede Ermeni faaliyetleri bitmemiştir. Ermeniler, Dağlık Karabağ'da kanlı çatışmalar gerçekleştirerek Müslümanları buradan çıkarmaya çalışmıştır. Ermeniler, Müslümanların Karabağ'ın yönetiminde esas rol almalarını bir türlü kabullenememişlerdir.²⁰⁴ Bu durum üzerine Kafkas İslam Ordusu'nun bir kısmı Karabağ bölgesinde Ermeni-Taşnak güçlerinin Azerbaycan ahalisine karşı gerçekleştirdiği katliamların önlenmesi için yardıma gitmiştir. Kafkas İslam Ordusu'nun diğer bir kısmı da Kuzey Kafkasya'ya doğru harekete geçmiştir.²⁰⁵

1 Ekim 1918'de Kafkas İslam Ordusu tarafından başlatılan Karabağ Harekâtı, 8 Kasım 1918'de bitmiştir. Hemen hemen 40 gün süren bu harekâta, Şuşa'ya sığınan 20 bin civarındaki Türk'ün Andranik birliklerinin eline geçmesi önlenmiştir. Karabağ bölgesi de Ermeni çetelerinden temizlenmiştir. Ardından askeri birlikler bölgeden ayrılmıştır.²⁰⁶

3.1.2. Kafkas İslam Ordusu'nun Dağıstan Harekâtı (Kuzey Kafkasya)

Kuzey Kafkasya'da yaşayan halkın büyük çoğunluğu Müslüman'dır. Dağıstan'ın tıpkı Azerbaycan gibi stratejik bölgede yer alması, enerji kaynakları bakımından zengin olması ve sulak bir bölgede olması Rusya tarafından göz ardı edilmemiştir. Ruslar tarafından bölgeye yapılan ilk işgal girişimi 1556'da Türk şehri

---

²⁰² Gasimov, *Bakü'nün Kurtarılması*, 43.

²⁰³ Türkmən, *100 Yıllık Kardeş Kömeği -2*, 53.

²⁰⁴ Mustafayev, *Kafkas İslam Ordusu'nun*, 28.

²⁰⁵ İsgenderov, *age.*, 65.

²⁰⁶ Görürülmaz, *age.*, 397-398.

Astrahan'a olmuştur. Bu süre zarfından sonra da sık aralıklarla Ruslar bölgeyi ele geçirmek için çaba harcamış, Türklere ve Müslümanlara karşı her türlü baskı, şiddet, işkence ve sürgün politikası uygulayarak onları sindirmeye çalışmıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kuzey Kafkaslarda yaşayan Türk ve Müslüman kavimler, Rus Çarları tarafından Terek Irmağı boyunca yerleştirilen Rus Kazakları ile Kızıl Bolşeviklerin baskılarına ve saldırılarına maruz kalmışlardır. Ancak Rusya'da ortaya çıkan 1917 İhtilaliyle başta Osetin, İnguş, Çeçen ve Türkler (Azerbaycan Türkü, Nogaylar) olmak üzere, o bölgede yaşayan halklar, Rus Çarları tarafından zorla ellerinden alınan eski topraklarının bir kısmına sahip olmak için harekete geçmişlerdir. Rus İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla Kafkaslardaki Türk ve Müslüman halklar, bir taraftan İngiliz casuslarının kışkırtmasıyla, birbirine düşürülmeleriyle, Çarlık yandaşlarının baskı ve tehditleri, bir taraftan da Bolşeviklerin saldırıları arasında kalmışlardır. Bu kapsamda birlik olma yollarını arayan Kafkas halkları, müstakil bir devlet kurabilmek için harekete geçmişlerdir.²⁰⁷

Sonuçta 11 Mayıs 1918 tarihinde Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti²⁰⁸ istiklalini duyurmuştur. Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti'ni ilk tanıyan ve destek olan devletler Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Halk Cumhuriyeti olmuştur.²⁰⁹ Kuzey Kafkasya'dan İstanbul'a gelen bir heyet Osmanlı devlet adamlarıyla görüşmüş ve dışarıdan gelen tehlikelere karşı yardım istemiştir. Osmanlı Devleti ile Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti arasında 8 Haziran 1918 tarihinde Batum'da geniş kapsamlı bir dostluk ve yardım antlaşması ("Muhadenet" (Dostluk) Muahedenamesi) imzalanmıştır.²¹⁰ Bu antlaşmaya göre, Osmanlı İmparatorluğu, Dağıstan'a askeri yardımda bulunacak ve dışarıdan gelebilecek her türlü tehlikelere karşı Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti'nin öz topraklarını savunmasında yardımcı olacaktır. Bu antlaşmanın ardından Kuzey Kafkasya'da hareketli günler başlamıştır.²¹¹

---

²⁰⁷ Görürüylmaz, *age.*, 437-438-439.

²⁰⁸ *Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti*: Devletin resmi adı diplomatik vesikalarda: "Şimali Kafkas Cibaliyyun İttihadı Cumhuriyeti / LaRepublique de L'Union des montagnards du Caucase" şeklinde Türkçe ve Fransızca kaydedilmektedir.

²⁰⁹ Kürkçüoğlu, *age.*, 281.

²¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), HR-HMŞ-İŞO-124.16.04, 5-6.

²¹¹ Halil Bal, "Kuzey Kafkasya'nın İstiklali ve Türkiye'nin Askeri Yardımı, (1917-1918)", *Kafkas Araştırmaları III*, (İstanbul: Çetin Matbaası, 1997), 47-49.

Osmanlı hükümeti, Azerbaycan halkının yardım isteklerine çağrısız kalmadığı gibi, Kuzey Kafkasya halkının da yardım isteğine kayıtsız kalmamış ve Kuzey Kafkasya’da bir askeri teşkilat oluşturmak için çalışmalara başlamıştır. Bu kapsamda Çanakkale Grubu ve 14. Kolordu Komutanı Met Yusuf İzzet Paşa hem “*Şimali (Kuzey) Kafkas Kumandanı*” ve hem de Şimali (Kuzey) Kafkas Cumhuriyeti nezdinde Osmanlı hükümetinin siyasi ve askeri temsilcisi olarak yeni görevine tayin edilmiştir.²¹² Kafkas İslam Ordusu’nun Komutanı Nuri Paşa, Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti Hükümet Başkanı Abdülmecid Çermoy’un ısrarlı taleplerinden sonra Kuzey Kafkasya’ya, 3 Haziran 1918’de Mithat Şaplı, Muzaffer Bey ve İsmail Hakkı (Berkok) Bey’i teşkilat oluşturmak üzere Kuzey Kafkasya Komutanı (Vekili) olarak Dağıstan’a, Şeki ve Zakatala (Azerbaycan) bölgelerine göndermiştir.²¹³ Şeki’de belli bir süre kalan İsmail Hakkı Berkok ve arkadaşları, burada askeri ve idari teşkilat yaparak güvenliği sağlamıştır. Ayrıca burada Harbiye Nezareti’nin, Kuzey Kafkasya Kolordusu Erkânıharbiye Reisliğine (Kurmay Başkanlığı) atandığı emrini alan İsmail Hakkı Bey, emrinde bulunan 74 subay ve 577 askerden meydana gelen Osmanlı ordusu ile Dağıstan’a gitmiştir.²¹⁴

15. Piyade Tümeni’nin Dağıstan’daki Muharebeleri

Kuzey Kafkasya’ya bu ordu ile giden İsmail Hakkı Bey, Dağıstan’ın dağlık bölgesinde, Albay Tarkovski ile Albay Caferov’un liderliği altında Bolşeviklere karşı vuruşan ve karargâhları Gunib’de bulunan Dağlı gönüllüleriyle birleşecektir. Bu birliğin tümü Çerkeslerden meydana gelmektedir ve birlik komutanı İsmail Hakkı Berkok da Çerkes’tir. Osmanlı Devleti tarafından Dağıstan’ın kurtuluşu için 15. Piyade Tümeni yollanır. Dağıstan gönüllüleriyle birleşmiş ve Kuzey Kafkasya Ordusu ismini almış bu askeri birliklere Yusuf İzzet Paşa Kumandan, İsmail Hakkı Bey de Kurmay Başkanı olarak atanmıştır.²¹⁵

Dağıstan harekâtına başlanmasını gerektiren pek çok sebep vardır. En önemli sebebi ise bölgede Bolşeviklerin yoğun faaliyetlerde bulunmasıdır. İsmail Hakkı Bey, 21 Haziran 1918 tarihinde tüm Kuzey Kafkas Müslümanlarına hitaben bir bildirme

---

²¹² Akgüller, *age.*, 118-119.

²¹³ Göyüşov, *Kuzey Kafkasya Dağlılarının*, 215.

²¹⁴ Bal, *Kuzey Kafkasya’nın İstiklali*, 50.

²¹⁵ Altay Göyüşov, “Kafkas İslam Ordusu’nun Dağıstan Harekâtı”, *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Oluşumu*, Ed: Mehmet Rıhtım-Mehman Süleymanov, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2012), 365.

yayınlanmış ve burada halkı birlik olmaya ve Bolşeviklere karşı mücadele etmeye teşvik ederek, onların milli duygularını canlandırma çabasında olmuştur. Ağustos ayının ortalarında İngilizlerin de desteğini alan Kazak Albay Biçerakov kuvvetlerinin istilası ilerlemiştir. 1 Ekim 1918'de Nuri Paşa'dan emir alan 15. Piyade Tümeni Dağıstan'da harekete geçmiştir.²¹⁶

Süleyman İzzet Bey komutasındaki 15. Piyade Tümeni Derbent yönünde görevlendirilmiş ve 6 Ekim 1918'de Derbent Bolşeviklerin elinden alınmıştır. Bu esnada 10 Ekim 1918'de Kuzey Kafkasya Komutanlığı'na atanan Yusuf (Met) İzzet Paşa Derbent'e gelmiş ve Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti devlet adamlarıyla görüşmeler yapmıştır. 12 Ekim 1918 tarihinde de Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa Derbent'e gelmiştir. Yapılan görüşmeler sonucunda tüm kuvvetlerin birleştirilerek hücumu geçilmesi ve Kafkasya'nın düşman birliklerinden temizlenmesi kararlaştırılmıştır. Aynı zamanda Kafkas İslam Ordusu'na bağlı bir şekilde süren Kafkasya harekâtı, Yusuf İzzet Paşa'nın gelmesiyle ayrı bir komutanlık olarak genel karargâha bağlanmıştır.²¹⁷

20 Ekim 1918'de Mahaçkale'yi Albay Biçerakov'dan almak için harekete geçilmiştir. Türk ve Dağlı kuvvetleri Derbent'i aldıktan sonra yola çıkarak kademeli bir şekilde ilerleyişini sürdürmüş ve sonunda diğer hedef olan Petrovsk (Şamilkale) şehri, düşmanın elinden 7 Kasım 1918'de alınmıştır. Böylelikle Dağıstan ve Çeçenistan, Bolşevik istilasından kurtarılmıştır. Bu esnada Dağıstan'ın mühim şehirlerinden biri olan Temirhan Şura da ulusal kuvvetler tarafından kurtarılmıştır. Tarki Dağları'ndaki düşman kuvvetleri tamamen ortadan kaldırılmıştır. Böylelikle Türk ordusu sayesinde gerek Beyaz, gerekse Kızıl Rus birlikleri, Kuzey Kafkasya'nın büyük bir bölümünden çıkarılmıştır. Türk ordusu ve ulusal kuvvetler duruma hâkim olmuştur. Gerçekleşen bu askeri harekâtlarda Türk kuvvetleri, 7 subay, 158 er şehit; 16 subay, 346 er yaralı ve 20 er kayıp vermiştir.²¹⁸

Kasım ayında düşman ile çarpışmalar sürerken, Biçerakov, Yüzbaşı Ragozi ile Kafkas Komutanlığı'na bir mektup yollamıştır. Ordu Komutanı'na ulaştırılan bu mektupta Birinci Dünya Savaşı'nın bittiği ve antlaşma imzalandığı yazılmıştır. Bahsi

---

²¹⁶ Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda*, 185-186-192.

²¹⁷ Cem Kumuk, *Kafkasya Aydınlık Günlerini Arıyor..Neredesin Prometheus?* , (İstanbul: Alfa Yayınları, 1. Baskı, Eylül 2004), 125.

²¹⁸ Akgüller, *age.*, 123.

geçen antlaşma “30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes Antlaşması” olmuştur. Kafkas Komutanlığı ise Başkomutanlık makamına henüz bu hususta bir bilgi gelmediği ve burada yapılan savaşın müstakil Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti ile yapılmakta olduğunu ve bu antlaşma ile bir ilgilerinin olmadığı yanıtı verilmiş ve Mahaçkale’yi boşaltmaları istenmiştir. Neticede gerçekleşen çarpışmalarda 8 Kasım 1918’de Mahaçkale de kurtarılmıştır. Biçerakov ve birlikleri çok ağır kayıplar vererek gemilerle İran’a doğru kaçmıştır.²¹⁹

Kuzey Kafkasya’da harekâtı başarıyla sürdüren 15. Piyade Tümeni, Dağıstan’da düşman birliklerine karşı savaşmıştır. Ayrıca Türk askeri kuvvetleri, bölgedeki çetin tabiat şartlarıyla da mücadele etmek durumunda kalmıştır. Dağıstan’da Türk ordusu ile Dağlı birliklerine karşı savaşan düşman kuvvetleri, esas itibariyle bir kısmı İngiliz ve Rus, büyük çoğunluğu ise Rus Kazakları, yerli halk ve Ermenilerden oluşmuştur.²²⁰ Fakat Türk ordusunun Kuzey Kafkasya’ya girmesiyle, buradaki işler düzelmeye başlamış ve Dağıstan bölgesinde milli otorite tesis edilmiştir.²²¹ Ancak Türk ordusunun daha sonra 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması’ndan dolayı Kafkasya’dan çekilmesiyle Azerbaycan ve Dağıstan’da yürütülen başarılı harekâtlar burada noktalanmıştır. Bu süreçten sonra Azerbaycan ve Dağıstan, Türk ordusunun bölgeden ayrılmasıyla birlikte tekrar düşman birlikleri tarafından işgal edilmiştir.

3.2. Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı Yenilgisi Ve Mondros Ateşkes Antlaşması

3.2.1. Osmanlı Devleti’nin Savaştan Çekilmesi ve Birinci Dünya Savaşı’nın Sonu

Ekim 1918’de Birinci Dünya Savaşı’nın sonunun yaklaştığı belli olmaya başlamıştır. Kafkasya’ya özel önem veren Enver Paşa, Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa’ya 3 Ekim 1918’de bir telgraf çekmiştir. Bu telgrafta, Almanya da dâhil olduğu halde yakında barış görüşmelerine başlanmasının muhtemel olduğu, barı görüşmelerinde milliyet esaslarına göre hak iddia edilmek lüzumu sebebiyle Osmanlı

---

²¹⁹ Kumuk, *age.*, 126.

²²⁰ Görürülmaz, *age.*, 466-468.

²²¹ Akgüller, *age.*, 123.

Devleti'nin Kafkasya'daki durumunun güçlü olması ve özellikle Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya hükümetlerinin takviye edilmelerinin gerektiğini haber vermiştir.²²²

Enver Paşa 13 Ekim 1918 tarihinde Nuri Paşa'ya çektiği telgrafta ise bu iki müstakil devletin ayakta kalabilmesi için “*Şarki Kafkas Hükümeti*” adı altında birleşerek bir İslam hükümeti oluşturmalarını ya da acilen konfederasyona gitmelerini sağlayacak önlemlerin alınması talimatını vermiştir. Nuri Paşa bu doğrultuda çalışmalara başlamış fakat Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti'nin Sünni, Azerbaycan'ın ise Şii olması bu birleşmenin gerçekleşmesine engel olmuştur.²²³

Enver Paşa, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlıklarının İtilaf Devletlerine kabul ettirilmesi hususunda teşebbüslerde bulunması için Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'ya talimat verilmesini, Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa'ya bildirmiştir. Gümrü'de bulunan Halil Paşa'nın 16-17 Ekim 1918'de Nuri Paşa'ya haber verdiğine göre Enver Paşa onun Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'ın bağımsızlıklarının İtilaf Devletleri tarafında tanınmasının temini hususunu sadece Azerbaycan Başbakanı ve güvenilir birkaç kişiyle gizlice görüşülmesini sonra Tahran'a birisini yollayarak İngiliz ve Amerikan konsoloslarıyla görüşülmesini talep etmiştir. Enver Paşa'ya göre Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlıkları onaylanırsa kendilerinin tarafsız kalacakları bu konsoloslara bildirilmelidir. Şayet konsoloslar razı edilmezse biraz daha uygun davranarak bağımsızlıklarının tanınması halinde Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın Bolşeviklere karşı İtilafçılarla beraber hareket edeceklerini haber vererek bu devletlerin bağımsızlıklarının İtilaf hükümetlerince onaylanması için çalışılmalıdır. Bir yandan İngilizlerle görüşülürken, Bolşeviklerle de görüşülmeye çalışılması, Bolşeviklerin Kuzey Kafkas - Dağıstan bölgelerinden temizlenmesi mümkün görülmüştür. Ancak İstanbul'a sevki emredilmiş kuvvetlerin sevkine zarar gelmemelidir.²²⁴

Harbiye Nezareti (Milli Savunma Bakanlığı) görevinden istifa edecek olan Enver Paşa, 15 Ekim 1918'de Nuri Paşa'ya Harbiye Nazırı olarak son emirlerini vermiş, mevcut vaziyeti ve yapılması gerekenleri belirtmiştir. “*Belki zahiren Azerbaycan'dan ve Kafkasya'dan kuvvetlerimizi çekmiş görünmeye mecbur olacağız.*”

---

²²² Özer, *age.*, 94-95.

²²³ Saime Yüceer, *Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri*, (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2. Baskı, Ocak 2016), 52.

²²⁴ Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918)*, (Doktora, İstanbul Üniversitesi, 1996), 204.

Böyle bir halde Azerbaycan ve Şimali (Kuzey) Kafkasya'nın kendi kuvvetlerine istinat zamanı gelecektir. Binaenaleyh Kafkasya'da kalacak kuvvetler Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'nın kendi kuvvetleri olarak kalmak için şimdiden bu kuvvetleri esas ittihaz ile hem bunları genişleterek hem de yeni teşkilat yaparak bu suretle kuvvetlendirmeye bakmalıdır. Ermenilerle artık iyi geçinmeye gayretle sulh müzakeresinde onlarla birlikte istiklalleri için çalışmak lazımdır. Orada çalışacak zabitan ve saire Azerbaycan tebaası olarak kalsın ve hükümet çekilmek emri verse bile orada kalmak üzere tertibat ittihaz edilsin. Rus esliha ve cephanesinden olmak üzere Azerbaycan'a mümkün mertebe çokça silah ve saire gönderilsin. Oradaki adli ve maarif ve saire teşkilatı için silah altındaki bu cins memurlardan Şark Orduları Grubu kâfi miktarda oraya gönderilmelidir".²²⁵

Enver Paşa'nın istifasının ardından 14 Ekim 1918'de yeni hükümeti kuran Sadrazam ve Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa'nın ateşkes müzakerelerine başlamak için ilk el attığı olaylardan biri de Kafkas meselesi olmuş ve "*Kuzey ve Güney Kafkas Ordularının kaldırıldığını ve Brest-Litovsk Antlaşması haricinde olarak işgal edilen Kafkas aksamının 24 Ekim 1918'den itibaren 6 hafta içinde boşaltılması*" nı isteyen emrini yollamıştır. Bu talimat 11 Kasım 1918'de Nuri Paşa tarafından Kuzey Kafkas Komutanlığına iletilmiş ve Petrovsk cephesindeki Osmanlı birliklerinin Batum'a nakline başlanması talep edilmiştir.²²⁶

Ayrıca Harbiye Nezareti'nin 26 Ekim 1918'de 5236 numaralı diğer bir emrine göre ise Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da hizmet etmek arzusunda olan subay ve askerler kalabilecektir. Buldukları yerlerde kalmak isteyenlerle 3 yıl için kontrat yapılacak ve bir seneden önce bu kontrat fesh edilmeyecektir. Her yıl iki ay izin verilecek ayrıca ailelerin nakil masrafları da karşılanacaktır. Bunun haricinde diğer kalanların Türkiye'deki her türlü hakları muhafaza edilecektir. Bu durum üzerine Nuri Paşa Azerbaycan Ordusu Komutanlığı'nı ve Yusuf İzzet Paşa ise Kuzey Kafkas Ordu Komutanlığı'nı kabul ederek Kafkasya'da kalmaya karar vermişlerdir. Birçok subay ve asker dahi kalmak için müracaat etmeye başlamıştır.²²⁷

Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine doğru İtilaf Devletleri'nin durumu hiç iç açıcı değildir. Rusya'da oluşan Bolşevik İhtilali sonucu Rusların savaştan çekilme

---

²²⁵ Özer, *age.*, 95.

²²⁶ Bal, *Kuzey Kafkasya'nın İstiklali*, 89.

²²⁷ Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin (Kitap)*, 228.

kararı alması, Sırbistan'ın yenilmesi, İtalya'nın Caporetto hezimetini ve Romanya'nın mağlubiyeti İtilaf Devletleri'ni son derece büyük bir sıkıntıya sokmuştur. Aynı zamanda savaşa katılan ülkelerin halkları da yıllardır süren savaşın sonunda artık bitip tükenmiştir. Artık her iki taraf için de barış kaçınılmaz olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanı Wilson, 8 Ocak 1918 tarihinde “*Wilson İlkeleri*” olarak tarihe geçen ve savaşın bitmesinde mühim rol oynayan 14 maddeden oluşan çözüm önerisini dünya kamuoyuna duyurmuştur. Wilson ilkeleri herhangi bir koşula fırsat vermeden barış antlaşmasının yapılmasını öngörmüştür. Daha sonra Paris Barış Konferansı'nda galip sıfatıyla bulunan İtilaf Devletleri bu ilkelere çok fazla riayet etmemiştir.²²⁸

Osmanlı Devleti Çanakkale Cephesi'nde ve Kafkasya'da mühim başarılar elde etmiştir. Ancak diğer cephelerde ağır yenilgiler almış ve dört yıldır süren savaş Osmanlı Devleti'ne hem ekonomik, hem de sosyal açıdan büyük zarara uğratmıştır. 3 Mart 1918 tarihinde Brest Litovsk Barış Antlaşması'nın imzalanmasıyla Rusya'yı büyük devlet yapan özellikleri elinden alınmıştır.²²⁹

Ateşkes için müzakerelere başlayacak olan Ahmet İzzet Paşa, Kafkasya'dan çekilerek hiç olmazsa Brest Litovsk Barış Antlaşması ile alınmış olan Kars, Ardahan ve Batum'u elde tutmayı umut etmiştir.²³⁰

Osmanlı Devleti, 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Barış Antlaşması'yla doğu bölgesindeki topraklarını istiladan kurtarmış, Ermeni, Gürcü ve Azerbaycan Türklerinin Bolşevik idaresini tanımayarak istiklallerini ilan etmesi üzerine, bu durumdan yararlanarak Bakü petrolünü ele geçirmek için harekete geçmiştir. Buradaki maksat, Orta Asya'ya ulaşarak bölge ahalisinin de desteğini alıp, Pan-Türkist bir devlet kurmak olmuştur. Filhakika bu harekât başarılı olmuş, Eylül 1918'de Türk orduları Bakü'ye girmeye muvaffak olmuştur. Buradan daha ileriye gidilecekken, 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayan Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'ndan resmen çekilmiştir. Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin 624 yıllık tarihinin son savaşı olmuştur.²³¹

---

²²⁸ Söhrab Mustafayev, *1918-1922 Arası Türk-Rus İlişkilerinde Azerbaycan'ın Rolü*, (Yüksek Lisans, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2015), 66-67.

²²⁹ Antony Best, Jussı M. Hankımaki, Joseph A. Maiolo, Kirsten E. Schulze, *20. Yüzyılın Uluslararası Tarihi*, Çev: Taciser Ulaş Belge, (Ankara: Siyasal Kitabevi, Eylül 2012), 43.

²³⁰ Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin, (Tez)*, 205.

²³¹ Mustafayev, *1918-1922 Arası Türk-Rus İlişkilerinde*, 67.

3.2.2. Mondros Ateşkes Antlaşması - 30 Ekim 1918

Büyük güçlere ve ikmal yetersizliğine rağmen inatla cephelerde direnen Osmanlı İmparatorluğu, Limni Adası'nın Mondros Limanı'nda, Agamemnon Zırhlısı'nın üzerinde Amiral Calthorpe'un sunduğu barış koşullarını aynen kabul etmiş ve 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşması imzalanarak ateşkes emri iki tarafça kabul edilmiştir. Bu esnada, aceleci ve şahsi kararlarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nu Almanya'nın yanında Birinci Dünya Savaşı'na sokan İttihat ve Terakki önderleri, ateşkesin ardından İngilizlerin İstanbul'a geleceğini düşünüp, hemen partiyi dağıtma kararı almış ve ülkeyi terk etmişlerdir.²³²

25 maddeden meydana gelen ateşkes metnindeki hükümlere bakıldığında ateşkes antlaşması olması sebebiyle çoğunluğu askeri olmuştur. Ayrıca antlaşmayı imzalayan taraflar ise İngiltere tarafından Amiral Arthur Calthorpe, Osmanlı Devleti tarafından ise Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf, Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Kaymakamlarından Sadullah Beyefendi olmuştur.²³³

Antlaşmanın metninde yer alan askeri hükümleri sıralayacak olursak; 1. maddede Boğazların istihkâmlarıyla birlikte müttefiklere teslimi ve serbest geçişin sağlanması gerektiği, 2. ve 3. maddede Osmanlı Devleti karasularında mevcut torpil ve mayınların temizlenmesi ve bu işlerin yapılması sırasında Osmanlı ordusunun yardımcı olması, 4. maddede İtilaf Devletlerine mensup savaş esirlerinin bırakılması, 5. maddede sınırların korunması ve iç güvenliğinin sağlanması için gerekli askerin dışında kalan kuvvetlerin tamamen terhis edilmesi, 6. maddede Osmanlı Devleti karasularında inzibata memur küçük gemiler dışında tüm donanma, tersane, liman ve stratejik noktaların teslimi, 8. maddede limanların İtilaf Devletlerine düşman olan ülkelere kapalı tutulması, 10. maddede Toros tünellerinin ki askeri strateji açısından mühimdir, müttefikler tarafından işgal edilmesi yer almıştır.²³⁴

11. maddede Kafkasya'da ve Azerbaycan'da bulunan Osmanlı ordularının savaştan önceki sınırlara geri çekilmesi, 12. ve 13. maddelerde telli telsiz haberleşme

---

²³² Necati Aksanyar, "Emperyalizmin Kısıkcındaki Bir Milletın Yaşama Hakkının Organizasyonu ve Kahramanı Mustafa Kemal (13 Kasım 1918-16 Mayıs 1919 İstanbul)", *Akademik Bakış*, Sayı: 14, Nisan-2008, 5-6.

²³³ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri Cilt: 1 (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953), 519.

²³⁴ Zekeriya Türkmen, "30 Ekim 1918 Tarihli Mondros Ateşkes Antlaşmasına Göre Türk Ordusunun Kuruluş ve Kadrosuna Bir Bakış", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 11, Ankara 2001, 617.

araçlarıyla deniz ve kara ordusuna ait malzemelerin bozulması, 15. maddede demiryolları müttefiklerin denetimine bırakılması, 16. maddede Hicaz, Asir, Yemen, Suriye ve Irak'ta bulunan birliklerin İtilaf Devletleri komutanlarına bırakılması, 17. ve 18. maddelerde Trablus ve Bingazi'de bulunan kıtaların İtalyanlara teslim edilmesi, 19. maddede İttifak Devletlerine ait tüm subayların Osmanlı Devleti'nden ayrılması, 21. maddede İaşe Nezareti'nin İtilaf Devletlerine bağlı olması, 23. maddede Osmanlı hükümetinin İttifak Devletleriyle olan tüm iletişimini koparması koşulu ileri sürülmüştür.²³⁵

Mondros Ateşkes Antlaşması'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun hudutlarıyla alakalı olarak tek bir maddeye yer verilmiştir. Bu madde de, İran'ın kuzeybatısında ve Güney Kafkasya'da bulunan Osmanlı birliklerinin Birinci Dünya Savaşı'ndan evvelki sınırlara çekilecek olmasıdır. Ancak doğrudan hudutlarla ilgili olmayan 7. ve 24. maddeler gelecekte Osmanlı topraklarının işgaline sebep olabilecek nitelikte olmuştur. 7. madde, müttefiklerin güvenliklerini tehdit edecek bir durum söz konusu olduğunda ülkenin herhangi bir stratejik noktasının işgal edilmesine imkân tanımıştır.²³⁶ 24. maddenin Türkçe metninde *Vilayat-ı site*, yani *altı vilayet* terimi kullanılmakta iken, antlaşmanın asıl geçerli olan İngilizce metninde ise, *Six Armenian vilayets* ifadesi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki altı vilayette (Erzurum, Van, Harput, Diyarbakır, Sivas ve Bitlis) herhangi bir karışıklık çıkması halinde İtilaf Devletlerinin işgal hakkı bulunduğunu hükme bağlamıştır ki bu madde Doğu Anadolu'da bir Ermenistan kurulmak istendiğini açıkça belli etmiştir.²³⁷

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın Kafkaslar ve Azerbaycan'la İlgili Maddeleri (11. ve 15. Maddeleri)

11. madde, İran'ın şimal-i garbi kısmındaki kuvve-i Osmaniye'nin hemen savaştan önceki sınır gerisine celbi konusunda önceden ita edilen talimat yerine getirilecektir. Maveray-ı Kafkas'ın önceden kuvve-i Osmaniye tarafından kısmen tahliyesi icra edildiğinden kısm-i mütebakisi müttefikler tarafından vaziyet-i mahalliye tetkik edilerek istenirse tahliye olunacaktır.

15. madde, Bütün hutut-u hadidiyeye İtilaf denetleme subayları görevlendirilecektir. Bunlar meyanında elyevm Hükümet-i Osmaniye'nin taht-ı

²³⁵ Türkmen, *30 Ekim 1918 Tarihli*, 617-618.

²³⁶ Cemil Öztürk, "Mondros Mütarekesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 30, 272.

²³⁷ Aksanyar, *age.*, 6.

murakabesinde bulunan Maveraya-yı Kafkas hutut-u hadidiyesi aksamı dâhildir. Özellikle bu Kafkas hududu serbest ve tam olarak İtilaf memurlarının taht-ı idaresine va'z edilecektir. Halkın ihtiyacının tatmini nazar-ı dikkate alınacaktır. Bilhassa bu maddeye de Batum'un işgali dâhildir. Hükümet-i Osmaniye Bakü'nün işgaline muteriz bulunmayacaktır.²³⁸

Antlaşmanın hükmü gereğince Osmanlı ordusunun Kafkasya'dan çekilmesi icap etmiştir. Çekiliş antlaşma metninde zaten açıkça ifade edilmiştir. Elviye-i Selase'nin vaziyeti de diğer bölgelere göre daha farklı olmuştur. Bu bölge Brest-Litovsk Barış Antlaşması ile serbest kalmış ve daha sonra yapılan halk oylaması ile Osmanlı Devleti'ne dâhil olmuştur.

11 Kasım 1918'de İngilizler, Osmanlı Devleti hükümetine Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 11. maddesine ek bir metin yollamışlardır. Bu metinde Osmanlı Devleti'nin Kafkaslarda savaş öncesi (1914) sınırlarına geri çekilmesi gerekiyordu ki bu şartlarda Kars, Ardahan ve Batum'un (Elviye-i Selase) da boşaltılması gerekmiştir. Ayrıca Türk askerlerinin Kuzey Kafkasya'da ve Azerbaycan'da herhangi bir şekilde kalmalarının kabul edilmeyeceği ifade edilmiştir. Bu emrin Halil Paşa'ya, Nuri Paşa'ya ve Ahmet Paşa'ya bildirilmesini, Kafkas İslam Ordusu'nda görevli olan askerlerin geri çağırılması ve geri çekilme işlemlerinin ne zaman sonlanacağı hususunda bilgi verilmesini talep etmişlerdir. Elviye-i Selase ile ilgili hususta bölge halkının çoğunluğunun Türk olması sebebiyle Osmanlı Devleti hükümeti rahat tavır takınmıştır. Fakat İngilizlerin bölgeden geri çekilme isteği yerli halkı dikkate almadan gerçekleştirilmesi antlaşmayı açıkça ihlal etmeleri anlamına da gelmektedir.²³⁹

3.3. Bolşeviklerin Kafkasya'yı İşgal Etmesi Ve Kafkas İslam Ordusu'nun Geri Çekilişi

Antlaşmanın imzalandığı esnada karargâhı Bakü'de bulunan Kafkas İslam Ordusu'na bağlı 15. Kafkas Tümeni Petrovks'ta, 36. Kafkas Tümeni de Bakü'de bulunmaktadır.²⁴⁰ Mondros Ateşkes Antlaşması'nın şartlarının iletişim araçlarının yetersizliği sebebiyle birliklere haber verilmesi gecikmiştir. 9. Ordu Komutanlığı'ndan Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'na yollanan 5 Kasım 1918 tarihli 5412 numaralı

²³⁸ Erim, *age.*, 521-522.

²³⁹ Ayna Askarova, *Rus Belgelerine Göre Güney Kafkasya'da Sınır Meselesi*, (Yüksek Lisans, İstanbul Üniversitesi, 2003), 61-62.

²⁴⁰ Türkmen, *30 Ekim 1918 Tarihli*, 625.

yazı ile Mondros Ateşkes Antlaşması'nın koşulları haber verilmiştir. Nuri Paşa da 11 Kasım 1918 tarihinde Hat Komiseri Yüzbaşı Hasan Bey ile yolladığı emirle 15. Piyade Tümen Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey'e Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalandığını ve Kafkasya'nın tahliyesini bildirmiştir.²⁴¹

Enzeli'de bulunan İngiliz Komutanı General Thomson, 12 Kasım 1918 tarihinde Bakü'ye bir heyet yollayarak şehrin 17 Kasım 1918'de saat 10.00'da işgal edileceğini, bu sebepten Bakü'nün boşaltılmasını, Türk Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'dan resmi olarak talep etmiştir. İngiliz heyeti, Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandıktan sonra devam ettirilen Mahaçkale taarruzu ve bölgenin ele geçirilmesini ateşkes şartlarının ihlali olarak gördüklerini ifade ederek, 17 Kasım 1918'de saat 10.00'dan sonra Bakü'de ve bölgede kalan Türk askerlerinin esir edileceğini haber vermiştir. Nuri Paşa ise İngilizlere verdiği cevapta, Bakü'nün işgal edilmesi hususunu Azerbaycan hükümetiyle konuşmaları gerektiğini belirtmişse de General Thomson, böyle bir hükümeti tanımadıklarını söylemiştir.²⁴² Ayrıca General Thomson, Bakü'ye Rus ve Ermeni askeri sokmayacağına dair Türk heyetine söz de vermiştir.

Nuri Paşa bu yaşananlar üzerine, 17 Kasım'a kadar Dağıstan'daki birliklerin taşınmasının imkânsız olduğunu ifade ederek, verilen sürenin 26 Kasım'a kadar uzatılmasını talep etmiştir. İngiliz General Thomson, taşınma işleminin verilen sürede tamamlanması hususunda ısrar ettiyse de sonraları Bileceri İstasyonu'ndan asker taşıyan trenlerin geçişine izin verilebileceğini belirtmiştir. Azerbaycan'da bulunan Türk askeri kuvvetleri ve karargâhları, Hırdalan'da toplanmaya başlamıştır. Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, görevinden istifa ederek Azerbaycan ordusunda görev almayı kabul etmiştir. Haliyle Kafkas İslam Ordusu lağvedildiği için, Nuri Paşa emir ve komutayı 5. Kafkas Piyade Tümeni Komutanı Mürsel Paşa'ya devretmiştir. Böylelikle Mürsel Paşa, Azerbaycan'daki Osmanlı askeri birliklerinin komutanı olmuştur.²⁴³

16 Kasım 1918'e kadar güvenliğin sağlanması için ayrılan 13. Kafkas Alayı dışındaki tüm Osmanlı kuvvetleri Gence'ye gitmek üzere Bakü'den ayrılmışlardır. 17 Kasım 1918'de 13. Kafkas Alayı, General Thomson idaresindeki İngiliz birliğine şehri

---

²⁴¹ Karaköse, *age.*, 243.

²⁴² Özer, *age.*, 104.

²⁴³ Görürülmaz, *age.*, 487-488.

teslim ettikten sonra ahalinin gözyaşları arasında hüzünlü bir uğurlamayla Gence'ye gitmek üzere Bileceri İstasyonu'na gitmiştir. Gence'ye ulaşan Türk birliklerine Gence Belediyesi tarafından ziyafet verilmiş ve pek çok devlet erkânı tarafından Türk komutanlarına ve askerlerine teşekkürlerini bildirmişlerdir. Yemekte Ahmet Ağaoğlu komutanlara hitaben çok anlamlı konuşma yapmıştır. Bu konuşmasında Ağaoğlu, “Azerbaycan'a gelen Türk ordusunu erkek ve Azerbaycan'ı kıza benzetmiş, bu erkek ve kızın birleşmesinden bir çocuğun doğduğunu belirterek, bu çocuğu Osmanlı Devleti'nin bir anne şefkatiyle besleme ve büyötmeye ahdedtiğini belirtmiştir”.²⁴⁴

17 Kasım 1918 tarihinde İngiliz gemileri ile Çarlık Rusya'sının bayrağını taşıyan filo Bakü Limanı'na gelmiştir. General Thomson'ın beraberinde 1200 civarında İngiliz askeriyle Dağıstan'ın kuzeyine çekilen Biçerakov idaresindeki Çar ordusundan bir alay kadar Rus Kazağı ve birkaç yüz Ermeni askeri vardır. Böylelikle General Thomson, daha önceden Bakü'ye Rus ve Ermeni askeri sokmayacağına dair Türk heyetine verdiği sözü de tutmamıştır. Aynı gün, Bakü'nün üzerinde dolaşan Rus uçakları halka bildiriler atarak, Bakü'nün anavatana yeniden kavuşmasını kutlamıştır.²⁴⁵ General Thomson, savaşın sona erdiğini ve barışı sağlamak için geldiğini ifade etmiştir. Ancak iki gün sonra ilan ettiği bildirmede, zafere büyük katkısı olan Rus halkına şükran borcu için ve Rusya'dan koparılmış Kafkasya'nın düşmandan boşaltılması için Ufa'da oluşturulan Rus hükümetine yardım için geldiklerini söylemişlerdir.²⁴⁶ Bu izah Müslüman halkı hayal kırıklığına uğratmıştır. Ayrıca İngilizler Bakü'ye geldiklerinde yeni oluşturulan 1500 kişilik Azerbaycan ordusunun ise 500 kişisi Bakü'de, kalanı ise Azerbaycan'ın farklı yerlerinde görev yapmak için gitmiştir.²⁴⁷

Azerbaycan hükümeti, bu beyanname üzerine bir nota vererek General Thomson'ı protesto etmiştir. Bakü'ye İngilizlerin gelmesiyle birlikte, Ruslar ve Ermeniler sevinç içerisindeyken, Türkler kederli ve düşünceli bir haldeydiler. Birkaç gün sonra Azerbaycan Başbakanı Fethali Han Hoyski, General Thomson ile sert ve tartışmalı geçen bir görüşme yapar. Sonunda iki tarafın da kabul ettiği bir anlaşma

---

²⁴⁴ Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda*, 223-224.

²⁴⁵ Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, (Ankara: Azerbaycan Kültür Derneğı Yayınları, 1991), 99.

²⁴⁶ General Thomson'ın sözünü ettiği yönetim, Bolşeviklere karşı olan bir grup Rus ve Beyaz Rus kuvvetleri, Ural-Yayık Dağları'ndaki Ufa bölgesine çekilerek yeni bir hükümet kurduklarını ilan etmişlerse de başarılı olamamışlardır.

²⁴⁷ Karaköse, *age.*, 249.

gerçekleşir. Bu yeni duruma göre, yönetim Azerbaycan hükümetinde olacak, şehirde yalnız İngiliz askeri kalacak, Rus birlikleri Azerbaycan'ı terk edecek, Azerbaycan ordusu Bakü'ye girmeyecek, asayiş polis kuvvetiyle sağlanacak ve Azerbaycan dâhilinde Osmanlı ordusu kalmayacaktır. Her iki taraf da antlaşmaya bağlı kalmışlardır.²⁴⁸

Bu esnada Kuzey Kafkasya'da Türk ordusunun tahliyesi de 12 Kasım 1918'de başlamıştır.²⁴⁹ İtilaf Devletleri'nin Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti hakkındaki düşüncelerini öğrenmek için bir heyet Bakü'ye yollanmıştır. Heyete verilen cevapta, Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti'nin geleceğinin Paris Barış Konferansı'nda ele alınacağı belirtilmiştir. Bu süreçte İstanbul'da bulunan İngiliz Kuvvetleri Başkomutanı General Miln de Kuzey Kafkasya'yı ele geçirmeye çalışan General Denikin'in yanında yer almış ve ona mühimmat konusunda büyük yardımlar etmiştir. General Denikin Kuzey Kafkasya'nın kuzey bölgesinden Bolşeviklere yenilince güneye yönelmiş ve Kuban, Stavropol, Vladikafkas vilayetlerini ele geçirmiştir. Karaçay, Çerkes, Kabardey ve Osetin bölgelerine girmiştir. Sunçkale üzerine kuvvet göndermiştir. Bu gelişmeler üzerine Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti hükümeti istifa etmiştir. Yeni kurulan hükümet Paris'e Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlık ve haklarını savunmak için bir heyet yollamıştır. Fakat hem General Denikin'in askerleri hem de Bolşevikler, Paris Barış Konferansı'nın vereceği karardan evvel Kuzey Kafkasya'yı ele geçirmek için saldırıya geçmiştir. Kuzey Kafkasya halkı ile beraber hareket eden milli birlikler, Bolşeviklere ve General Denikin ordularına karşı şiddetli geçen mücadeleye girişmişlerdir.²⁵⁰ Ancak savaşmaktan yorgun düşen Kuzey Kafkasya halkı ve milli kuvvetler, yer yer düşmana karşı muvaffak olsalar da, kardeş ülke Azerbaycan'ın da yardımlarına rağmen bu bölge Bolşevik ve General Denikin ordusu tarafından işgal edilmiştir.

Bakü'de ve Dağıstan'da bu gelişmeler yaşanırken müttefiklerin baskıları nedeniyle yeni Osmanlı Harbiye Nazırı Abdullah Paşa, daha öncesinden subay, astsubay ve erlerden talep edenlerin Azerbaycan ordusu saflarında hizmete geçmelerine ilişkin 27 Ekim 1918 tarihli Harbiye Nezareti kararını, 23 Kasım 1918'de yayınlanan yeni bir talimatla kaldırmak durumunda kalmıştır. 9. Ordu talimatına göre,

---

²⁴⁸ Karaköse, *age.*, 249.

²⁴⁹ Konak, *age.*, 218.

²⁵⁰ Akgüller, *age.*, 124-125.

Kuzey ve Güney Kafkaslardaki tüm subay, astsubay ve erlerin 30 Aralık 1918 tarihine kadar 9. Ordu Komutanlığı saflarına katılması gerektiği, emre uymayanların hakkında ise yasal işlem başlatılacağı ifade edilmiştir.²⁵¹ Bu kesin emir üzerine hem hizmetinde buldukları hükümeti hem de kendi hükümetlerini zor durumda bırakmak istemeyen Nuri Paşa ve Yusuf İzzet Paşa da dönmeye karar vermişlerdir.²⁵²

Bu yeni talimata göre, 5. Kafkas Piyade Tümeni de yurda dönecektir. Mürsel Paşa, İngiliz Generale yolladığı yazıda, Türk askeri kuvvetlerin taşınmasına 19 Kasım'dan itibaren başlanacağını ve 5. Kafkas Piyade Tümeni ile 106. Kafkas Alayı'nın 24 Kasım 1918 akşamından önce Bileceri İstasyonu'ndan ayrılmış olacağını haber vermiştir. Dağıstan'daki kuvvetlerin taşınmasına ise 21 Kasım 1918'de başlanacağı ve son kafilenin 26 Kasım 1918 tarihinde Bileceri'den geçeceğini bildirmiştir. 5. Kafkas Piyade Tümeni ile 15. Piyade Tümeni askeri kuvvetlerinin tamamı, Aralık 1918'in ilk haftasında Gürcistan'ı terk ederek Osmanlı Devleti'nin toprakları olan Batum'a ulaşmışlardır. Ancak Batum da İngilizlerin işgali altındadır. Burada Türk askeri birlikleri İngilizlerin baskısıyla karşılaşmışlardır. İngilizler anlaşma hükümlerine aykırı olarak, Türk askerlerinin hafif ve ağır silahlarına, yiyecek, hayvan ve öteki imkânlarına da el koymuşlardır. Türk askerleri Batum'da perişan bir vaziyette kalmıştır. En sonunda komutanlar, daha fazla beklemenin Türk askerine zarar vereceğini görmüş ve 28 Aralık 1918'de Türk askerlerinin Batum'dan hareket ederek anavatanına ulaşmasına karar vermişlerdir.²⁵³

Bu esnada Nuri Paşa da, Aralık 1918'de birkaç arkadaşıyla beraber Gence'den ayrılarak Batum'a gelmiştir. Ardından kendisi Artvin, Ardahan üzerinden Kars'a oradan Trabzon'a ve buradan da İstanbul'a varmıştır. İstanbul'a geldiği zaman da polisler tarafından tutuklanmış ve İngilizlere teslim edilmiştir. Nuri Paşa, İngilizler tarafından 6 ay hapsedilmiş ve daha sonra Azerbaycanlılar ile Batumlular kendisini kaçırmışlardır. Nuri Paşa, kaçırılma hadisesinden sonra tekrar Bakü'ye dönmüştür.²⁵⁴

---

²⁵¹ Görüryılmaz, *age.*, 492.

²⁵² Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin, (Tez)*, 206.

²⁵³ Görüryılmaz, *age.*, 493-500-501-503.

²⁵⁴ Karaköse, *age.*, 254-259-260-264.

1919 yılının Ocak ayının sonuna doğru Türk ordusu Kafkasya'yı terk etmiştir. Böylece Kafkas İslam Ordusu harekâtı sona ermiştir.²⁵⁵ Bölgeden çekilen Türk birliklerinin yerine İngilizler ve General Denikin ordusu yerleşmiştir.²⁵⁶

Türk ordusunun Kafkasya'yı tahliye etmesi ve İngiliz ile Bolşevik askerlerinin bölgeye gelmesiyle Enver Paşa'nın Turan politikasını hayata geçirme düşleri bitmiştir. Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa, Kafkas İslam Ordusu Kumandanı olarak, yaşına göre son derece büyük ve ağır olan bu sorumluluğu, bütün zorluklara ve kısıtlı imkânlarla rağmen en iyi şekilde yapmak için çabalamış, kısa sürede Azerbaycan'da ve Dağıstan'da son derece mühim muvaffakiyetler kazanmıştır. Yeni kurulmuş olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin asayişini sağlayarak, dünya devletleri içinde yer almasını sağlamıştır. Nuri Paşa ve Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan Türkleri ve Kuzey Kafkas halkı için yaptıkları hiçbir zaman unutulmamıştır.²⁵⁷

Nuri Paşa'nın Kafkasya'ya gelerek göreve başlamasıyla beraber hemen Kafkas İslam Ordusu'nun kurulması için çalışmalara başlamıştır. Nuri Paşa'nın bölgeye gelişi Türkler tarafından sevinçle karşılanmıştır. Daha sonra yardım çağrısında bulunan Azerbaycan topraklarında Kafkas harekâtına başlanmıştır. Türk ordusu, Ermeni ve Bolşevik güçlerine karşı Azerbaycan'da amansız bir mücadeleye girişmiş ve pek çok yeri düşmandan temizlemiştir. Kafkas İslam Ordusu büyük başarılar elde ederek git gide Bakü'ye yaklaşmıştır. Birinci Bakü taarruzundan sonra ikincisi yapılmış ve sonunda 15 Eylül 1918'de Bakü alınmıştır. Bakü'nün kurtuluşu Türklerde ve Azerbaycan halkında büyük bir sevince sebep olmuş ve kutlanmıştır. Ermeni faaliyetlerinin devam etmesi üzerine Kafkas İslam Ordusu'nun bir bölümü Karabağ'a Ermeni-Taşnak güçlerinin yaptığı zulüme son vermek için harekete geçmiştir. Kafkas İslam Ordusu'nun diğer bir kısmı ise yardım çağrısında bulunan Kuzey Kafkasya'ya gitmiştir.

Kuzey Kafkasya bölgesinde de Türklere ve Müslümanlara karşı baskı ve şiddet had safhada olup, 11 Mayıs 1918'de istiklalini ilan eden Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti devlet yetkilileri, Osmanlı Devleti ile 8 Haziran 1918'de imzaladıkları anlaşma uyarınca askeri yardım çağrısında bulunmuştur. Bu anlamda Çanakkale Grubu ve 14. Kolordu Komutanı Met Yusuf İzzet Paşa hem Kuzey Kafkas

---

²⁵⁵ Hasanov, *age.*, 40.

²⁵⁶ Konak, *age.*, 219.

²⁵⁷ Mustafayev, *1918-1922 Arası Türk-Rus İlişkilerinde*, 103.

Kumandanı ve hem de Kuzey Kafkas Cumhuriyeti nezdinde Osmanlı hükümetinin siyasi ve askeri temsilcisi sıfatıyla bölgeye atanmıştır. Buradaki teşkilat çalışmalarından sonra Bolşevik ve İngiliz destekli Albay Biçerakov kuvvetlerine karşı Türk ordusu, Dağıstan harekâtını başlatmıştır. Çarpışmalar neticesinde Dağıstan'da pek çok bölge düşman işgalinden kurtarılmıştır. Azerbaycan harekâtında olduğu gibi Dağıstan harekâtında da Türk ordusu çok sayıda şehit vermiştir.

Kafkas İslam Ordusu'nun Kafkasya'nın kuzeyinde ve güneyinde başarıyla yürüttüğü askeri harekâtlar devam ettiği esnada Birinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği haberi gelmiştir. Bu kapsamda Osmanlı Devleti de 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayarak savaştan çekilmiştir. Bu antlaşmayla beraber Osmanlı Devleti, Kafkasya'da yürüttüğü başarılı askeri operasyonları da burada noktalamak zorunda kalmıştır. Antlaşmanın Kafkasya ile ilgili maddelerine göre ve İtilaf devletlerinin özellikle de İngiltere'nin baskısıyla Osmanlı Devleti'nden, bölgedeki askeri birliklerini en kısa sürede çekmesi istenmiştir. Böylece Kasım 1918'de bölgede başlayan çekilme süreci Müslüman halkın gözyaşları içerisinde sürmüştür. Ocak 1919'da Türk ordusu Kafkasya'yı boşaltmıştır. Böylece Kafkas harekâtı sona ermiş, Enver Paşa'nın Turan politikası düşleri bitmiş ve bölgeden çekilen Türk ordusunun yerine de işgalci kuvvetler olan İngilizler ve General Denikin ordusu yerleşmiştir.

SONUÇ

Kafkasya bölgesi her zaman üzerinde büyük devletlerin hâkimiyet mücadelesinin yaşandığı bir alan olmuştur. Kafkasya, kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'dan meydana gelen kısım Güney Kafkasya, bugün Rusya'nın içerisinde yer alan etnik açıdan daha karışık bölge olan Kuzey Kafkasya denilen kısımda da Adige, Çeçenistan, Karaçay-Çerkez, Kabardey-Balkar, Kuzey Osetya, İnguşetya ve Dağlı Özerk Cumhuriyeti bulunmaktadır. Kafkasya, pek çok farklı dinlere, dillere, kültüre ve etnik yapıya sahip kozmopolit bir bölgedir. Bölge halkı, Rusların işgal zamanına kadar yaşamlarını daha rahat sürdürmüştür. Ancak Rusya'nın Kafkasya bölgesini işgal etmesi ile başlayan süreçte çarlığın gerçekleştirdiği iskân politikası ile Kafkas halkı zoraki sürgüne, göçe ve katliama maruz kalmıştır. Kafkas halklarının büyük çoğunluğu başta Osmanlı Devleti olmak üzere farklı yerlere göç etmiştir.

XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'sı ekonomik, sosyal ve siyasi krizlerin fazlasıyla yaşandığı bir yer olmuştur. 1900-1903 dünya ekonomik krizi Rus ekonomisini kötü etkilemiş, enflasyon yükselmiş ve halkın yaşamını zorlaştırmıştır. 1904-1905 Rus-Japon savaşında Rus ordusunun yenilmesi ve halkın bu savaşa olan itirazlarının artması da durumu kötüleştirmiştir. Rus İmparatorluğu içerisinde hareketlenmeler yaşanırken Kafkasya'nın genelinde de özellikle Müslüman aydınlar siyasi hayatı canlı tutmuş ve Rus İmparatorluğu genelinde sosyo-politik süreçlere katılım sağlamışlardır. Bu kapsamda 1905'te Rusya Türklerinin siyasi taleplerinin tespit ve hukuklarını savunmak maksadıyla "*Rusya Müslümanları İttifakı*" adını verdikleri bir topluluk oluşturulmuştur. Rusya Müslümanları bu alanda çalışmalara başlamış, Kafkasya'nın her yerinden Müslümanlar fikir alışverişinde bulunmak için davet edilmiş ve toplantılar gerçekleştirilmiştir. Aynı zamanda sırasıyla beş kurultay düzenlemişlerdir. Rus İmparatorluğu içerisinde yaşayan bütün Müslümanların sosyal, siyasi, hukuk, eğitim, din, dil ve daha pek çok konuda haklarını, taleplerini içeren hususta görüşmeler yapılmış ve belli başlı kararlar alınmıştır.

İmparatorlukta had safhaya ulaşan sıkıntılı süreç 1917 Şubat Devrimi ile sonuçlanmıştır. Devrimi halk sevinçle karşılamış ancak İmparatorluk içerisinde ikili iktidar oluşmuştur. Kafkasya'nın genelinde de karışıklıklar meydana gelmeye

başlamıştır. Özellikle bu dönemde Geçici Hükümet tarafından Ermeniler, Azerbaycan Türklerine karşı desteklenmiştir. Şubat Devrimi ve ikili iktidarların ortaya çıkmasıyla Kuzey Kafkasya'da ve Güney Kafkasya'da Rus İmparatorluğu'ndan ayrılma düşüncesi konuşulmaya başlanmıştır. Bu amaçla Kafkas Müslümanları çalışmalarına başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin Kafkas politikasına bakacak olursak, Kafkasya ile olan ilk ilişkileri XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra başlamıştır. Kafkasya bölgesi özellikle de Azerbaycan XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti ve İran arasında mücadele alanı olmuştur. Sonrasında bu mücadeleye XVI. yüzyılda Rus İmparatorluğu da dâhil olmuştur. Osmanlı Devleti Kafkasya politikalarını kendisine sadık hanlar ve diğer beylikler ile yürütmüş ancak bölgenin dini ve toplumsal yapısına dokunmamıştır. XVIII. yüzyılda Rus İmparatorluğu'nu Kafkasya için bir tehdit olarak görmeye başlamış ve 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım'ı kaybetmesinin ardından Kafkasya'ya daha fazla önem vermeye başlamıştır.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na girer girmez başta Enver Paşa olmak üzere, İttihat ve Terakki Fırkası üyeleri dış politikada Turancılığı uygulamaya başlamıştır. Bu düşünceyle Enver Paşa, Kafkasya'daki Türklerin ve diğer milletlerin Rus İmparatorluğu'na karşı girişecekleri her türlü hareketin yanında olmaya çalışmıştır. Birinci Dünya Savaşı sürerken Enver Paşa diğer cephelerdeki yenilgileri dikkate almadan Kafkasya'ya birlik yollayarak bu bölgeyi ele geçirmek ve Turan idealini gerçekleştirmek istemiştir.

Rusya'da iç karışıklıklar sürerken, Ermeniler de Azerbaycan Türklerine karşı vahşet ve katliam yapmaya başlamışlardır. Bu durum bölgede yaşayan Türkleri Osmanlı Devleti'nden yardım istemeye sevk etmiştir. Kafkasya'da karışıklıkların artması ve Türklerin yardım isteği çağrısı karşısında Enver Paşa, Kafkasya üzerine harekât düzenlemeyi daha fazla düşünmeye başlamış ve verdiği talimatla bölgeye birlikler yollamıştır. Bu esnada bağımsızlıklarını ilan eden iki genç devlet olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasında dostluk ve işbirliği antlaşmaları imzalanmıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile 4 Haziran 1918'de, Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti ile de 8 Haziran 1918 tarihinde yapılan bu antlaşmalar ile Osmanlı Devleti, bu iki devlet tarafından talep edilmesi halinde düzen ve güvenliği sağlamak için bu ülkelere askeri yardımda bulunacaktır. Bunun üzerine Azerbaycan Halk

Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'nden askeri anlamda yardım istemiş ve böylece Kafkas İslam Ordusu'nun kuruluşu hızlanmıştır. Bu durum Almanya, İngiltere ve Rusya'yı rahatsız etmiştir. Nitekim Bolşevik Ruslar, aynen İmparatorluk zamanında olduğu gibi Kafkasya'nın tüm servetleriyle birlikte elinde kalmasını istemiştir. İngilizler ise, Türk nüfuzunun Kafkaslarda ve Türkistan'da yayılmasının Hindistan'daki yönetimleri için bir tehdit oluşturmasından ve Kafkasya'nın zengin doğal kaynaklarından Osmanlı Devleti'nin faydalanmasından endişe etmiş ve mani olmak için ellerinden geleni yapmışlardır.

Enver Paşa'nın üvey kardeşi olan Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Kumandanı olarak Kafkasya'da göreve başlaması bölge halkı tarafından sevinçle karşılanmıştır. Ardından Azerbaycan topraklarında Kafkas harekâtına başlanmıştır. Türk ordusu, Ermeni ve Bolşevik güçlerine karşı amansız bir mücadeleye girişmiş ve pek çok yeri düşmandan temizlemiştir. Bakü'nün kurtuluşu iki devletin de halkları tarafından coşkuyla kutlanmıştır. Ancak Ermeni faaliyetlerinin devam etmesi üzerine Kafkas İslam Ordusu'nun bir bölümü Karabağ'a, Ermeni güçlerinin yaptığı zulüme son vermek için harekete geçmiş ve diğer bir bölümü de yardım çağrısında bulunan Kuzey Kafkasya'ya gitmiştir. Bu bölgede Kuzey Kafkas Kumandanı olarak Met Yusuf İzzet Paşa görev almıştır. Bölgedeki çalışmaların ardından Bolşevik ve İngiliz destekli Albay Biçerakov kuvvetlerine karşı Türk ordusu, Dağıstan harekâtını başlatmıştır. Çarpışmalar neticesinde Dağıstan'da da pek çok bölge düşman işgalinden kurtarılmıştır. Ancak Kafkas harekâtı süresince çok sayıda şehit verilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da yürüttüğü başarıyı devam ettirebilmesi ve amacına ulaşabilmesi için hem Osmanlı Devleti'nin hem de müttefiklerinin Birinci Dünya Savaşı'ndan galibiyetle çıkması gerekmiştir. Ancak askeri harekâtın devam ettiği esnada Birinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği haberi gelmiştir. Bu anlamda Osmanlı Devleti de 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayarak savaştan çekilmiştir. Bu antlaşmayla beraber Osmanlı Devleti, Kafkasya'da yürüttüğü başarılı askeri operasyonları burada noktalamak zorunda kalmıştır. Antlaşmanın Kafkasya ile ilgili maddelerine göre ve İtilaf devletlerinin de baskısıyla Osmanlı Devleti, bölgedeki askeri birliklerini çekmeye başlamıştır. Böylece Kasım 1918'de bölgede başlayan çekilme süreci Müslüman halkın gözyaşları içerisinde sürmüştür. Ocak 1919'da Türk ordusu Kafkasya'yı boşaltmıştır. Böylece Kafkas harekâtı sona ermiş, Enver Paşa'nın Turan politikası düşleri bitmiş ve bölgeden

çekilen Türk ordusunun yerine de işgalci kuvvetler olan İngilizler ve General Denikin ordusu yerleşmiştir. Böylece Kafkasya, Bolşevik istilasına uğramıştır.

Sonuç itibariyle, 11 Mayıs 1918 tarihinde Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti ve 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etmiş olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, istiklalleri süresince topraklarına göz koyan acımasız düşmanları ile mücadele etmiş ancak bu mücadele yeterli olmamış ve tekrar Rus boyunduruğu altına girmişlerdir. Türk ordusunun Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'ya yapmış olduğu askeri yardımın en mühim sonucu bu harekâtın yapıldığı süre içinde Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'ın Müslüman-Türk halkını muhtemel Bolşevik ve Ermeni katliamlarından koruması olmuştur. Türk ordusunun Kafkasya'dan çekilmesiyle beraber Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın özgürlük ve bağımsızlık mücadelesi yeni bir safhaya girmiştir.

Haziran 1920'de Kuzey Kafkasya, Bolşeviklerin hâkimiyeti altına girdikten sonra, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne (SSCB) bağlı idari birimler kurulmuştur. 1921 yılında Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti özerk (otonom) bir hale getirilmiştir. Bu kapsamda 20 Ocak 1921'de Dağıstan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. Kuzey Kafkasya halkları, Rusya tarafından bölünmüştür. Yine aynı tarihte Balkar, Çeçen, Kabardey, Karaçay, İnguş ve Osetinlerin oluşturduğu Dağlı Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. Azerbaycan ise müttefikler tarafından 11 Ocak 1920'de Paris Barış Konferansı'nda bağımsızlığı fiilen tanınmış ve ilişkilerini bu düzeyde sürdürmüşlerdir. Ancak 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan'ı işgal eden Kızıl ordu, parlamento ve hükümeti feshederek Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin varlığına son vermiş ve ertesi gün 28 Nisan 1920'de Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur.

1990'lı yılların ortalarında SSCB lideri Gorbaçov'un başlattığı Glastnost (açıklık) ve Perestroyka (yeniden yapılanma) politikaları SSCB'de yumuşama meydana getirmiş ve SSCB'nin dağılma sürecini de hızlandırmıştır. SSCB'nin dağılması Baltık ülkelerinin, Orta Asya'nın ve Güney Kafkasya'nın bağımsızlıklarını kazanmasına neden olmuşsa da Kuzey Kafkasya Özerk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını elde edememişlerdir.

Moskova esaretinden 70 yıla yakın bir zaman geçtikten sonra kurtulmayı başaran Azerbaycan, SSCB'nin dağılmasıyla 18 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiştir. Kuzey Kafkasya ise bugün Rusya Federasyonu'nun güney bölgesinin

sınırları içerisinde bulunmaktadır. Rusya Federasyonu'na (RF) bağılı Kuzey Kafkasya bölgesinde ise yedi özerk (otonom) cumhuriyet yer almaktadır. Bunlar, Adigey, Karaçay-Çerkes, Kabardey-Balkar, Kuzey Osetya, Çeçenistan, İnguşetya ve Dağıstan Özerk Cumhuriyetleri'nden oluşmaktadır.

Geçmişte çok büyük sınavlardan geçmiş olan bu iki devlete en büyük yardımı kardeş ülke olan Osmanlı Devleti yapmıştır. Her iki ülkenin de özgürlük ve bağımsızlık savaşlarındaki destekçisi Osmanlı Devleti olmuştur. Kafkas halkı tarafından sevinçle karşılanan Türk ordusu, düşman zulmüne maruz kalan bölge halkına yardıma gitmiş ve işgal altında bulunan yerleri düşmandan temizleyerek asayişini sağlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu, Kafkasya'da her ne kadar başarılı bir mücadele yürütmüş olsa da netice itibariyle müttefiklerinin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmasıyla birlikte kendisi de bölgeden çekilmek durumunda kalmıştır. Türk ordusu Kafkas harekâtı boyunca sürdürdüğü operasyonlarda çok büyük kayıplar vermiştir. Ancak geçmişte olduğu gibi bugün de Kafkas halkı Türk ordusunun kendileri için yaptıklarını hiçbir zaman unutmamıştır. Haydar Aliyev'e ait olan "*Tek millet, iki devlet*" özdeyişi ile bugün de iki bağımsız devlet olan Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti kardeştir ve gelecekte de kardeş kalacaktır. Her zaman birbirlerinin en büyük destekçisi olacaktır. Rusya Federasyonu içerisinde yer alan Kuzey Kafkasya halkları ile olan ilişkilerinde Türkiye, eğitim ve kültür gibi alanlarda destek olmaya devam etmektedir. Ancak bölge halkının Rusya Federasyonu içerisinde yer alması ve Türkiye'nin Kuzey Kafkasya bölgesinde pasif bir dış politika yürütmesinden dolayı bölge halkı ile olan iletişim çok iyi düzeyde değildir. Bu açıdan Türkiye, Kuzey Kafkasya bölgesi ile olan ilişkilerini gözden geçirmeli ve daha aktif bir politika izlemelidir.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

Aydın Nurhan ve Ferhat Acar, “Kafkas İslam Ordusu 5. Tümen Komutanı Mürsel (Bakü) Paşa’nın Azerbaycan’daki Faaliyetleri”, *Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya - 2*, Editör: Emine İnanır, Osman Köse, Yasemin Ulutürk, Ankara: Berikan Yayınevi, 2019.

Baddeley, John F. Baddeley. *Rusların Kafkasya’yı İstilas ve Şeyh Şamil*, İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1996.

Bal, Halil. “Kuzey Kafkasya’nın İstiklali ve Türkiye’nin Askeri Yardımı (1917-1918)”, *Kafkas Araştırmaları III*, İstanbul: Çetin Matbaası, 1997.

Bal, Halil. *Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu*, İstanbul: İdil Yayıncılık, 2. Baskı, 2014.

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılâp Tarihi, Cilt 3*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1957.

Berkok, İsmail. *Tarihte Kafkasya*, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1958.

Best, Antony. Jussi M. Hankımakı, Joseph A. Maiolo, Kirsten E. Schulze, *20. Yüzyılın Uluslararası Tarihi*, Çeviren: Taciser Ulaş Belge, Ankara: Siyasal Kitabevi, Eylül 2012.

Bilge, Sadık Müfit Bilge. “Ortaçağ’dan Rus İstilasına Kadar Kuzey Kafkasya ve Gürcistan’da Toplumsal Yapı ve Mülkiyet İlişkileri”, *Şeyh Şamil ve Kafkasya (Mücadele-Sürgün-İskân)*, Editör: Mehmet Ali Bozkuş, Hakan Yazar, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2017.

Bilge, Sadık Müfit. *Osmanlı Devleti ve Kafkasya: Osmanlı Varlığı Döneminde Kafkasya’nın Siyasi-Askeri Tarihi ve İdari Taksimatı, 1454-1829*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2005.

Bozkurt, Giray Saynur. *1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2008.

Devlet, Nadir. *Millet İle Sovyet Arasında 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*, İstanbul: Başlık Yayın Grubu, 2011.

Devlet, Nadir. *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Erim, Nihat. *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri Cilt: 1 (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953.

Gökay, Bülent. *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, Çeviren: Sermet Yalçın, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

- Gökçe, Cemal. *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, 1979.
- Görürüylmaz, Mustafa. *Türk İslam Kafkas Ordusu ve Ermeniler 1918*, İstanbul: Babialı Kültür Yayıncılığı, Birinci Baskı, Mayıs 2015.
- Göyüşov, Altay. *Kuzey Kafkasya Dağlılarının Özgürlük Uğrunda Mücadelesi (1917-1920)*, Çeviren: Sefer E. Berzeg, Ankara: Kuban Matbaacılık Yayıncılık, 2016.
- Hablemitoğlu, Necip. *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2004.
- Hızal, Ahmet Hazer. *Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklal Davası*, Ankara: Orkun Yayınları, 1961.
- Hızaloğlu, Mustafa Zihni. *Şeyh Şamil (Şimali Kafkasya İstiklal Mücadeleleri)*, Ankara: Serdengeçti Yayınevi, 1958.
- İbrahim, Abdürreşid. *Rusya İmparatorluğu'nda Müslümanlar Çoban Yıldızı*, Hazırlayan: Seyfettin Erşahin, Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi, 2015.
- Kaflı, Kadircan. *Şimali Kafkasya*, İstanbul: Vakit Matbaası, 1942.
- Kumuk, Cem. *Kafkasya Aydınlik Günlerini Arıyor...Neredesin Prometheus?*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2004.
- Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
- Kurat, Akdes Nimet. *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Mehmetzade, Mirza Bala. *Milli Azerbaycan Hareketi*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991.
- Met Çünatıkho, Yusuf İzzet. *Kafkas Tarihi – Birinci Cilt*, Çeviren: Fahri Huvaj, Ankara: Kafdav Yayınları, 2009.
- Resulzade, Mehmed Emin. *Kafkasya Türkleri*, Hazırlayan: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım ve Selahattin Çağın, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993.
- Riasanovsky, Nicholas V. ve Mark D. Steinberg. *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze*, İngilizceden Çeviren: Figen Dereli, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2011.
- Saydam, Abdullah. *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara: Türk Tarık Kurumu Yayınları, 1997.
- Selçuk, İlhan. *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı, I.Cilt*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975.

Süleymanov, Mehman. *Nuru Paşa ve Silahdaşları*, Bakı, 2014.

Tuğaç, Hüsamettin. *Bir Neslin Dramı (Kafkas Cephesinden, Çarlık Rusya'sında Tutsaklıktan Anılar)*, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1975.

Tuna (Tuma), Rahmi. *11 Mayıs 1918 Cumhuriyeti'ne ve Dönemin Olaylarına Özet Bir Bakış*, İstanbul: Baskı Evi, 2015.

Wade, Rex A. *Rus Devrimi, 1917*, Çeviren: Ergin Özler, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

Yalçınkaya, Alâeddin. *Kafkasya'daki Siyasi Gelişmeler: Etnik Düğümden Küresel Kördüğüme*, İstanbul: Lalezar Kitabevi, 2006.

Yaqublu, Nesiman. *Bakının Qurtuluşu*, Bakü: Işıklı Baskı, 2010.

Yüceer, Saime. *Milli Mücadele Yıllarında Ankara – Moskova İlişkileri*, İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2016.

Гасанлы, Джамиль. *Али Мердан-бек Топчибашев, Жизнь за идею*, Москва: Издательство «Флинта», 2014.

ANSİKLOPEDİLER

Kolektif. *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi-Cilt 2*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1988.

Öztürk, Cemil. “Mondros Mütarekesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 30, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2006, (<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/30/C30009804.pdf>), Erişim Tarihi: 01.10.2019.

Türkoğlu, İsmail. “Müslüman Kongreleri”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2006, (<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/32/C32010417.pdf>), Erişim Tarihi: 01.02.2019.

RAPOR

Report On The Pan-Turanian Movement, Intelligence Bureau, Department Of Information, No: 2, October 1917.

ARŞİV VESİKASI

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1575-1918)*, Yayın No: 9, Ankara, 1993.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, BOA, DH. EUM. SSM., 32/47, H. 26.12.1336, “Kafkas İslam Ordusu’na Mensup Subay Ailelerinin Kafkasya Havalisine Gitmelerinde Mahzur Olmadığı”.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, BOA, HR. SYS. 2448-23, “Osmanlının Kafkasya’da Teşkilat-ı Askeriye Tesisi, İstanbul’a Murahhaslar Gönderilmesi, Kafkas Müslümanlarının Osmanlı Ordusunu Bekledikleri, Rusya’nın Kafkasya’da El Çektiği, Müslümanların Türkiye Bayrağı Altında Federasyon Teşkili İstedikleri, Ermeni ve Gürcülerin Türkiye İle Kafkas Müslümanlarının Temasa Geçmelerini Tehlikeli Gördükleri ve Silahlandıkları, Ermenilerin İşledikleri Fecayiin Müthiş Olduğu ve Bakü Karşısındaki Herkin Adasında Üç Bin Türk Esir Bulduğuna Dair Rüştü Bey’den Alınan Rapor Sureti. (EHT.)”.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, BOA, HR-HMŞ-İŞO-124.16, “Osmanlı Devleti İle Kafkasya Cibaliyyun-ı İttihad-ı Hükümeti Arasındaki Barış Görüşmeleri ve Yapılan Anlaşmalar”.

Gnkur. ATASE Arşivi; Tarihçeler Koleksiyonu (TAR. Kol.), Kls: 1, Ds: 1, F: 1-120, 1-121, nakleden, Zekeriya Türkmen, “100 Yıllık Kardeş Kömeği Kafkas İslam Ordusu’nun Zafer Yürüyüşü -1,” *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Cilt: 64, Sayı: 381, Eylül 2018, 36. (Kafkas İslam Ordusu’nun görevlerini belirleyen resmi belge).

MAKALELER

Acar, Kezban. “1905 Rus Devrimi’nin Genel Bir Değerlendirmesi”, *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 24, 2008/1.

Ahtyamov, K. Ş. “O Nekotorih Problemah Stanovleniya İslama v Povolje”, *Vestnik OGU*, Sayı: 5 (141), Mayıs, 2012.

Aksanyar, Necati. “Emperyalizmin Kıskacındaki Bir Milletın Yaşama Hakkının Organizasyonu ve Kahramanı Mustafa Kemal (13 Kasım 1918-16 Mayıs 1919 İstanbul)”, *Akademik Bakış*, Sayı: 14, Nisan-2008.

Alp, Alper. “Rusya Müslümanları İttifakı İçerisinde Görüş Ayrılıkları ve Abdürreşid İbrahim”, *Uluslararası Abdürreşid İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Bilgi Şöleni*, Konya, 22-23 Mayıs 2012.

Alp, Alper. “Rusya Müslümanlarının İlk Siyasi Toplantısı (28 Ocak 1905)”, *Tarihin ve Tarihçinin İzinden Kazım Yaşar Koprıman Armağanı*, Editör: Altan Çetin, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2014.

Bal, Halil. “Azerbaycan’da Dini Tolerans ve Mezhep İhtilaflarının Kaldırılması İçin Yapılan Çalışmalar”, *Kafkasya’da İslam Medeniyeti: Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Editör: Rafiq Aliyev ve Halil Bal, İstanbul: Yıldız Matbaacılık ve Yayıncılık, 2000.

- Bal, Halil. "Birinci Dünya Savaşı Sonunda Kafkas Cephesi ve Osmanlı Devleti'nin Ermeni Siyaseti" *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu*, Editör: Mehmet Rıhtım-Mehman Süleymanov, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Çolak, Mustafa. "İttifaktan İhtilafa: Kafkasya Üzerinde Osmanlı-Alman Mücadelesi (1917-1918)", *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu*, Editör: Mehmet Rıhtım-Mehman Süleymanov, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Devlet, Nadir. "1905-1917 Rusya Müslüman Kongrelerine Azerbaycan Aydınlarının Katkıları", *Kafkasya'da İslam Medeniyeti: Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Editör: Rafiq Aliyev ve Halil Bal, İstanbul: Yıldız Matbaacılık ve Yayıncılık, 2000.
- Erşan, Mesut. "Balkanlarda Kafkas Göçmenleri", *Balkanlarda İslam Medeniyeti, Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri*, 1-5 Kasım 2006, Bükreş-Romanya, Cilt: 2, İstanbul, 2011.
- Gasımov, Musa. "Bakü'nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasinin Mücadelesi: 1918 Yılı", *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel, İlkbahar - 2001, Cilt: 7, Sayı:1.
- Göyüşov, Altay. "Kafkas İslam Ordusu'nun Dağıstan Harekâtı", *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu*, Editör: Mehmet Rıhtım-Mehman Süleymanov, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Hasanlı, Jamil. "Russian Revolution Of The 1917 And Azerbaijan", *100. Yılında Sovyet İhtilali Ve Türk Dünyası*, Editör: Yunus Koç, Mikail Cengiz, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2018.
- Horst, Audrey. *A Leaderless Uprising: The February Revolution (February 23rd-25th)*, 21H.467J, Paper 2 (Feb 23-25), (29 March 2011), (<http://web.mit.edu/russia1917/papers/0223-LeaderlessRevolution.pdf>), Erişim Tarihi: 01.06.2019.
- İpek, Nedim. "Kafkaslar'daki Nüfus Hareketleri", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 20, 1997.
- İzzetgil, Elşan. "Kafkasya'nın Jeopolitiği ve Rusya'nın Bölgeye Yönelik Stratejisi", *Bölgesel Çalışmalar*, Cilt: 1, Sayı: 1, Yaz, 2016.
- Karataş, Ömer. "Kafkas Göçünün Mağdurları", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 42, Yaz, 2014.
- Kılıç, Selda. "Kafkasya'ya Dair (1916-1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor", *TAD*, Cilt: 34, Sayı: 58, 2015.
- Köse, Osman. "Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'da Hristiyan Nüfusu İskân Siyaseti (1770-1870)", *1864 Kafkas Tehciri-Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Editör: Mehmet Hacısalihoglu, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Basım Yayın Merkezi, 2014.

- Manifesto Of 17 October 1905, *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoi Imperii* (A Complete Collection of the Laws of the Russian Empire), 3rd series, vol. XXV/I, Sayı: 26803), *Durham University Community*, <http://community.dur.ac.uk/a.k.harrington/octmanif.html> , (Erişim Tarihi: 06.06.2019).
- Memmedli, Marziye. “Kendi Kayıtları Işığında Rusya İmparatorluğu’nun Kafkasya’da İskân Politikası”, *I. Dünya Savaşı’nda Karadeniz ve Kafkasya-Askeri, Siyasi ve Sosyal Gelişmeler*, Editör: Mehmet Okur, Bahadır Güneş, Ülkü Köksal, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Süleymanov, Mehman. “Kafkas İslam Ordusu’nun Azerbaycan’ın Toprak Bütünlüğü Uğrunda Mücadelesi”, *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Oluşumu*, Editör: Mehmet Rıhtım-Mehman Süleymanov, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Süleymanov, Mehman. “Kafkas İslam Ordusu’nun Kuruluşu, Hazırlık Ve Seferberlik Durumu”, *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Oluşumu*, Editör: Mehmet Rıhtım-Mehman Süleymanov, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Şahin, Enis. “Ana Hatlarıyla Türklerin Kafkasya Politikaları”, *Yeni Türkiye*, Kafkaslar Özel Sayısı: 1, Sayı: 71, Temmuz-Aralık, 2015.
- Tanrıverdi, Mustafa. “XX. Yüzyıl Başlarında Rusya’nın Pantürkizm Korkusu”, *Ekim 1917 Sovyet İhtilali’nin Yüzüncü Yılında Türk Dünyasındaki Bağımsızlık Fikri ve Siyasi Hareketler Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, 16-17 Ekim 2017, İstanbul*, Editör: Fatih M. Sancaktar, Ayna Askeroğlu Arslan, Filiz Ferhatoğlu, Cezmi Bayram, İstanbul: ŞenYıldız Yayıncılık, 2017.
- Usmanova, Diliara. “1917 Bütün Rusya Müslüman Kurultayları ve Rusya’nın İdil-Ural Bölgesinde 1917-18 Yıllarında Müslüman Din Kurumlarının Dönüşümü”, *Ekim 1917 Sovyet İhtilali’nin Yüzüncü Yılında Türk Dünyası’ndaki Bağımsızlık Fikri ve Siyasi Hareketler Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, 16-17 Ekim 2017 İstanbul*, Editör: Fatih M. Sancaktar, Ayna Askeroğlu Arslan, Filiz Ferhatoğlu, Cezmi Bayram, İstanbul: Şenyıldız Yayınevi, 2017.
- Valiyev, Akif. “Kafkas İslam Ordusu’nun Azerbaycan’ı Kurtarma Misyonu”, *Ekim 1917 Sovyet İhtilali’nin Yüzüncü Yılında Türk Dünyası’ndaki Bağımsızlık Fikri ve Siyasi Hareketler Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, 16-17 Ekim 2017 İstanbul*, Editör: Fatih M. Sancaktar, Ayna Askeroğlu Arslan, Filiz Ferhatoğlu, Cezmi Bayram, İstanbul: Şenyıldız Yayınevi, 2017.
- Yüceer, Nasır. “Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü Harekâtı”, *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Oluşumu*, Editör: Mehmet Rıhtım-Mehman Süleymanov, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2012.

TEZLER

- Acar, Demet Şefika. *Kafkasya'nın Güvenliği ve Türkiye'nin Rolü*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2004.
- Akgüller, Hilal. *XX. Yüzyıl Başlarında Kafkas Halklarının Siyasi Mücadelesi Kapsamında Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti*, Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi, 2019.
- Aleskerov, Alesker. *Eski Sosyalist Ülkelerde Siyasi Rejim Değişmeleri*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.
- Alp, Alper. *Kazan Tatarlarının Siyasi Konum ve Yönelişleri (1905-1916)*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2010.
- Askarova, Ayna. *Rus Belgelerine Göre Güney Kafkasya'da Sınır Meselesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans, İstanbul Üniversitesi, 2003.
- Atalı, Esra. *1905 Rus Devrimi İle 1908 Jön Türk Devrimi'nin Karşılaştırmalı İncelemesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2002.
- Ateş, Erhan. *XII-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2015.
- Aydın, Ülviyye. *Azərbaycan-Türkiyə Hərbi Əlaqələri Və Qafqaz İslam Ordusu*, Magistr Dissertasiya, Bakı Dövlət Universiteti, 2004.
- Bal, Halil. *Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996.
- Bayraktar, Hilmi. *Türkiye – Azərbaycan İlişkileri (1918-1920)*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1994.
- Bekar, Olgan. *Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti ve Türkiye (1918-1921)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1997.
- Çalışkan, Ülkü. *Rusya İmparatorluğu'nda Anayasal Demokrat Partisi'nin Milliyetler Politikası (Kadet Partisi 1905-1917)*, Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2014.
- Çolak, Mustafa. *Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğu'nun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1999.
- Demiroğlu, Hasan. *Ülfet Gazetesi (11 Aralık 1905-7 Haziran 1907/Petersburg) (1905-1907 Yılları Arasında Yapılan Rusya Türkleri Kongreleri)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2002.
- Duman, Ömer. *Kuzey Kafkasya Bölgesinde Rusya ve Türkiye Arasında Olası İş Birliği: Sert ve Yumuşak Örneklemeler*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2018.

- Erşan, Mesut. *Birinci Dünya Harbinde Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti (1914-1918)*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1995.
- Hasanov, Fariz. *Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918-1922)*, Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi, 2004.
- Kablan, Ali. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkas Kabileleri İle Münasebetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1994.
- Kantarıcı, Hakan. *Soğuk Savaş Sonrasında Kafkasya'da ABD ve Rusya Federasyonu (RF)'nin Güç Mücadeleleri ve Mücadelelerin Türkiye'ye Etkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2006.
- Karagöz, Rıza. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1993.
- Karaköse, Nejdet. *Askeri, Siyasi ve Silah Sanayicisi Kişiliği İle Nuri Paşa (Killigil)*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2010.
- Konak, İsmet. *Türkiye'nin İç Savaş Döneminde (1918-1922) Sovyet Rusya İle İlişkileri*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017.
- Köse, Ensar. *XVIII. Yüzyıl Başlarında Kafkaslarda Nüfuz Mücadelesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996.
- Kürkçüoğlu, Erol. *1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1994.
- Mikayılov, Elnur. *Atatürk Dönemi Türkiye Azerbaycan İlişkileri (1919-1938)*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010.
- Mustafayev, Beşir. *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905-1920)*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2009.
- Mustafayev, Söhrab. *1918-1922 Arası Türk-Rus İlişkilerinde Azerbaycan'ın Rolü*, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2015.
- Özer, İsmail. *Nuri Paşa (Killigil), Hayatı, Askeri ve Siyasi Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2005.
- Saygılı, Hasip. *1905 Rus Devriminin Osmanlı İmparatorluğuna Etkileri*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012.
- Şahin, Enis. *Türkiye Ve Maverayı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları Ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1996.
- Tombuloğlu, Tuba. *Kafkasya'nın Etnik ve Kültürel Yapısının Oluşumunda Türklerin Rolü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2003.
- Tunç, Ahmet. *Lenin Dönemi (1917-1924) Sovyet Rusya'nın Kafkasya ve Azerbaycan Politikası*, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, 2014.

- Yıldız, Muharrem. *Kafkasya'da Yaşayan Türklerin Dini Hakkında Sosyo-Kültürel Bir Araştırma*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2000.
- Yüceer, Nasır. *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 1995.
- Yücesoy, Zülfükar. *Rusya'nın Kafkasya Politikası (1900-1930)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2002.

DERGİLER

- Ak, İlyas. "Osmanlı Basınında Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü Kurtarması", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 64 - Ocak 2019, Erzurum.
- Altunsoy, Yılmaz. "Kafkas İslam Ordusu ve Bakü Zaferi", *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 2, Bahar - 2019.
- Budak, Mustafa. "İngilizler Osmanlı Ordusu'nun Fethini Engellemedi", *Derin Tarih*, Sayı: 78, Eylül - 2018.
- Cankorel, Ali Bilge. "Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadelede Kazım Karabekir Komutasındaki Türk Ordusunun Türkiye Cumhuriyeti Doğu Sınırlarının Çizilmesi ve Kafkas Cumhuriyetleriyle Barışın Tesisi Yolundaki Katkıları", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 60, 2018.
- Devlet, Nadir. "The important role of Northern Caucasian Ahmet Tsalikov among the Russian Moslems during the 1917 Revolution", International Symposium Of North Caucasus, (17-18 Haziran 2011), Editör: Mehmet Çelik, *Tarih Bilinci Tarih ve Kültür Dergisi*, Özel Sayı: 19-20, İstanbul: Kasım, 2012.
- Devrisheva, Leyla. "Rusya'dan Türkiye'ye Göç Eden Aydınların Gözüyle Bolşevik İhtilali", *Mediterranean Journal of Humanities/Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 2, Antalya, 2014.
- Genceli, Mehdi. "Alimerdan Bey Topçubaşov-150", *İRS Miras Dergisi*, Sayı: 7, (2013), (<http://irs-az.com/new/pdf/201312/1386944626464392558.pdf>), Erişim Tarihi: 01.06.2019.
- İsgenderov, Anar. "Kafkas İslam Ordusu Altın Şehri Nasıl Kurtardı?", *Derin Tarih*, Sayı: 78, Eylül - 2018.
- İshakov, Salavat. "Tarih Sizin İsminizi Altın Harflerle Yazacaktır", *İRS Miras Dergisi*, Sayı: 7, (2013), (<http://irs-az.com/new/pdf/201312/1386944670396989562.pdf>), Erişim Tarihi: 01.06.2019.
- Mustafayev, Beşir. "Türk İslam Ordusunun Kuzey Kafkas (Dağıstan) Harekâtına Dair (Arşiv Vesikaları Işığında 1917-1919)", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 30, 2013.

- Qasımlı, Musa. “Osmanlı’nın Son Zaferi”, *Derin Tarih*, Sayı: 78, Eylül - 2018.
- Qasıмова, Sevinç. “XIX Yüzyılda Kuzey Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler: Tarihçilik Açısından Göçün Nedenleri, Sorunları ve Sonuçları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 13, Aralık, 2017.
- Sadıkov, Ramin. “Şubat Devriminden Sonra Rusya’da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi’ne Giden Yol”, *Ankara Üniversitesi-Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, Cilt: 29, Sayı: 48, Ankara, 2010.
- Saygılı, Hasip. “1905 Potemkin İsyanı ve Sultan II. Abdülhamid”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı: 7, Bahar, 2016.
- Şimşir, Bilal N. “Kafkas İslam Ordusu’nun İleri Harekâtı ve Bakü Savaşları”, *İRS Miras Dergisi*, Sayı: 3, 2012, (<http://irs-az.com/new/pdf/201210/1350983277381723679.pdf>) , Erişim Tarihi: 10.09.2019.
- Türkmen, Zekeriya. “100 Yıllık Kardeş Kömeği, Kafkas İslam Ordusu’nun Zafer Yürüyüşü -2”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 382, Ekim - 2018.
- Türkmen, Zekeriya. “100. Yılında Kafkas İslam Ordusu’nu Yeniden Hatırlamak, Birinci Dünya Harbi’nde Osmanlı Ordusu’nun Son Savaşı: Gence’den Bakü’ye Zafer Yürüyüşü”, *Türk Dünyası Araştırmaları (TDA)*, Cilt: 119, Sayı: 235, Temmuz-Ağustos 2018.
- Türkmen, Zekeriya. “30 Ekim 1918 Tarihli Mondros Ateşkes Antlaşmasına Göre Türk Ordusunun Kuruluş ve Kadrosuna Bir Bakış”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 11, Ankara, 2001.

ÖZGEÇMİŞ

01.01.1978 tarihinde Van'da doğdu. İlköğrenim hayatına memleketinde başladı. İlkokul sonrası ailesinin işleri sebebiyle Ankara'ya taşınması nedeniyle eğitim hayatına Ankara'da devam etti. Ortaokul ve lise eğitimini üstün başarı bursuyla tamamladıktan sonra yine üniversite yerleştirme sınavında Türkiye derecesi başarısıyla Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi İngilizce Öğretmenliği Bölümü'ne girmeye hak kazandı. 2000 yılında üniversite eğitimini tamamladı. Üniversite yıllarında başladığı ticaret hayatına mezuniyet sonrasında da devam etti. Mezuniyet sonrasında bir süre öğretmenlik ve eğitim kurumu yöneticiliği görevinde bulundu. TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi'nde çalıştı. 2006 yılında Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eğitim Programları ve Öğretim bölümünde Yüksek Lisans eğitimine başladı ve tüm dersleri başarıyla tamamladı ancak 2008 yılında iş hayatı nedeniyle Karabük'e taşınması nedeniyle yazılı tez çalışmasını tamamlayamadı. 2008 yılından günümüze kadar Karabük ilinde kurulu bir demir çelik firmasında Genel Müdürlük görevini yürütmektedir.

Üniversite lisans bitirme tezi olarak "Yabancı Dil Eğitiminde Semiyotik Temeller" isimli çalışmasını Prof. Dr. Mehmet Demirezen danışmanlığında başarıyla tamamladı. Eğitim hayatı boyunca onlarca eğitim seminerine katıldı. Yabancı dil eğitimi alanında Cambridge Üniversitesi tarafından verilen CertELT ve DipELT eğitim programlarını tamamladı. Ayrıca TESOL ve Oxford tarafından tertip edilen konferans programlarında çeşitli sunum ve tebliğler verdi.